

تورکجه - فارسجا کولتورل درگی
فصلنامه فرهنگی ترکی - فارسی

۲۹ - جو ایل، پاییز و قیش ۱۳۸۶، سایه ۱۴۶-۱۴۴
سال بیست و نهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، شماره ۱۴۶-۱۴۴

وارلیق

دوكتور جواد هيئت ين مقاله لر توپلوسو

۴- جو چيلد

وارليق درگيسي نين اؤزل ساييسي

حاضرلايان: محمدرضا هيئت

ویژه نامه مجله وارلیق

مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت

جلد چهارم، چاپ اول، پاییز ۱۳۸۶

به اهتمام محمدرضا هیئت

آدرس: تهران، فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱، طبقه اول

تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۳۶۶

ای-میل: mrheyet@yahoo.com

چاپ سارنگ، خ وصال، شماره ۲۷

تایپ ویژه نامه: انتشارات اورخون

ایچینده کیلر

(فهرست)

۵	فضولی نین ادبی تاثیر و تأثرو
۲۲	قرآن و اسلام
۴۷	آذربایجانین آدی و سرحدلری
۵۵	یونس امره یه عمومی بیر باخیش
۶۴	یثنی تاپینتی: بالتازار-اسپاروتنفلد مجموعه سی
۷۲	پشت دیوار حاشا یا در منظر همگان
۷۸	آذربایجان تورکجه سی نین هیند-آوروپا دیلرینه اوستونلویو

فضولی نین ادبی تاثیر و تأثرو^۱

تورک ادبیاتیندا فضولی قدر تاثیر بوراخمیش شاعیر یوخدور. مرحوم پروفیسور فواد کؤپرولونون فیکرینه گؤره نسیمی و نوائی دن سونرا آنجاق فضولی دیر کی، اثرلری تورک-اسلام عالمی نین هر طرفینه یاییلمیش، اوخونموش، سئویلمیش، تقلید و تنظیر ائدیلمیشدیر. فضولی نین تأثیری آذربایجان شاعیرلری ایله یاناشی عثمانلی و جاغاتای شاعیرلرینده و ادبیاتیندا دا چوخ قوتلی اولموشدور. تورکیه ده دیوان ادبیاتی شاعیرلری عصرلر بویو اونون اثرلرینی اوخویوب و تأثیری آلتیندا قالمیشلار.

جاغاتای شاعیرلرینده فضولی نین تأثیری بؤیوک نوائی نین تأثیرله قوشا گئدیپ اونونلا رقابت اتمیشدیر. بو تأثیرین گؤزل نمونه لری جاغاتای ادبیاتی نین ۱۹- جو عصر شاعیری امیری (امیر عمرخان) نین شعرلرینده ده گؤرولمکده دیر.

فضولی یه تاثیر ائدن شاعیرلر

فضولی ده باشقا بؤیوک شاعیرلر کیمی اؤزوندن اؤنجه کی شاعیرلرین اثرلرینی اوخوموش و بعضیلری نین تأثیری آلتیندا قالمیشدیر.

فضولی یه ایران شاعیرلریندن ان چوخ جامی، حافظ، نظامی، هاتفی، سلمان و کاتبی نین تأثیری اولموشدور. تورکیه شاعیرلریندن داها چوخ نظامی (۵-جی عصر) و اؤزوندن بیر آز داها یاشلی اولان نجاتی و خیالی دن متأثر اولموشدور.

آذربایجان شاعیرلریندن باشدا حبیبی اولماق اوزره حامدی و خطائی دن تأثیر آلمیشدیر. فضولی ان چوخ بؤیوک جاغاتای شاعیری نوائی نین تأثیری آلتیندا قالمیشدیر. بورادا تأثیرلری نین حدودونو گؤستریمک اوچون بو شاعیرلردن بعضی نمونه لر درج ائده جگیک:

سعدی:

در رفتن جان از بدن گویند هر نوعی سخن
من خود به چشم خوی تن دیدم که جانم می رود

فضولی:

گؤرمه میشدیر گرچی کیمسه جان بدنن گئتدیگین
ایشته من گؤردوم ک شیمدی کندو جانومدور گئدن.

حافظ:

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین حائل

^۱ وارلیق، باهار ۱۳۴۴.

کجا دانند حال ما سبکباران ساحل‌ها

فضولی:

بیابان گرد مجنونان غم و دردم سوآل اتمه
نه بیلسین بحر حالین اول کی منزلگاهی ساحلدیر.

حافظ:

حدیث حول قیامت که گفت واعظ شهر
کنایتی است که از روزگار هجران گفت

فضولی:

واعیظ بیزه دون دوزخی وصف اتندی فضولی
اول وصف سنین کلبه‌ی احزانین ایچوندور.

کاتبی:

که منم و دشت و در گه منم و کوهسار
قصه‌ی مجنون مراسم قصه فرهاد هم

فضولی:

یاتدیلا فرهاد و مجنون مست جام عشق اولوب
ای فضولی بیز اولار یانیدیقا نوبت بکلهریز

کاتبی:

ما به وجود سنگ ملامت سلامتیم
گویا که سنگهای ملامت حصار ماست.

۶

فضولی:

نقد جان تاراج غمندن ساقلاماق دشوار اولور
عشق تا سنگ ملامتدن حصار اتمز منا

سلمان ساوجی:

قبله ما نیست جز محراب ابروی شما
دولت ما نیست الا در سر کوی شما

فضولی:

زاهدا سن قیل توجه گوشه‌ی محرابا کیم
قبله طاعت خم ابروی دلبردیر منا

نوائی تأثیری: فضولی بوتون شاعیرلردن ان چوخ امیر علیشیرنوائی دن متأثر اولموشدور. فضولی دیوانی نین:

قد أنارالمشق للعشاق منهاج الهدی

سالک راه حقیقت عشقه ائیلر اقتدا

بیتی ایله باشلانان غزلی نوائی نین:

أشرفّت من عکس شمس الکاس انوار الهدی

يار عكسینگ می ده کوردیپ جام دین چیکتی صدا

مطالعی ایله باشلانان ایلك غزلینه بیر نظیره دیر. فضولی نین نوائی یه یازدیغی نظیره لر چوخدور. مثلاً فضولی نین مشهور «سو» ردیفلی قصیده سی نوائی نین «سو» ردیفلی غزلینه بیر نظیره دیر.

نوائی:

ساجتی تردن گول اوزه اول سرو گلرخسار سو
کویمگیم (یانماغیم) دفعینه قیلدی اوت اوزه اظهار سو^۱

فضولی:

ساجما ای گۆز اشکدن کۆنلومده کی اودلارا سو
کیم بو دنلو (کیمی) دوتوشان اودلارا قیلماز چاره سو.

فضولی نین آشاغیدا درج ائدیلمن غزلی نوائی نین:

بیر پری بیکر غمی آشفته حال اتمیش مینی
ایله احوالیم دیمکدن گنگ و لال اتمیش مینی

مطالعی غزلینه بیر نظیره دیر:

حیرت ای بت صورتین گۆردو کده لال ائیلر منی
صورت حالیم گۆرن صورت خیال ائیلر منی
مهر سالمازسن منا رحم ائیله مزسن بونجا کیم
سایه تک سودای زلفون پایمال ائیلر منی
ضعف طالع مانع توفیق اولور هر نیجه کیم
التفاتین آرزومند وصال ائیلر منی
من گدا سن شاها یار اولماق یوق اما نئیله ییم
آرزو سرگشته فکر محال ائیلر منی
تیر غمزه ن آتما کیم باغروم دلر، قانوم دؤکر
عقد زلفون آچما کیم آشفته حال ائیلر منی
دهر وقف اتمیش منی نورس جوانلار عشقینه
هر ییتن مهوش اسیر خط و خال ائیلر منی
ای فضولی قیلمازام ترک طریق عشق کیم
بو فضیلت داخل اهل کمال ائیلر منی

آشاغیدا مطالعیرینی درج ائتدیگیمیز غزللر فضولی نین نوائی یه یازدیغی نظیره لر دن بعضی نمونه لر دیر.^۲

^۱ - مومکون اولدوغو قدر جاغاتای لهجه سینده اولان شسرلر اؤز لهجه میزه یاخینلاشدیریلیمیشدیر.

^۲ - مقاله میزه غزللرین بوتونونو یازماق امکانی اولمادیغی اوچون یانیز مطالعیرینی درج اتمکله کفایتلندیک.

نوائی:

نه صنعتندن عجب یوزمین جهان اولماق بنا پیدا
نه ملکینه خلل یوز مین جهاندان اولسا نا پیدا

فضولی:

زهی ذاتین نهان و اول نهاندن ماسوا پیدا
بحار صنمینه امواج پیدا قعر ناپیدا

نوائی:

یانا (بینه) کور کؤزدی سویوق آه و ساری رخسار صبح
گر نهانی مهردن من تک ایمس (دگیل) بیمار صبح

فضولی:

گر دگیل بیر ماه مهریله منیم تک زار صبح
باشین آچیب نییه هر گون یاخاسین بیرتار صبح

نوائی:

اول ملک سیما پری کیم خلق آنین حیرانی دیر.
جانلار آشوبی ولی آشفته جانیم جانی دیر.

فضولی:

اول پریوش کیم ملاححت ملکی نین سلطانی دیر.
حکم آنین حکمی منا فرمان آنین فرمانی دیر.

۸

نوائی:

خرم اولدی باغ و بیر گولدن ایچیمده غم هنوز
گولدی هر یان غنچه و کؤتلوم ایشی ماتم هنوز

فضولی:

عالم اولدی شاد سننن من اسیر غم هنوز
عالم ایتدی ترک غم منده غم عالم هنوز

نوائی:

رشته دقت دور کلامینگدا در شهوار لفظ
رشتهیه دُرلر چکرسین تا تاپار تکرار لفظ

فضولی:

دُرجدور لعل روانبخش دُر شهوار لفظ
دُرجدن دُرلر تۆکرسین ائپلهسن اظهار لفظ

نوائی:

طاغ عاشقلیق یوکوندن خم بولورغا (خم اولماغینا) یوق خلاف
گؤرکی نه نوع اولدی خم چون قالدی عشق اوستینده قاف
محنت عشق ای دل آساندور دیو چوق اورما لاف
عشق بیر یوکدور کی خم بولموش آنین آلتیندا قاف

فضولی جاغاتای شاعرلریندن لطفی دن ده تأثیر آلمیشدیر. او لطفی نین:

ای ازلدن تا ابد کۆتلوم گرفتارینگ سنینگ
چاره قیل کیم بولدی جانوم اسرو (چوخ) افغانین سنین

مطلعلی غزلینه آشاغیناکی مخمسی یازمیشدیر:

جاندا دیر صبح ازلدن مهر رخسارین سنین
نولا تا شام ابد اولسام طلبکارین سنین
ایندی جانا اولموشام من عاشق زارین سنین
ای ازلدن تا ابد کۆتلوم گرفتارین سنین
چاره قیل کیم دل اولوبدور زار و افکارین سنین
توتدولار تشخیص درد ایچون معالجلر رگیم
بولدولار صحت کی صحتدن یاخین دیر اولمگیم
چون یقین اولدو دواسیز درد ایله جان وئرمگیم
جان وئرین دمده یانیم تانری ایچون گل بگیم
باری گورمیش اولغانمین (اولوم) بیر لحظه دیدارین سنین.
خوبلارنی امتحان قیلماقدا چکدیم چوخ جفا
نال زار ایله بیلدیم درد دل بولماز شفا
من سینادیم شیمدی سن پندیم ائشیت قیل اقتفا
چونکی خوبلار مذهبنده یوخ ایمیش رسم وفا
ای کۆتول نه یرگه یئتکی (هارا یئتیشر) ناله زارین سنین.
کۆتلوم آلدی اول ایکی عیار چشم پر خمار
شیمدین جان قصدین ائتمیشلر نه مکر ایلن کی وار
عرف ایچینده اولسا هر عیار قولی استوار
شرعین گر دوتسالار اسروک گۆزونه اعتبار
قانما بیر کی (وئره جک) تانیقلیق (شهادت) ایکی عیارین سنین.
سانما جور اتسن فضولی، اینجیبب ترکین قیله
گر جفا قیل گر وفا جانیم فدا سن قاتیله
من خود اولدوم ایندی سن تیغ جفا آوب اله
لطفی نی اولدورسن ای دلبر جفا تیغی بیله
آندا هم بولغای مینم روحوم مددکارین سنین

ایندی آنادولو شاعرلریندن نجاتی، نظامی، خیالی دن و فضولی نین اونلارا یازدیغی نظیره لردن نمونه لر وئره-
جگیک.

نجاتی:

دیمه کیم یاردا یوق چور و جفادان غیرى
نه دیلرسن بولونور مهر و وفادان غیرى

فضولی:

حاصلیم یوخ سر کوینده بلادلان غیرى
غرضیم یوخ ره عشقینده فنادلان غیرى

نظامی:

اول پرى پیکر که دل زلف پریشانیندادیر
آیت حسن لطافت اول پرى شائیندادیر

فضولی:

آشیان مرغ دل زلف پریشانیندادیر
قاندا اولسام ای پرى کونلوم سنین یانیندادیر.

نظامی:

خرم بودور کی اولموش ایکن جانا ارمیشم
کیم هجر ایچینده وصلت جانانا ارمیشم

فضولی:

جانلار وئریب سنین کیمی جانانا یتیمیشم
رحم ائيله کیم یتینجه سنا جانا یتیمیشم

۱۰

فضولی ایله خیالی ده بیر- بیرلرینه نظیره لر یازمیشلار و بیر- بیریندن قارشیلیقلى تأیر آلمیشلار. خیالی سلیمان قانونی نین بغداد سفری اثناسیندا سلطانین یانیندا بغدادا گتتمیش و فضولی ایله گوروشموشدور. آشاغیدا درج ائله دیگیمیز فضولی نین غزلی خیالی به بیر نظیره دیر.

فضولی:

توتوشدی غم اودونا شاد گوردوگون کونلوم
مقید اولدی اول آزاد گوردوگون کونلوم
دیار هجرده سیل ستمدن اولدی خراب
فضای عشقده آباد گوردوگون کونلوم
نه گوردی باده ده بیلمم کی اولدی باده پرست
مرید مشرب زهاد گوردوگون کونلوم
فراقین اودونی گوردو کده موم تک اریدی
ثبات صبرده فولاد گوردوگون کونلوم
گتیردی عجز گوروب عشق مشکل اولدوغینی
قامو هنرلره استاد گوردوگون کونلوم
دگیلندی بیله اوایل بیر اهل مشرب ایدی

بو قانلار ایچمگه معتاد گۆردوگون کۆنلوم
فضولی ائیلهدی آهنگ عیش خانه روم
اسیر محنت بغداد گۆردوگون کۆنلوم

خیالی:

خراب اولوبدور اول آباد گۆردوگون کۆنلوم
غميله توپ تولودور شاد گۆردوگون کۆنلوم
جهاندا باشینا سلطان ایکن بنیم سرویم
قول اولدی سن شه آزاد گۆردوگون کۆنلوم
جفایه اؤگره بنیم چوره جان وئریر شیمدی
وفا و مهر ایله معتاد گۆردوگون کۆنلوم
گۆرونجه دانه خالونی دام زلفونده
توتولدی قالدی او صیاد گۆردوگون کۆنلوم
قاریشدی قاره یتره کوهسار محنت ده
(خیالی) شیمدی او شیاد گۆردوگون کۆنلوم

فضولی آذربایجان شاعیرلریندن حییبی دن تاثیر آلیب اونون بیر غزلینی تخمیس و بیر مسدسینی تنظیر
اتمیش و بو مسدسین مشهور اولماغینا سبب اولموشدور:

تخمیس:

تا جنون رختین گیوب دوتدوم فنا ملکین وطن
اهل تجریدم قبول اتمم قبا و پیرهن
هر قبا و پیرهن گتیسیم مثال غنچه من
گر سنینچون قیلمهسم چاک ای بت نازک بدن¹
گۆروم اولسون اول قبا اگنیمده پیراهن کفن

گرچه سودای سر زلفندهیم زار و ذلیل
گچمن اول سودادن اولدوقجه منا عمر طویل
سانما ترک ایدم بو سودایی گر اولسم من قتیل
چیقیمییه سودای زلفین باشدن ای مه گر یوز ایل
استخوان کلهم ایچره دوتسه عقربلر وطن

¹ - ایکی شاعیرین شعرلری نظیره، تخمیس و سایر شکللرده بیرلیکده گلنده اساس شاعیرین مصرعلری آلتینا خط چکیلرهک
مشخص اددیلیمشدیر.

غالب اولموش صبحدم شوق گل رویون منا
سیر باغ ایتدم که بوی گل وثره تسکین منا
گل گؤروب یادینله در اشک ساچدیم هر یانا
دوشدی شبنم باغه گل تا گل نثار اتسین سنا
سبزه تک هر برگینه بیر دُر که تاپشورمیش چمن

دئر ایدیم ای دل گتورمه هیچ درد اهلینه شک
تا سنی هم سالمیه بیر درده دوران فلک
آلمه دین پند ایمدی عاشق سن ایشین آه ائیلهمک
ای کؤنول عشق اهلینه هر دم گولردین شمع تک
من دئمز می ایدیم که بیر گون آغلیاسی دیر گولن

خواه سنجاب ائیلهسون فرشین فضولی خواه گل
هجردن مطلق بونو گؤرمز گؤز اکلنمز کؤنول
پارسیز عشق اهلی نین دینلنمه سی ممکن دگیل
نیچه دینلنسون حبیبیم سنسیز ای اندامی گل
چون باتار جسمیمده تنده هر توک اولموش بیر دیکن

مسدس دن ایکی بندی نقل ائدهجگیک:

۱۲

دون سایه سالدی باشیما بیر سرو سربلند
کیم قذی دلریا ایدی رقتاری دلپسند
گفتاره گلدی تا که آچوب لعل نوشخند
بیر پسته گؤردوم آنده دؤکر ریزه ریزه قند
سوردوم مگر بو درج دهن دیر دیدیم دیدی
یوخ یوخ دوای درد نهائین دورور سنین

اگمیش هلال اوستونه طرف کلاهینی
چوخ دلشکسته نین گویه یتتیرمیش آهینی
زلفون داغیتدی، گیزله دی ابر ایچره ماهینی
گؤردوم اوزونده حلقه زلف سیاهیینی
اول بیچ و تابی چوخ نه رسدیر دیدیم دیدی
دور روخومده رشته جانین دورور سنین

فضولی نین نظیره لری تنظیر ائدیلن شعرلرین هامی سیندان اوستون دور. فضولی لیلی و مجنون مثنوی سینه باشلارکن نظامی نین اثرینه جواب اولاراق یازمیش فقط نظامی دن چوخ هاتفی نین لیلی و مجنون

منظومه‌سینه یاخینلاشمیشدیر. او اثری‌نین ترتیب و یازیلما‌سیندا یئنی لیک و دگیشیکلیکلر گتیرمکله تورکجه اؤریژینال بیر اثر یاراتمیشدیر. فضولی اثرینی نوائی‌نین و دیگر تورک شاعیرلری‌نین لیلی و مجنون منظومه‌لریندن خبری اولمایاراق یازمیشدیر.

فضولی‌نین ادبی تأثیری:

فضولی‌نین ادبی اثرلری اؤز زمانیندا داخی تورک دیلی خلقلر طرفیندن اوخونماغا، تقدیر و تقلید ائدیلمگه باشلامیشدیر. اونون یارادیجیلیق اوسلوبو بیر مکتب شکلینه چئوریلهرک عصرلر بویو تورکیه، ایران و قفقازدا شاعیرلر طرفیندن سئویله- سئویله تعقیب ائدیلمیشدیر. بو مقاله‌میزده فضولی‌نین اؤنجه آذربایجان محیطینده سونرا دا ائدولو شاعیرلری آراسینداکی تأثیریندن بحث ائدیپ بعضی نمونه‌لر وئرجه‌جیک.

۱- فضولی‌نین آذربایجان محیطینده‌کی ادبی تأثیری: فضولی‌نین تأثیری آذربایجان شعر و ادبیاتیندا چوخ قوتلی اولموش و بیر مکتب کیمی عصرلر بویو داوام اتمیشدیر. اونون غزللری خلق آراسیندا چوخ یایلمیش و بعضی بیتلری ضرب‌المثل شکلینه دوشموشدور.

فضولی‌نین غزللرینه بیر چوخ شاعیرلر نظیره‌لر یازمیشلار، اونلاری تخمیس و تضمین اتمیشلر. آذربایجان شاعیرلری آراسیندا نظیره یازماق فضولی ایله باشلامیش و ۱۹- جو عصرین اکینجی یاریسیندا مودا حالینه گلیمیشدیر. آذربایجان شاعیرلریندن ان چوخ فضولی و صابیرین شعرلرینه نظیره یازیلیمیشدیر.

۱۷- جی عصر آذربایجان شاعیرلریندن ارشلی رونقی فضولی‌نین:

اولسایدی منده کی غم فرهاد مبتلادا

بیر آهیله وئرردی مین بیستونی بادا

مطلعلی غزلینی تخمیس اتمیشدیر. بو تخمیسین سون بندى بئله‌دیر:

اول عشقه رونقی تک سن مبتلا فضولی

تا بولاسان جهاندا ذوق و صفا فضولی

گر گورمه‌مک دیلرسن رسم جفا فضولی

اولما وصاله طالب دنیاى بیوفادا

۱۸- جی عصر شاعیرلریمیزدن ارشلی زاری فضولی‌نین:

کونول یئندی اجل ذوق رخ دلدار یتمزمی

آغاردی موی سر سودای زلف یار یتمزمی

مطلعلی غزلینی تخمیس اتمیشدیر. بو تخمیسین دوردونجو بندى بئله‌دیر:

کونول جهد ائت یئتیش وصلینه اول زلف پریشانین

کی یتمز کاروان اهل دل کویینه جانانین

نه‌دیر مونجا ره ظلمتده قالمیشدیر تن و جانین

هدایت منزلینه یئتدیلر سعی ایله اقرانین

دلالت ایچره سن قالدین سنه بو عار یتمزمی
بو عصرده آغداشلی منصبی ده فضولی نین
اله آیر گزیچک اول گل رعنا اتگین
وهم ائدر کیم دوتا بیر عاشق شیدا اتگین

مطلعلی غزلینی تخمیس اتمیش، بو تخمیسین بیرینجی بندی بئله دیر:

چکسه من شیفته دن اول مه والا اتگین
یاندرار اهییم اوڭو گویده مسیحا اتگین
بیلدی گویا دوتار اول دم من رسوا اتگین
اله آیر گزیچک اول گل رعنا اتگین
وهم ائدر کیم دوتا بیر عاشق شیدا اتگین

فضولی نین:

کرم قیل کسمه ساقی التفاتین بینوالردن
الیندن گلدیگی خیری دریغ اتمه گدالردن

مطلعلی غزلینی بیر چوخ شاعیرلریمیز تخمیس اتمیشلر. بورادا نمونه اوچون بیر نئچه سینی درج ائدیریک:

۱۸- جی عصر شاعیری ملا مورسل شیروانی دن:

آچیلماز کونلوموز باغ ایچره سرو دلربالردن
در میخانلر باغلاندی تقلید ریالردن
اوزولدی دستیمیز جام شراب مه لقالردن
کرم قیل کسمه ساقی التفاتین بینوالردن
الیندن گلدیگی خیری دریغ اتمه گدالردن

سید عظیم شیروانی نین تخمیسیندن اوچونجو بند:

شکسته کاسه ی چینی مثالی بیر صدامیز یوخ
سینیق نی تک هوانن دوشموشوک بیر دم نوامیز یوخ
صبا، اول گل بدنن نامه ی محنت فزامیز یوخ
اسیری غریبتیز بیز سنندن اؤزگه اشنامیز یوخ
آیاغین کسمه باشین چون بیزیم محنت سرالردن

بو غزلی ۱۸-جی عصر شاعیرلریمیزدن صالح شیروانی و ملالی ده تخمیس اتمیشلر. فضولی نین ترجمان

حالی اولان:

دوست بی پروا فلک بی رحم دوران بی سکون
درد چوخ همدرد یوخ دشمن قوی طالع زبون

مطالعی مشهور غزلینی ده ۲۰- جی عصر آذربایجان شاعیرلریندن بیر نئچه سی تخمیس اتمیش.
بونلاردان آقا داداش منافین تخمیسیندن بیرینجی بندی درج ائدیریک:

دل پریشان، بخت روگردان فرح ایامی دون
آشنا بیگانه مسلک، مسلک اهلی پرفنون
رای بی تدبیر عقل عاجز سرشگ دیده خون
دوست بی پرواه فلک بی رحم دوران بی سکون
درد چوخ همدرد یوخ دشمن قوی طالع زبون

گنچن عصرین اولینده، عباس میرزا زمانیندا یاشایان گؤرکملی لیریک شاعیریمیز حیران خانیم دا فضولی-
نین تأثیریندن اوزاق قالمامیشدیر. نمونه اوچون اونون فضولی نین:

یار قیلمازسا منا جور و جفادن غیری
من اونا ائیلهمزم مهر و وفادان غیری

مطالعی غزلینه یازدیغی نظیره نی نقل ائدیریک:

چاره یوق دردیمه اول لعل دوتادن غیری
کیمسه دوتماز الیمی باد صبادن غیری
یوخدی بیر یار ائده حالیمی دلداریمه عرض
سر کویینده مگر باد صبادن غیری
بختیمیز ششدر حیرتده ایدی چونکه بیزه
گؤرمه دی یار روا جور و جفادن غیری
گرچه دلدار منه ائیلهدی چوق ظلم و ستم
من اونا ائیلهمزم مهر و وفادان غیری
ایسته ریک دلبریمین خدمتینه عرض قیلاق
تحفه یوق داعی بیر خیر دعادن غیری
اولمادی بونجا گرفتار غم و درد و الم
سر کویینده من بخت قرادن غیری
دشمنین طعنه سی، هجران اودی، غربت المی
یوخدی غمخوار بیزه کیمسه خدان غیری
گر قضا سالدی سنی یاردن ابری حیران
داها تقدیره نه چاره رضادن غیری

۱۹- جو عصر مرثیه شاعیرلریمیزدن ماراغالی دخیل فضولی نین:

اؤیله سرمستم که ادراک اتمزم دونیا نه دیر
من کیمم، ساقی اولان کیمدیر می و صهبا نه دیر

مطالعی غزلینه بو نظیره نی یازمیشدیر:

اؤيله مست جام عشقم بيلمزم صهبانهدير
آب كوثر هاردادير يا ساغر مينا نهدير
بزم وحدت، شعر ساقى زخم ساغر، قان شراب
بانگ نوشا نوشدور، فرياد واويلا نهدير
زينبيم ياددان چيخيپ، بيلمم سكينه هاردادير
جلوه گاه عشقده دنيا و مافيه ا نهدير
اؤز- اؤزومو من فراموش اتميشم هنج بيلمزم
ريزه- ريزه دؤغراران صد پاره بو اعضا نهدير
عاشق مجروحاً يئر بستردى گون نور و لحاف
سندس خلد برين يا سايه طوبا نهدير
باش وئرن من، باش كسن سن قيل و قال اتمك نيچون
بير نفر مظلوم اولدورمكده بو غوغا نهدير
ايندى يئل طوفان ائدر، توز تورباغى ائيلر كفن
يار كويوندا شهيد خلمت دنيا نهدير

۲۰- جى عصر شاعيرلريميزدن دوكتور عباس صحت فضولى نين:

دهنين درديمه درمان دئديلر جانانين
بيلديلر درديمى يوخدور دئديلر درمانين
مطلعى غزلينه مربع شكلينده نظيره يازميشدير. اونون ايکينجى بندي يئلهدير:

عشق ايکن روز ازل خلعت آدم سببى
واعظين خلقى نهدير نهى دمام سببى
اولسا محبوبالرين عشقى جهنم سببى
حورى قيلمانى قالير کنديسينه رضوانين

فضولى نين ياراديجيلينى خلق ادبياتى ايله ده قيريلماز تئلرله باغليدير. او خلق ادبياتى نين زنگين خزينه-
سيندن اونون، مثل، آتالار سؤزلرى، باياتيلاريندن مهارتله استفاده اتميشدير. اونون خلق ادبياتى ايله
علاقهسى قارشيليقلى اولموشدور. او چؤخ يئرده آتالار سؤزو و مثلردن غزلرينده استفاده ائدير. مثلا:

گه گؤزه گه كؤنوله خندگين مكان توتار
هر قاندا (يائدا) اولسا قانليني البته قان توتار
حريف بزم غم خون دل شراييم اولوب
كى ياخشى ياخشيا اوغرار، يامان يامانه يئتر^۱

سوردی مجنون نوبتین ایندی منم رسوای عشق
دوغرو دیرلر هر زامان بیر عاشیقین دورانی دیر

انتظار می گل رنگیله بایرام آینا

باخا باخا اینه جکدیر گؤزوموزه قارا سو (یوللارا باخماقدان گؤزومه قارا سو ائندی).

فضولی اثرلرینده کی آیری- آیری پارچالار، حکمتلی سؤزلر و ایفادهلر ده خلق ادبیاتینا گنچمیش و آتالار سؤزو کیمی ایشلنمیشدیر. مثلاً فضولی نین:

آلدانما کی شاعیر سؤزی البته یالان دیر.

فضولی درد الیندن داغا چیخدی

دئدیلهر بخته ور یایلاغا چیخدی.

لیلی یه مجنون گؤزیله باخ.

مجنون کیمی قرآن اوخویان والیلده قالار و سایره.

خلقیمی زین آیری- آیری گؤزکملی شخصیتلری ده فضولی نین حکمتلی سؤزلریندن استفاده ائتمیشلر. آذربایجان لیریک شعرینده فضولی یه هئج اولماسا بیر نظیره یازمایان، یاخود اوئون اینجه غزللرینی تربیع، تخمیس و تسدیس ائتمه یین غزل شاعیری یوخ کیمی دیر.

۱۷

فضولی بوندان ۴۰۰ ایل قاباق یاشامیش اولدوغو حالدا اونون اولمز صنعتی اؤز طراوتینی ایتیرمه میشدیر. بو گون ده شاعیرین لیلی و مجنونو سئویله رک اوخونور. فضولی نین غزللری بو گون ان چوخ اوخونان و بگه نیلن و تضمین و تنظیر ائدیله ن غزللر دیر. آذربایجان درام ادبیاتی قوروجوسو عزیز حاجی بیگوف یازدیغی لیلی و مجنون اوپراسی نین متنی فضولی نین منظومه سی نین موضوع و سؤزلری اساسیندا قورولموش، منظومه نین ترکیبینه داخل اولان غزللر بو گون ده خلق خواننده لری طرفیندن سئویله- سئویله اوخونور.

فضولی نین لیلی و مجنونو شیفاهی خلق ادبیاتی نین انکشافیندا بؤیوک تأثیر گؤستر میشدیر. خلق آراسیندا یاییلان لیلی و مجنون فضولی اثرلرینه اساسلانیر.

فضولی نین لیلی و مجنونو آلمانجا، اینگیلیزجه، روسجا و ایتالیانجا یا ترجمه ائدیلمیشدیر.

۲- فضولی نین عثمانلی شاعرلرینده کی ادبی تأثیری: فضولی نین تأثیری عثمانلی ساحه سینده داها چوخ اولموشدور.

مشهور تورک ادبیاتشناسی نهاد سامی بانارلی یازدیغی رسیملی تورک ادبیاتی تاریخی کیتابیندا بو باره ده بئله یازیر: باقی، یحیی، خیالی کیمی چاغداش عثمانلی شاعرلریندن باشلایاراق نابی، ندیم، شیخ غالب کیمی عصرلرین یگانه لری اوزرینده فضولی نین تأثیری اولموش و بو شاعیرلرین هامیسی فضولی یه نظیره لر یازمیش، اونو تقدیر ائتمگی و آنلاماغی بؤیوک ذوق بیلیمشیر. مؤلیف سونرا بئله داوام ائدیر:

فضولی نین شهرت و تأثیری، تورک ادبیاتی نین غربی ادبیاتین تمثیلچی لریندن عبدالحق حامد، ثروت فنون مکتبی شاعیرلری (توفیق فیکرت و قلمداشلاری) دا فضولی نین تأثیری آلتیندا قالمیشلار. ۱۹۲۵-ده یاییلان «فضولی» ادلی تدقیقی اثرینده سلیمان نظیف بو باره ده بیله یازمیشدیر: فضولی تأثیری یالینیز یوکسک ادبی محیطلرده و کلاسیک شاعیرلرده قالمامیش، بیر طرفدن تکه (خانقاه) شاعیرلری و دیگر طرفدن ده ساز شاعیرلری (عاشیققلار) واسطه سیله، گئنیش خلق چئوره (محیط) لرینه یاییلمیشدیر. سنی طریقتلره منسوب صوفی شاعیرلره قدر بکتاشی، حروفی، قیزیلباش شاعیرلری و عاشیققلار دا اونون بؤیوک نفوذو آلتیندا قالمیشلار. ۱۷-جی عصردن باشلا یاراق عثمانلی امپراتورلوغونون مختلف ساحه لرینده یتمیش ساز شاعیرلری اوزرینده و خصوصاً بونلارین ان ایرهلی گلن لریندن گوهری، عاشیق عمر و دردلی کیمی صنعتکارلار اوزرینده فضولی نین نه قدر باریز ایزلر بوراخیغی درحال گوژه چارپار. فضولی نین ان چوخ ایشلتدیگی وزنلر و نظم شکیللری عاشیق ادبیاتینا دا گیرمیش و اونون تفکور و احساس خصوصیتلری ساز شاعیرلرینه ده انتقال اتمیشدیر. عاشیققلار مجلسلرده اونون غزللرینی اوخور و جوان عاشیققلار اونون دیوانیندان فال آچیب اؤزلرینه تخلص سئچمیشلر.

فضولی نین بعضی شعرلری تورکیه ده مولود نبی مراسملرینده ده اوخونوردو. حتی بعضی شعرلرینه بسته لر (موسیقی آهنگی) دوزلمیشدیر.

۱۶- جی عصرین ان مشهور شاعیری و قانونی سلطان سلیمانین ملک الشعراسی و مکتب صاحیبی اولان «باقی» فضولی دن متأثر اولوب اونون غزللرینه ان گوؤل نظیره لری یازمیشدیر. بورادا نمونه اوچون اونون بیر نظیره سینی نقل ائدیریک:

۱۸

فضولی نین

صبح چکمیش چرخه تیغین داشه چالمیش آفتاب

ظاهر اتمیش اول مه دلاله عین اکتساب

شعربنه باقی آشاغیداکی نظیره نی یازمیشدیر:

شؤیله اولموش جام عشق یاردان مست و خراب

کندیسین دیواردن دیواره وورموش آفتاب

نافه قیلدی زلف مشکینین گوروب سر بر زمین

آیاغین توپراغینا مسکینلیک ائتدی مشک ناب

دوقونوبدور باده گلگونا چشم روزگار

ساغر اورزه سانمانیز پیدا اولور یتریر حباب

شحنه دوران نولا چکسه چئویرسه دمبدم

ایکی قانلو دور آنیلیمیش باده ناب و کباب

درد عشقین عاشق مسکینی آخر اولدورور

مستلیک پایانه ییتسه ایریشور البته خواب

باقی یه سندن فراغت وئردی ای گردون، دون

سده (درگاه) دولت مآب پادشاه کامیاب

روحي بغدادی (وفات ۱۶۰۵) باغداددا یاشامیش مشهور تورک شاعیرلریندن دیر. فضولی نین تأثیری آلتیندا قالمیش و چوخ گوؤل نظیره لر یازمیشدیر. مثلاً فضولی نین:

عشق ایمیش هر نه وار عالمده

علم بیر قیل و قال ایمیش آنجاق

بیتینه قارشى روحى:

عشق اصل کمال ایمیش بیلدیم

ما سوا قیل و قال ایمیش بیلدیم

دئمیشدیر. فضولی نین:

اٲیله سر مستم کی ادراک ائتمزم دونیا نه دیر

من کیمم ساقی اولان کیمدیر می و صهبا نه دیر

بیتیه باشلانان غزلینه روحى:

باغدا هر شب فغان بولبول شیدا نه دیر

شاخ گل ده رنگ و بوی غنچه حمراه نه دیر

مطلعی غزلیله نظیره یازمیشدیر.

۱۷- جی عصرین مشهور شاعیری نفعی دن فضولی یه یازدیغی بیر نظیره نی نقل ائدیریک. فضولی نین:

ازل کاتبیلری عشاق بختین قاره یازمیشلار

بو مضمونیه خط اول صفحه رخساره یازمیشلار

مطلعی غزلینه آشاغیداکى غزلى نظیره یازمیشدیر:

یازانلار پیکریم دستینده بیر پیمانه یازمیشلار

گوژروب مست می عشق اولدوغوم مستانه یازمیشلار

یانا تکلیف زهد ایتمزدی ادراک اولسا زاهد ده

یازیقلا (حیف لر اولسون) کیم ائی عاقل بنی دیوانه یازمیشلار

دگیلدیر گوژلرینده سایه مزگانی عشاقین

خطین رسمین بیاض دیده گریانه یازمیشلار

بنیم عاشق کی رسوالیقدا توتدو شهرتیم شهری

یازانلار قصه مجنونو هپ یابانا یازمیشلار

نیجه ظاهر دیر ای نفعی سوژوندن دیلده کی سوزون

یازینجا نسخه شعرین قلملر یانا یازمیشلار

ان گۆركملى شاعىرلردن ندىم ده فضولى دن متأثر اولموش و اونون غزلىرىنه نظيره يازمىشدير بورادا نمونه اوچون بير غزلىنى نقل ائديريك. فضولى نين:

حيرت اى بت صورتين گۆردوكده لال ائيلر منى

صورت حاليم گۆرهن صورت خيال ائيلر منى

مطلعى غزلىنه ندىم اشاغيداكى غزلى نظيره يازمىشدير:

بوس لعلين اؤيله سىراب زلال ائيلر منى

كىم گۆرن آب حيات ايچميش خيال ائيلر منى

شاعيره سۆز تاپماغا منت يوخ اما نيله ييم

آه كيم حيرت سنى گۆردوكجه لال ائيلر منى

سئودىگيم، جامى ميه حاجت نه دير، لعل لىين

بير شكر خند ايله مست بى مجال ائيلر منى

باغدا زلفونله گلديكجه نسيم نو بهار

طره سنبل صفت آشفته حال ائيلر منى

ناتوانم «اؤيله» چشمين حسرتيندن كيم گهي

سايه مژگان آهو پايمال ائيلر منى

گرديشين گۆردوكجه ساقى ملايم مشربين

آرزو سرگشته فكر محال ائيلر منى

گولدرور يا آغلادار يا لطف ائدر يا خود عتاب

حطى نئيلرسه اول رخسارى آل ائيلر منى

عرض حاليم چوخ افنديم خاك پاكى دولته

لطفون اما بى نياز عرض حال ائيلر منى

من قولون لايق دگيلدير وصلينه اما گينه

التفاتين آرزومند وصال ائيلر منى

گوئيا بيلمز افنديم بنده ديرينه سين

كىم نديما بو مودور دئيو سوال ائيلر منى

۲۰

۱۸- جى عصرين بويوك متصوف شاعىرى شيخ غالب ده فضولى دن تاثير آلمىشدير. اونون شاه اثرى ساييلان حسن و عشق ادلى ۱۰۰۰ بيتلىك مثنويسينده فضولى نين لىلى و مجنون منظومه سى نين ايزلىرى واردير. مثلاً نهاد سامى نين يازديغى حسن و عشق ده كى:

كىم گوهر حسنه طالبم بن

غوغاي طلبده غالبم بن

مصراعلارى لىلى و مجنون داكى:

تعمیر خرابه طالبم من

انشالله که غالبم من

بیتینی تداعی اتدیریر. شیخ غالبین:

معذور توت ای رفیق معذور

مصراعی، فضولی نین:

معذورسان ای نگار معذور

مصراعینه چوخ یاخیندیر.

فضولی نین اثرینده لیلییه آتاسی نین وئردیگی نصیحتلردن:

قیزسان اوجوز اولما قدرینتی بیل، حسن و عشقده قیزسین کرم ائله سن گران اول مصراعینه اؤرنک اولموشدور.

فضولی ادبی مکتبی نین تأثیری تورکیده "تنظیمات" دؤرو شاعیرلری و اوندان سونرا دا آز- چوخ داوام اتمیشدیر. لاکین چاغداش تورک ادبیاتیندا فضولی دیلینی و یارادیجیلیغینی یاشادان ان چوخ آذربایجان شاعیرلری اولموشلار ♦

قرآن و اسلام^۱

گنجمیشده حضرت محمد(ص)ین اؤز بو یروقلاری اولان «تهج الفصاحه»، هابئله حضرت علی(ع) نین سؤزلری و خطبهلری کتابی «تهج البلاغه» دن سئچلمیش پارچالاری عربجهسی ایله بیرلیکده آنا دیلمیزده وارلیق دا تدریجی شکیلده نشر اتمیشدیک.

بو سایدان قرآن و اسلام باشلیغی ایله اسلام دینی نین مقدس کتابی اولان قرآنین نئجه و نه زامان نازیل اولوب، کیتاب شکیلنده توپلانماسی، سوره و آیهلری نین ترتیبی، یازسی و یازی نین انکشافی موضوعسو، علمله عقل و منطقله مناسبتی، تائری، مخلوق، کائنات، انسان و جامعه حاقینداکی دوشونجهلری، توصیه اتدیگی اخلاقی قاعدهلری بارهده قیسا و یینجام ایضاحات و تردیکدن سونرا قرآن و اسلام حاقیندا بعضی غربلی لرین گؤروش و دوشونجهلرینی نقل ائدهجگیک.

بو مقاله لریمیزی حاضیرلارکن داها چوخ آرازین اوتاییندا یاشایان قارداشلاریمیزی، هله ۷۰ ایل مجبوروی اولراق اسلام معارفیندن محروم و مسلمان دونیاسیندان خبرسیز قالدیقلارینی نظرده توتوروق. مقصدیمیز بؤیوک حصه سینی تشکیل ائتن وارلیغیمیزلا یوغرولان اسلام دینی و مدنی تینی یوکسک سویهده تانیتماق و اولارلا حقیقی مسلمانلغین اساسلارینی خاطر لاتماق اولاجاقدیر.

۲۲

قرآن کریم حضرت محمد(ص)ه مکه و مدینه ده ۲۳ ایلده وحی شکیلنده نازیل اولموش بوتون مسلمانلارین مقدس کیتابی دیر. وحی تائری طرفیندن پیغمبره بیلدیریلن، دو یورولان ایله امدیر. ایلهام هر کس طرفیندن سئز یلین، دو یولان حیستدیر و یانلیش دا اولاییلر. وحی یالنیز تائری طرفیندن و آنجاق پیغمبر لره مخصوص دور. قرآن «اوخونان» دئمک دیر و اوخو سؤزو ایله پیغمبره نازل اولموش، بیلدیر یلمیشدیر. حضرت محمد(ص)ین اوخوما- یازما بیلمه دیگینی نظرده توتار ساق قرآنین اوخو کلمه سیله باشلاماسی و اسلام دینی نین اوخوماق و علمله مناسبتی ایندین آیدین اولار.

قرآن کریم آدینا اویقون اولراق یئر اوزونده ان چوخ اوخونان کیتاب دیر (آنسیکلوپدیا بریتانیکا). عصرلردن بری حافیظر اونو از برله یهرک یادداشلاریندا یاشادیرلار، قارلر (قرآن اوخویانلار) اونو ان گؤزل و سئویملی آهنگله اوخویار و مسلمانلار دا تمیز بیر قلبله اونلاری دینله یر و یا اؤزلری اونون سوره و آیه لریندن اوخویارلار. قرآن تکجه دینی کیتاب دیر کی پیغمبر زمانیندا نازیل اولدوقجا یازلمیش و آز مدت سونرا عمر و عثمان زمانیندا توپلانمیش و تکثیر ائدیلمیشدیر.

قرآن انسانلاری تک بیر تائیرینی تانیماغا، آنجاق اونا پرستش و قوللوق ائتمگه و اونا تسلیم اولماغا (توحید) و اوندان باشقا کیمسه یه اگیلمه مگه چاغیریر. قرآن کریم سایه سینده پیغمبر عربستاندا حاکیم اولان شرک، بوت پرستلیک، ظولم و جهالتی آرادان آپاردی و اونون یئرینه توحید، عدالت و قارداشلیغی بر پا ائدی. او

^۱ وارلیق، باهار ۱۳۷۰، یای ۱۳۷۰، پاییز ۱۳۷۰.

جاهلیت دۆرنده بیر- بیرلریله دؤیوشن جاهیل قبیلهلردن بیر واحید اسلام امتی و جامعہسی یاراتدی و اونلاری الله اکبر شعاری آلتیندا بیرلشدیره رک بؤیوک بیر میلت- اومت و دولت قوردو. حضرت محمد (ص) تاریخده یگانه رهبردی کی گتیردیگی ایدئولوژینی اؤزو حیانا گنچیرمیشدیر و اونون گتیردیگی دین ۱۵ عصردییر یاشاماقدا و بو گون بیر میلیارد ایکی یوز مین مسلمان اونا اینانماقدادیر. البته اونون قرآن کریم واسطهسیله تبلیغ اتدیگی اصول و قایدالار زامانلا بیر چوخ دگیشیکلیکلره معروض قالمیش و بعضاً ده اصلیندن چوخ- چوخ اوزاقلاشمیشدیر. لاکین اونون قوبدوغو اساسلار هله ده اوریژینالیغینی قوروماقدادیر.

قرآن کریم انسانلارا عدالت، آزادلیق، برابرلیک، باریش و قارداشیق توصیه ائدیر، انسانلاردان بیر- بیرلرینه شفقتلی و مهربان اولمالارینی و آرالاریندا رنگ، عرق، دیل آیریلیغینا گؤره فرق قوبمامالارینی ایسته-بیر. فضیلتی و استونلوگو متقی لیک (بیسلیکلردن اؤزونو قوروماق) ده گؤرور و مسلمانلاری هر میلت و طبقه دن اولورسا اولسون بیر- بیرینه قارداش بیلیر.

قرآن ان اولقون و کامیل انسانی یئتیشدیرمگی قرار وئرمیشدیر. لذته و رفاها قارشسی اولمادیغی حالدا، انسانلیق زیرهسینه چاتماغی، کمالی مقصد اولاراق گؤستریمیشدیر.

قرآن کریم باشدان باشا بیر حکمت خزینهسی دیر. اونون قصه لری ده عبرتله دولو اولوب انسانلاری فضیلته تشویق ائدیر. حاقین باطیله، عدالتین ظلومه غلبه چالاجاغینی مزده وئریر.

قرآن کریم ایمان و عمل صالح یعنی اینام و یاخشسی ایشلر یولوبلا انسانلارین خوشبخت اولاجاغینی بیلدیریر.

۲۳

بیر آز اول ده سؤیله دیگیمیز کیمی قرآن دونیادا ان چوخ اوخونان کیتابدیر و زامانلا اسلام معارفی و سیویلیزاسیونون تشکیلینه سبب اولموش، باشقا بیر مقاله میزده (اسلام مدنیتی نین غرب مدنیتی نین ظهورونداکی تاثیر) یازدیغیمیز کیمی بو گونکو غرب مدنیتی نین ظهورونا دا اساس تشکیل اتمیشدیر.

تاریخ بویو حافیظلریمیز اونو ازبرله دیکلری کیمی مفسرلریمیز ده اونو یوروملامیش، کلام عالیملریمیز عقلی دلیللرله، اسلام دینی نین اساسلارینی بیان اتمیش، فقه عالیملری حلال و حرامینی آچقلامیش، واعیظلر خلقی ارشاد اوچون گؤزل نمونه لر وئرمیش، شاعیر و ادیبلریمیز اونداکی مفهوم و موضوعلاردان ایلهام آلاق بؤیوک دیوانلار یازمیش و ادبیات خزینه لری یاراتمیشلار. خطاطلاریمیز اونو گؤزل یازماق اوچون صنعت هنرلرینی ایشله میشلر و بونلارین هامیسی بوگون اورتاق اسلام مدنیتی نین میدانا گتیریمیشدیر (دوکتور ع- کسکی اوغلو، قرآن کریم بیلیکلری).

وحی ین باشلاماسی:

وحی اشارت اتمک معناسیندیر. حضرت محمد(ص) پیغمبرلیگه آلاهیین وحی ایله مبعوث اولماقدان قاباق امانت و صداقتی ایله مشهور اولدوغو اوچون محمد امین (امین محمد) آدلانیردی. او چوخ واخت خلقدن مکه شهری نین شولوقلوغوندان کناردا و دینج بیر یئرده دوشونوب ایناندیغی تاریخسی ایله اورکدن علاقه قوروب باش- باشا قالماق اوچون مکه نین ۳۰ کیلومتریگینده حرأ داغینداکی ماغاریا گئدر و ساعتلار

اورادا قالدى. بىر گون مغارادا ايلاهى بىر حضور ايچينده ايكن بىر سس ائشيتىدى، سس داشلارادا تائير
ائدهجك قدر اچيق و هييتلى ايدى:

اقره اوخو! دئدى. محمد (ص) تيترك بىر سسله: من اوخوماق بيلمهرم، دئدى. بو سس اوچ دفعه تكرر
ائيدى. اوچونجو دفعه محمد(ص) نه اوخويوم، دئدى. بو دفعه ملك اونا بئله جواب وئردى: «اقره بسم
رىك الذى خلق، خلق الانسان من علق، اقره و ريك الاكرم الذى علم بالقلم، علم الانسان ما لم يعلم»:
«اوخو يارادان تانرى نين آدینه، او انسانى لخته (قان ييقتيسى)دن ياراتدى، اوخو قلمله اؤيردن كريم
(سखाوتلى، الی اچيق) تانرى نين عشقینه، او انسانا بيلمه ديكلرينى اؤيرتدى. حضرت محمد(ص) ده همان
سؤزلرى تکرارلادی. ييغمبر بو حادثهنى بئله نقل ائدير: او قايتىدى گئتدى، من يوخودان اويانان كيمي
اولدوم. سانكى قليمه بىر كىتاب يازيلمىشى. ماغارادان چيخيب داغين اورتاسينا گلديگيم واخت گويدن
بئله بىر سس گلدى:

يا محمد سن، آلاهيى رسولوسان، من جبرائيلم.

باشيمى قووزاييب گؤيه باخديم؛ جبرائيل بىر آدم شكيلينده، اياقلارى، اوفوق دا^۱... دوردوم، گؤزلريم اوفوقا
دالميش، هانسى طرفه باخسام ملكى او طرفده گؤردوم. بو حالدا نه قدر قالديم، بيلميرم. سونرا او گؤرونمز
اولدو من ده مكه يه عياليىم يانينا گلديم. اتوه گلديكده خانيمى حضرت خديجه سوروشدو: يا محمد سنه
نه اولدو، هاردايدىن، سنى آختارماق اوچون خيدمتچينى داليجا گؤندرديم.

حضرت محمد(ص) باشيندان گئچنلرى حضرت خديجه يه آلاتدى. او دا:

مژده مژده، دئدى. خديجه نين نفسينى (جانينى) قدرتلى اينده توتانا آندا اولسون كى سن بو اومتين
يىغمبرى اولاجاقسان. سونرا ارينه بىر آز دينلمه سيني سؤيلهدى و عجله ايله عم اوغوسو ورقه بن نوفل ين
يانينا گئتدى و اونا اولوب بيتتى آلاتدى. ورقه ساوادلى، كور بىر قوجا ايدى. آلاها اينانير و اينجىلى
ترجومه ائتمىشى. ورقه حضرت خديجه يه دئدى كى: ورقه نين حياتى، قدرتلى اينده اولاندا آند اولسون
كى اكر بو حادثه آلاتدين كيمي ايسه، اونا، موسى يا گلن ناموس اكبر بؤيوك ملك گلميش. او بو
اومتين يىغمبرى دير. اونا سؤيله دا يانسىن، قۇمو اونو وطنيندن چيخارداچاق، كاشكى اوگون من ساغ اولسام
و اونا يارديم ائتسم.

حضرت خديجه اتوه قايتىدى و يىغمبره ورقه نين سؤيله ديكلرينى آلاتدى. حضرت محمد(ص) تانرىيا
شوكر ائديب كعبه نى طواف ائتمگه گئتدى و اورادا ورقه نى گؤردو و اونا باشيندان گئچنلرى سؤيلهدى.

بئله ليكله حضرت محمد ۴۰ ياشيندا ايكن ۶۴۰ ايلينده، رمضان آيينى ۱۷ و يا ۲۱- ده دوشنبه گونو
(بازار تەسى) يىغمبرليگه مبعوث اولدو. تانرى طرفيندن وحى اولان كيمسه يه نبى و يا رسول دئيلير. نبى،
خبرچى دئمكدير، رسول ايسه ائلچى معنا سينا دير. رسول، كىتابى اولان يىغمبر دير.

بو حادثه دن سونرا ورقه اولدو و بو سیرادا فترت وحى (وحى ين كسيلمه سى) دؤرو ده باشلادی و ۳- ۲/۵
ايل دوام ائتدى.

^۱ دوكتور عثمان كسكى اوغلو، قرآن كريم يىگىلىرى، ص. ۱۳، انكارا ۱۹۸۹.

وحى بن كسىلمه سىندن حضرت محمد(ص) چوخ غصه لىدى، "چۆللره گىدىب دولانير و تانرىيا يالواريردى. بو مدته حضرت خديجه اونو اوودورور، آلاھين اونو اونوتمادغىنى سۆيله يير و يينه وحى بن گله جگينه اينانديرماق ايسته ييردى. سونوندا فترت دۇرو باشا چاتدى و پيغمبره بو وحى گلدى.

و انذر عشيرتك الاقربين: ياخين قوهوملارنى اسلاما دعوت ائت. پيغمبر عائله و قوهوملارنى دعوت ائديب اونلارا تانرى نين بو يروغونو و اؤز پيغمبرليگىنى اعلان ائتدى. اولا حضرت خديجه، حضرت على (اون ياشيندا) و غلامى زيد بن حارث مسلمانلىغى قبول ائله ديلر. سونرا ابوبكر و اونون آرديندان عثمان، عبدالرحمن بن عوف، طلحه، سعد بن ابى وقاص و زبير مسلمان اولدولار.

بیر مدت سونرا پيغمبرين عميسى حمزه و عمر مسلمان اولاندان سونرا دعوت اچيق شكيله داوام ائتدى.

بوندان سونرا پيغمبره اينانمايانلار، خصوصيله اؤز قبيلهسى قريش ليلر اونون قارشىسينا چيخديلر و اونا جور به جور بوھتانلار ووردولار، اذيتلر وئرديلر، اونا سحر باز، كاهين، شاعير و مجنون دئديلر.

بونلارين باشيندا اولان ابوسفیان و ابو جهل هر كسى پيغمبره قارشى تشويق ائدرديلر. قريشيلر پيغمبردن اونلارى اينانديرماق اوچون معجزه ايسته ييردیلر. او دا بئله جواب وئردی: انا بشر مثلكم، بو حى الی: من ده سيزين كيمي بير انسانام، انجاق منه وحى اولونوركى تانرى نيز بير تك تانرى دير (كهف سورهسى آيه ۱۱۱). سونرا تانرى طرفيندن بئله دئير: قل انى لا اقول لك عندى خزائن الله و لا اعلم الغيب و لا اقول لك انى ملك ان اتبع الاما بو حى الی: دئ كى، من سيزه دئيميرم تانرى نين خزينه لرى منده دير، غيبندن ده بيلميرم، دئيميرم كى من ملكم من انجاق منه وحى اولانا تابعم (تابع = اوماق). سونرا عنكبوت سوره سينده دئيركى: سيزه بو قرآن كافى دئيل مى؟ گنت- گنده قرآن و پيغمبره اينانلار چوخالديلر، اسلام هامى انسانلارين تانرى قارشىسندا بير- برابر اولدوغونو و آغين قاراي، قريشلى نين حبشلى يه بير اوستونلويو اولمادىغىنى، فضيلت و اوستونلويون ياخشى ايش گورمك علم و تقوا (پيس ايشلردن ساقينماق) دا اولدوغونو تبليغ ائله ديگى اوچون ايلك ايللرده داها چوخ يوخسول، كيمسه سيزلر اونا اينانير و اطرافينا ييغيشيردیلار. بو ايللرده پيغمبره هاميدان چوخ حضرت خديجه و اؤز عميسى ابوطالب يارديم ائتدیلر. ۶۱۷ ايلينده قريشلى لر مسلمانلارى بايكوت ائله ييب هر جور علاقه نى اونلارلا كسدیلر. اونلارى شهردن ائشيكه تبيد ائله ديلر. اونلار اوچ ايله ياخين بير مدت شعب ابوطالب آديندا بير درده چوخ چتين شرايطده ياشايدیلار. ابوطالب و حضرت خديجه بو سورگون حياتيندا خسته له نيب اولدولر.

بالاخره ۶۱۹ دا بايكوت قالديريلدى و مسلمانلار تازادان مكه يه قايتدیلار. فقط ۱۳- جو ايلده قريشين باشچيلارى بير ييغينجا قدا پيغمبرى توتوب اولدورمگه قرار وئردیلر. بو سببن پيغمبر مكه دن كؤچمگه (هجرت) قرار وئردى و ابوبكر ايله بيرليكده مكه دن چيخدى و حضرت على نى اؤز يئرینده بوراخدى:

بو مهاجرت داها اول مدینه دن گلن و مسلمان اولان كيمسه لرله قول و قرار اوزرينه اولموش. بئله كى مدینه ده اونو ياخشى قارشىلاميشلار و اورادا پيغمبر و يولداشلارى ايله مسجيدى تيكديكن سونرا اؤزلرينه بير مركز قورموشلار و نهايت ايلك اسلام دؤلتينى بر پا ائتميشلر.

قرآن کریم آیه و آیهلر توپلوسو سورهلر شکلینده تدریجاً نازیل اولموشدور.^۱

بو بارهده تورک شاعیری سلیمان چلبی بئله دنمیشدیر:

فخر عالم اردی چون قیرق یاشینا

قوندو پس تاج نبوت یاشینا

ایندی قرآن آیت- آیت یینات

ظاهر اولدی نتیجه تورلو معجزات

قرآن سورهلری مکی و مدنی اولاراق ایکی قیسمایریلیر.

۱. مکی سورهلر: بونلار هیجرتده قدر نازیل اولانلاردیر. قرآن ۱۴۱ سورهدیر. —

۲. مدنی سورهلر: هیجرتدن باشلایاراق هیجرتین ۱۰- جو ایلینه، یعنی پیغمبرین اولومونه قدر (۶۳۳) نازیل اولان آیهلردیر.

مکی آیهلر مدنی آیهلردن چوخدور. مکی آیهلر قرآنین ۱۹ و مدنی لر ۱۱-ینی تشکیل ائدیرلر. آیه و سوره- لرین مکی و مدنی اولماغینی بیلیمک و یا زمان و مکان جهتیندن نزولونو تانیماق؛^۱ اونلارین معنالارینی یاخشی باشا دوشمک اوچون فایدالی و بعضاً ده ضروری دیر. مکی سورهلرین سایسی ۹۵ و مدنی سورهلر ۱۹- دور.

بورادا بیر نتیجه نکتته یه اشاره ائتمک ایسته ییریک:

۲۶

مکی آیهلر دین اساسلارینا و توحیده دعوت ائدر. انساندا گوؤل اخلاق یاراتماغا قلبلریندن شرک و شر کؤکلرینی چیخارتماغا چالیشیر. بوتون اوچون اونلارا تانیرینی خاطرلادیر و عدالت، احسان (باغیشلاماق) و وفا کیمی اخلاقی فضیلتلری توصیه ائدیر و یالان، زنا، آدام اولدورمک، قیزلارینی دیری- دیری تورباغا باسدیرماق، آلیش- وئریشده حیلله ایشلمک، کوفر و شرکدن (تانیرینی دانماق و یا اونا اورتاق تانیماق) ساقینماغی امر ائدیر.

فرض (واجیب)لره و احکاما عاید آیهلرین چوخو مدنی دیر. مدنی آیهلرده آدام اولدورومه، زنا، افترا- بؤهتان و اوغورلوق جزالاری، ائولمه و بوشانما اصول قایدالاری بیلدیرمیشدیر.

عمومیتله یا ایها الناس (ای جماعت) ایله باشلانان آیهلر مکی دیر. بونا قارشلی یا ایها الذین آمنوا (ای اینانانلار) دئییه خیطاب ائدنلر مدنی دیر. چونکی مدینهده مسلمانلارین سایسی آرتمیش و داها چوخ خیطاب اونلارا اولموشدور.

مکی سورهلر قیسادیر، مدنی آیهلر اوزوندور، اسلوب ساکین دیر.

مکی سورهلری روحانی جذبهلر، اورگه یاتان و اوخشایان موسیقی آهنگلرله دولودور. مدنی سورهلر درین دوشونمگه سوق ائدیر.

^۱ آیه، آیت، علامت، نشانه، دلیل و معجزه دئمکدیر.

مكى سورهلردهكى سۆزلرده عظمت و احتشام داها اوستوندور. مدنى سورهلرده داها چوخ دىنى سۆزلر و احكام ترمينلرى (اصطلاحلارى) واردير و قانون ديلينه بنزر.

مكى سورهلر نصيحت و وعظله دولودور. مدنى سورهلرده فريضةلر (واجيب اولانلار) جنائت، جزالار و شخص احوالدان بحث اولونار و عبادتلر ذكر ائدیلر.

مكى سورهلرده يهودى و خريستيانلاردان بحث يوخدور، مدنى سورهلرده يهودى، خريستيان (نصارا) و منافقين ده بحث اولونور.

مكى سورهلرده جهاد يوخدور، دعوت، تبليغ، انذار و تهديد واردير. مدنى سورهلرده جهاد آيهلرى و قتال واردير.

قرآن كريم ۶۲۳۶ آيه دن تشكيل اولونموشدور. ۱۴۵۶ آيه سى مدنى و قالانى مكى دير. قرآنى ياخشى باشا دوشمك اوچون عربجهنى دريندن بيلمك و او زمانكى عربلرين احوال - روحيه و شرطلرينى اؤيرنمك و آيهلرين نه زمان، هارادا و نه اوچون گلديگيني بيلمك لازمدير.

قرآندا شريعت احكامى عمومى دير و جزئيات (تفصيلات) دا سنته (يغمبرين سۆزلرى و عملى، داورانيشى) احتياج واردير. مثلا ناماز، اوروج، ذكوه (زكات) و سايره كيمي بو باره ده يغمبر (ص) اولوموندن بير آز قاباق اومتينه (اونا اينانان جماعته) بله دئيمشدير: ائنى تارك فيكم التقلين كتاب الله و سنتى: من سيزه ايكي اغير، قيمتلى شئى بوراخديم: تانرى نين كيتابى و اؤز سنتيمى^۱. بعضى شيعه عاليملرى سنت يئرینه عترت (ائو و عائله، اهل بيت) دئيمشلر. بورادا عترتن مقصد يغمبرين سنتى دير.^۲

قرآنين مقصدى خلقى تانرىيا دعوت ائدهرك جماعت آراسيندا عدالتى برقرار ائديب، اونو كمالا چاتديرماقدير.

قرآنداكى آيهلر ايكي جور دور. ۱- محكمات (محكم اولانلار) ۲- متشابهات (متشابه اولانلار).

محكمات يعنى محكم اولان آيهلرين معناسى آيدين دير و اونلارين توپلوسو قرآنين اساسىنى تشكيل ائدير (ام الكتاب): مبدأ (باشلانقيچ)، معاد (سون) و نبوت (محمد ص) ين يغمبرليگى حاقينداكى آيهلر يعنى اصول دين (دين اساسلارى) باره ده كى آيهلرين هاميسى محكماتدان دير.

متشابهات آيهلرى باشقاسينادا شبيه (بنزر) اولدوغو اوچون اونلارى آنلاماق دا چتين دير. باشا دوشمك اوچون تاويل (اصلينه مراجعت) و تفسيره احتياج واردير^۳. بو تاويل و تفسير محكم آيهلرين و سنتين كؤمگى ايله اولاييلر.

تانرى نين صفتلرى، قيامتين و معادين (جزا گونو) و اوراداكى عالمن خصوصيتلرى بهشت، جهنم، قرآنين قصه - داستانلارى متشابه آيهلرله بيان ائديلميشدير. بورادا حقيقت و عقلى مفهوملارى خلقه (عواملا) باشا سالماق اوچون اونلارى مادي قالبيلارا ساليب شكيلنديره رك بيان ائديلميشدير:

^۱ طبرى تاريخى.

^۲ كلید فهم قرآن، شريعت سنگلجى.

^۳ تفسير فسر سۆزونددير و اؤرتولو شئى اچماق و آيدينلاماق دئمكدير. يورماق.

قرآن انسانی یثر اوزونده تانری نین خلیفه سی- جانشینی بیلیر. انسانلارا عقل و سئچمک صلاحیتی و قدرتی وثریلمیشدیر، اونا گۆره ده اۆز ایشلریندن مسئولدورلار.

انسانلار آراسینداکی شریین(پیسلیک) اساسینی اونلارین اۆزونده گۆرور و جماعت و جامعهده هر جور دگیشیکلیگی اونون روح- فیکیر و مدنیتینده کی دگیشیکلیکن آسیلی اولدوغونو بیلدیریر: ان الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیر و اما با نفسهم (تانری بیر ائلمین دورومونو اونلارین نفس و روحلاری دگیشمهسه دگیشدیرمز). قرآن انسانی فکیرلشمگه، محاکمه و عقلینی ایشلمگه دعوت ائدیر. اونا گۆره بیر چوخ یترده سوال شکلینده بئله خیطاب ائدیر: أَفَلَا تَعْقُلُونَ: هیچ فیکیر و عاغلینیزی ایشلمیرسی نیز می؟

قرآن تقلیدی حرام و کورکورونا اطاعتی ضلالت بیلیر و علمدن اطاعت اتمگه چاغیریر: «لَا تَقْفَ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (بیلمه دیگی نین دالینجا گتمه، ایشته قولاق، گۆز و اورک (عقل) هامیسی اوندان مسئولدورلار).

قرآن حقیقتلری انلاماق و کشف اتمگین یولو و متودونو دلیل و محاکمهده گۆرور.

داها اول ده سؤیله دیگیمیز کیمی قراندا بوتون انسانلار تانری قارشیسیندا برابر و ائشیتدیرلر. اوستونلوق تقوا و علم ایله دیر. علم حاقیندا بو آیه ده دقت ائدهک: «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ، هَلْ يَسْتَوِي الظُّلُمَاتِ وَالنُّورِ، هَلْ يَسْتَوِي الْإَعْمَى وَالْبَصِيرُ. ام کیف یستویان.»

سؤیله عجا بیلنلرله بیلمه ینلر بیر اولارمی. قارائلیقلا ایشیق و کور ایله گۆرن بیر اولارمی، نتجه اول بیلر. بو آیه دن ایلهام آراتق بؤیوک تورک شاعیری محمد عاکیف بئله دئمیشدیر.

هنچ بیلنلرله بیلمینلر بیر اولورمو

اولمازیا بیرى انسان، بیرى حیوان

اؤیله ایسه جهالت دئیلن یوز قاراسیندان

قور تولماغا عزم اتمهلی باشدان پاشا میلت

کافی می دئیل یوخسا بو سون درس فلاکت^۱

اسلام دینینده هرکس دین یولوندا اۆلدورولسه شهید حساب اولار. شهیدین اسلامدا بؤیوک قدر- قیمتی واردیر. قیامت گونونده اونا بهشت وعده سی وثریلمیشدیر.

حضرت محمد(ص) عالم ایله شهیدی مقایسه ده بئله دئمیشدیر. «يَوْمَ يُؤْتَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَدَادُ الْعِلْمَاءِ وَ دَمُ الشَّهْدَاءِ فَيَرْجَحُ مَدَادُ الْعِلْمَاءِ» (قیامت گونو عالیملرین قلمی شهیدلرین قانی ایله دارتیلدی، عالیملرین قلمی آغیر گلدی.)

¹ شاعیر سون درس فلاکتدن بیرینجی دنیا ساواشیندا عثمانلی دۆئی نین مغلوبیتینی و تورکیه نین دشمن طرفیندن اشغالینی قصد ائدیر.

یئنه پیغمبردندیر: افضلُ العباده طلبُ العلم: عبادت‌لرین ان اوستونو علم اؤیره‌نمکدیر. سونرا بئله دئییر: اطلبوا العلم و لوکان بالصین: علم اؤیرنین (آختارین) اگر چینده اولسا بئله.

قرآن کائنات و یارادیلش حاقیندا دوشونوب تدبیر ائله مه ین و حقیقتلری گؤرمه یئلری کور آدلاندیریر و بئله دئییر:

«و من کان فی هذه اعمى فَهوَ فی الآخرة اعمى و اضلُ سیلا». هر کس بو دونیادا کورسا آخرته ده کور و گومراهدیر.

قرآن و اسلام علم و تقویا بو قدر اؤنم و دگر وئردیگی حالدا نسب، آتا- بابا، قوم- قبیله اوستونلویونو قبول ائتمیر. جاهلیت دؤرونده آتا- آنالاری و قوم- قبیله‌لری ایله فخر ائدن عربلره بئله دئییر: «ایهء الناس انا خلقناکم من ذکر و أنثی و جعلناکم شعوباً و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عندالله اتقاکم.» (ای جماعت سیزلری کیشی و ارواتدان، میلتلر و قبیله‌لر شکلینده یاراتدیق، بیر- بیرینیزی تانیمالیسینیز. تانری‌نین یانیندا ان عزیز اولان ان متقی (پیس ایش گؤرمه‌ین) لرینیزدیر.

بو آیه‌ده انسانلارین، قبیله و میلتلرین برابر اولوب هئج بیریزی‌نین دیگرینه اوستون اولمادیگی و هامی‌نین برابر حاقلارا صاحب اولدوغو آچیقجا بیان ائدیلمیش و عرقچیلیق و آشیری (افراط) میلتچسی لیک نفی ائدیلمیشدیر.

اسلامدا خریستیانیلیدا اولدوغو کیمی حضرت آدم‌ین ایشله‌دیگی گوناهدان بیز مسئول دئییلیک. هر کس دونیایا معصوم گلیر و اؤز عملیندن مسئولدور. پیغمبر عقل باره‌ده بئله دئمیشدیر: الذین هوالعقل ولادین لمن لاعقل له». یعنی، دین همان عقل دیر، عقلی اولمایانین دینی ده یوخدور. اسلام عقلی حیاتدا حقیقی مرشد بیلیر.

قرآن کریم حضرت محمد(ص)دن سونرا بیرینجی خلیفه ابوبکر زامانیندا صحیفه‌لری توپلانیب بیر جیلد حالینه سالیندی و اونا «مصحف» آدی وئریلدی. بو ایشه عمر سبب اولدو، چونکی قرآنین اوخونوشوندا و متینده اختلاف تاپیلیب عینی زاماندا یمامه حربیندن سونرا قرآنی بیان و یازیلاری ساخلایان کیمسه‌لرین چوخو اولموشدو. عمرین اصراری ایله ابوبکر سون کاتب وحی اولان زید بن ثابتی قرآنین سوره و آیه‌لرینی توپلاماغا مأمور ائتدی. او دا بونلاری صحیفه‌لره یازاراق ابوبکره وئردی و اونا مصحف دئییلدی. ابوبکر دن سونرا مصحف عمرین الینه گئچدی.

عمر ده اونو قیزی و پیغمبرین زوجه‌سی حفصیه‌یه بوراخدی. حفصه اوخوما- یازما بیلان و یاخشی شاعیردی و قرآنین چوخ قیسیمینی ازیر بیلردی. عثمان خلیفه اولاندان سونرا مصحفی حفصه‌دن آلدی و اونون امری ایله زید بن ثابتین ریاستینده بیر هیئت اونو تدقیق ائدیپ، بو گونکو ترتیبه سالدی. سونرا تکثیر ائدیله‌رک مهم شهرلره گؤندریلدی و اونا «مصحف عثمان» دئییلدی. بوندان سونرا دیگر قرآنلار یاندیریلدی.

¹ مصحف، داغینیق صحیفه‌لرین توپلانیب جیلد شکلینه سالینماسینا دئییلیر.

مصحف عثمان سورهلرین اوزونلوغو و قیسالیغینا گۆره ترتیلنمیش، ان اوزون سوره باشا قویولموشدور. آنجاق فاتحه سورهسی استننا اولراق قیسا اولدوغو حالدا ان باشا قویولدو. فاتحه سورهسی بوتون دینلره شامل اولایله جک خصوصیتلر گؤسترمکده دیر.

حضرت علی نین قرآنی سوره و آیه لرین نزول (گلمه) تاریخینه گۆره یازیلدیغی حالدا رسمی قرآن اولراق سئچیلمه دی. او دا بونا راضی اولدو.

قرآن کوفی خطی ایله یازیلدیغی اوچون عربجه نی یاخشی بیلمه ینلر طرفیندن دوزگون اوخونا بیلیمردی. عربلر ده اونو باشقا- باشقا شکیلده اوخویوردولار. بو چتینلیکلری نظرده توتاراق ایکینجی عصرین ایکینجی یاریسیندا نقطه و سونرا سسلی حرفلری دوزگون اوخوماق اوچون حرکه ایشلندی (اسلام انسیکلوپدیسی- ایستانبول ۱۹۶۷، جلد ۶).

او زامانلار حضرت علی و عثمانا نسبت وئرلین، یعنی اونلارین یازیسى اولدوغو ادعا ائدیلم قرآنلار قالمیشدیر (مشهد، نجف، قاهره، ایستانبول: تورک و اسلام اثرلری موزه سی).

زامانلا کوفی یازیسیندا دگیشیکلیکلر عمله گلیب نسخ، ثلث، نستعلیق یازیلاری ظهور ائتدی و گؤزل یازی یازان خطاطلار قرآنلار یازدیلار و اونلاری تذهیب دئییلن اسلوبلا سوسله دیلر (بزه دیلر).

ابن مقله (اولوم: ۹۳۹م = ۳۳۸) کوفی یازیسینی نسخ یازیسینا چئویردی. اوندان سونرا سلجوقلو ملکشاھین کاتبی یاقوت مستعصمی (۱۲۲۱م = ۶۱۸ هـ) و حافظ عثمان (۱۶۹۹م = ۱۱۱۱ هـ) قرآن یازیسینا بؤیوک خیدمت ائدیپ اؤزلریندن قیمتلی قرآنلار یادگار قویدولار.

قرآنین تفسیر، قرائت و ترجمه لری: اسلام علملری اساس قرآن، حدیث و فقه دن عبارتدیر. فقه (دریندن اؤیرنمک)، کلام، حقوق و اخلاقدان بحث ائدیر. قرآن علمی ده تفسیر و قرائت اولماق اوزره ایکی بؤلومه آیریلیر.

تفسیر قرآنین معناسینی بیان و ایضاح ائدن علم دیر. قرائت علمی ده قرآنین نئجه اوخونماسینی اؤیردیر.

تفسیر فسر سؤزونلار دیر و اؤرتولو شئی ای دینلتماق و اچیقلاماق دئمکدیر. تفسیر ائدرکن آیه لرین نزول شأنی، یعنی نه شرایطده و نه زامان گلدیگی ده نظرده توتولور. بیر ده تاویل واردیر کی تفسیره یاخین اولدوغو حالدا اوندان فرقلی دیر. تفسیر مفردات و سؤزلری شرح و ایضاح ائدر. حالبوکی تاویل جمله لرین معناسینی باشقا آیه و جمله یه ارجاع ائدرک بیان ائدر. داها اؤنجه ده یازدیغیمیز کیمی تاویل متشابه آیه- لری معنا ائدرکن محکم آیه لره ارجاع ائتمکدن عبارتدیر.

تفسیری ایلك اؤنجه پیغمبر اؤز اصحابینا ائدرمیش و اونلارین باشا دوشمه دیکلری آیه لری ایضاح ائدرمیش.

پیغمبردن سونرا صحابه دن حضرت علی و دیگر خلفای راشدین هابئله ابن عباس ابن مسعود، ابی ابن کعب، زیدین ثابت، ابوموسی اشعری و عبدالله بن زبیر بو ایشی گؤرموشلر. سونرا مسلمان اولموش یهودی لر یهودی روایتلرینی ده تفسیره قاریشدیردیلار (مثلاً کعب الاخبار وهب بن منبه (۱۳۴-۳۴ هـ)).

بو گون الیمیزده اولان تفسیرلرین ان مشهور و اعتبارلیلاری بونلاردیر:

تفسیر طهری: ایرانی (مازندران یا طبرستان) محمد بن جریر طبری طرفیندن ۳۱۰ هـ = ۹۱۵- ده یازیلیمیشدیر، آدی جامع البیان فی تفسیر القرآن دیر.

تفسیر فخر رازی یا تفسیر کبیر : ۱۲۰۹ = ۶۰۶ هـ ده یازیلیمیشدیر.

تفسیر الکشاف: تورکیستانلی جارالله محمود زمخشری طرفیندن (۱۱۳۳م = ۵۳۸ هـ) ده یازیلیمیشدیر. زمخشری معتزله فرقه‌سینه منسوب اولوب عینی زاماندا مقلمه / ادب ادلی عربجه، فارسجا، تورکجه و خوارزمجه لغت کتابی نین دا مولیفی دیر.

تفسیر ابوالفتح رازی: هجری ۶- جی عصرین بیرنجی یاریسیندا فارسجا یازیلیمیشدیر.

تفسیر جلالین و تفسیر تبیان شیخ طوسی.

تفسیر خواجه عبدالله انصاری، تفسیر بیضادی، تفسیر ابن کثیر و ملاحسین کاشفی.

تفسیر شیخ محمد عبده: مصرده سید جمال الدین افغانی نین شاگردی و دوستو محمد عبده طرفیندن یازیلیمیشدیر.

تفسیر البیان ترکی، بو عصرین باشیندا باکی دا شیخ الاسلام محمد حسن مولوی زاده شکوی (شکی لی) طرفیندن مختلف تفسیرلر نظرده توتولاراق، آنا دیلیمیزده یازیلیب چاپ ائدیلیمیش، سونرا تیریزده و قم دا یئنیندن باسیلمیشدیر.

معاصر دورده تیریزلی علامه طباطبائی طرفیندن یازیلان المیزان عربجه یازیلیمیش و فارسجا یا دا ترجمه ائدیلیمیشدیر.^۱

۳۱

قرآن مجید یا تفسیر الحقایق النکت الایات و الدقایق: ترجمه و تفسیر ائدن میر محمد کریم نجل الحاج میر جعفری علوی الحسینی موسوی باکوئی (۱۹۰۵). قرآنین آذربایجان تورکجه‌سینه ترجمه و قیسا تفسیری دیر و فارسجا یا عبدالمجید صادق نوبری طرفیندن ۱۳۴۸ = ۱۹۶۹- دا ترجمه و تهراندا شرکت نسبی اقبال و شرکاء طرفیندن چاپ ائدیلیمیشدیر.

قرآنین ترجمه‌لری: اسلام دینی باشقا ملتلر آراسیندا یاییلاندا سونرا بیر طرفدن عرب دیلی بوتون مسلمانلار آراسیندا یاییلدی و عالیملر و دین خادیم‌لری عربجه‌نی مدرسه و مسجدلرده اؤیرندیلر، کیتابلارینی و اثرلرینی بو دیلله یازماغا باشلادیلار، شعرلرینی عربجه یازدیلار. ائله کی ایکی- اوچ عصرده فارسلا و سونرا تورکلر عربجه‌نی عربلردن داها یاخشی اؤیرندیلر و او دیلده شاه اثرلر یازدیلار (فارابی، ابن- سینا، رازی و...) بیر طرفدن ده قرآنی فارسجا و تورکجه‌یه ترجمه ائتدیلر.

قرآنین ایلك ترجمه‌لری فارسجا اولموشدور و کلمه- کلمه ترجمه ائدیلیمیشدیر.

^۱ تفسیر المیزان. استاد علامه سید محمد حسین طباطبائی (تبریزی)، ترجمه استاد ناصر مکارم شیرازی (۲۰ جلد). بیناد علمی و فکری علامه طباطبائی.

تورکجه ترجمه لر:

تورکجه یه ترجمه داخی عینی اسلوبدا یعنی سطیرلرین آلتیندا کلمه- کلمه اولموشدور. تورکجه نین جمله قورولوشو عربجه و فارسجا یا اویمادینی اوچون سونرادان جمله- جمله ترجمه لر ده یازلمیشدیر.

ایلک تورکجه ترجمه اوغوز تورکجه سینه ۱۳۳۳م = ۷۳۴ هـ- ده شیرازلی حاجی دولت شاه اوغلو محمد طرفیندن ائدیلمیشدیر. بو ترجمه ایستانبولدا "تورک اسلام اثرلری موزه" سینده موجوددور. بو اثرین دیل باخیمیندان دا بؤیوک اهمیتی واردیر. اثر چیلخا اوغوز تورکجه سیله یازلمیشدیر مثلا: آیت= بلگو، کتاب= بیتیک، فقیر = جیغای، غضب= قاقماق، قادر = اوغان، جهنم= تامو، جنت= اوچماق، طعام،= ینمک= یئنگو، شاهد= تانیق ترجمه ائدیلمیشدیر.^۱

بونان سونرا بیر چوخ اسکی و یننی ترجمه لر ده تورک دیلینده (مختلف لهجه لرده) چاپ ائدیلمیشدیر. اونلار حاقیندا لازیمی ایضاحاتی باشقا مقاله یه بورا خدیق.

قرائت: قرائت اوخوماق و تلاوت معناسینادیر. اوخویانا قارئ و اوخویانلارا قُراء دئییلیر. قرانی ازبیر ییلنه ده حافظ دئیرلر.

پیغمبر زمانیندا مشهور قُراء حضرت علی، عثمان، ابی ابن کعب، زید بن ثابت و ... اولموشلار. کلمه و قرامر قایدالارینی اساس توتاراق قرآن اوخوماق ۴-جو عصرین اورتالارینا قدر ادامه تاپیب سونرا لحن ایله اوخوماق دب اولموش و بو گونه قدر داوام ائتمیشدیر. قرآن اوخوماقدا قریش (قورئیش) لهجه سی اساس توتولور (قورئیش پیغمبرین منسوب اولدوغو قبیله دیر). بو گون مختلف اسلام اولکهلرینده خصوصیه مصرده چوخ مشهور و باشاریلی قارملر واردیر.

۳۲

قرآنین اسلامداکی یرری: قرآن اسلام دینی نین آنا کیتابی دیر (ام الکتاب). اسلام دینی و شرع احکامی (فقه اصولو) دؤرد دلیله (اساس) دایانیر. او دؤرد دلیل بونلاردیر:

۱. کتاب و یا قرآن.

۲. سنت: پیغمبرین سؤزلری، ایشلری و تقریرلرینه دئییلیر.

۳. اجماع: بیر مسئله ده مسلمان عالیملرین اکثریتی نین رأیننه (سسینه) اجماع دئییلیر.

۴. قیاس فقهی.

سنی مذهبنده اساس دلیللر (یول گؤسترن و سنَد) بونلاردیر، بونلاردان باشقا استحسان (یاخشسی یولو سنچمک) مصالح مرسله (مصلحتی سنچمک)، ضرورت و بلوای عام کیمی فرعی دلیللرده واردیر. یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز دؤرد دلیلی ده کیتاب و سننه ارجاع اندرلر. سنت قرآنین شرح و تفسیری کیمی دیر.

قرآن دینی و دنیوی یاشایشین اساسلارینی اعتدال اوزرینه قوروموشدور. بو اساسلارین ان اؤنملی لری بونلاردیر:

^۱ قرآن کریم بیلگیلری، دوکتور عثمان کسکی اوغلو، آنکارا، ۱۹۸۹.

۱. عقیده‌لری گمراهلیقدان قورتارماق.
۲. وجدانلاری آزاد قیلماق.
۳. خرافه و باطیل عقیده‌لری آتماق و تقلید بوتلرینی بیخماق.
۴. تانری و قول آراسیندا واسیطه تانیماماق.
۵. انسانلار آراسیندا مساوات قوروماق.
۶. عیرق (نژاد) و قبیله فرقلرینه باخمایاراق انسانلیغین بیرلیگینی تانیماق.
۷. عالم و وارلیغا باخاراق تانری‌نین قدرت و بیرلیگینی تانیماق.
۸. عالمده کی نعمتلردن انسان کیمی فایدالانماق و داها یاخشی یاشاماق یولونو گؤسترماق.
۹. انسانی فضیلتلره دایاناراق کامل انسان یاراتماق.
۱۰. ان مکمل عبادت شکلینی وئرماق.

سنّی لر پیغمبردن سونرا تاریخ سیراسیلا پیغمبره جانشین اولان ابوبکر، عمر، عثمان و حضرت علی‌نی پیغمبرین دؤرد خلیفه‌سی ییلیرلر و اونلارلا خلفای راشیدین دئییرلر. اونلار داخی بیر آز فرقله دؤرد مذهبده یولونموشلر: حنفی، مالکی، شافعی و منبلی.

شیعه مذهبنده شرعی حؤکملرین (فقه) قایناق و اساسلاری اهل سنتدن بیر آز فرقلی و بونلاردان عبارتدیر: قرآن، سنّت، اجماع، و عقل. بورادا ائمه معصوم سؤزلری و ایشلری ده پیغمبرین سنّتی کیمی معتبردیر.

اجماع و عقل ده مستقل شکیلده یوخ، ائمه‌نین سنّتیه بیرگه اولدوغو واخت معتبردیر.^۱ سنت اوچ جور دور: سنت عملی، سنت قولی و سنت تقریری.

سنت عملی پیغمبرین ایشلرینه دایانیر.

سنت قولی پیغمبردن روایت ائدیلن خبر و حدیثلره دئییلیر.

سنت تقریری پیغمبرین حضوروندا دئییلن سؤزلر و ایشلره اعتراض ائله‌مه‌دیگی اوچون اونلار مجاز ساییلیر.

پیغمبرین سؤزلرینی نقل ائدن ایلک حدیثچیلر اونون صحابه‌لری حضرت علی، عمر بن خطاب و اوغلو عبدالله، طلحه و زبیر و عبدالله بن مسعود، زید ابن ثابت، پیغمبرین آروادی و ابوبکرین قیزی عایشه‌دیر. بونلاردان ۱۲۰۰ حدیث نقل ائدیلیمیشدیر. سونرا ابو هریره و باشقالاری بیر چوخ حدیث پیغمبردن نقل ائتمیشلر. لاکین بو حدیثلر آنجاق هجری ایکینجی عصرده یازیلماغا باشلانندی او زامانا قدر آغیزدان نقل ائدیلدی.

سنّی مذهبنده ان چوخ معتبر ساییلان حدیث کیتابلاری صحاح سنّه دئدیکلری آلتی کیتاب‌دیر کی بونلارین ان مشهورو صحیح بخاری‌دیر.

صحیح بخاری - بخارالی محمد (۲۵۷-۱۹۵ هـ) طرفیندن توپلانمیش و یازیلیمیشدیر و ۲۲۵۰ حدیث احتوا ائتمکده‌دیر. صحیح بخاری ایستانبولدا تورکجه‌یه ترجمه ائدیلیمیش و ۱۲ جیلده (۱۳- جو جیلدی قیلاووزدور) لاتین حرفلری ایله باسیلمیشدیر.

^۱ مباحثی از اصول فقه. دفتر دوم، منابع فقه درسهائی از استاد سید مصطفی محقق داماد، ۱۳۶۳

شيعه مذهبی نين معتبر سايدینی حدیث کیتابلاری ائمه دن نقل ائدیلمیش و دؤرد کیتابدا توپلانمیش و بونلارا کتب اربعه (دؤرد کیتاب) آدی وئريلمیشدیر. بو کیتابلارا اصول دا دئییلیر و بونلاردان عبارتدیر:

۱. اصول کافی، ۱۶۱۹۹ حدیث احتوا اتمکده و صحاح سته ده کی حدیثلرین چوخونو دا ایچینه آلمیشدیر. ابو جعفر محمد کلینی طرفیندن تألیف ائدیلمیشدیر. کلینی ۳۲۹ هجری ده باغداددا وفات اتمیش و اورادا باسدیريلمیشدیر.

۲. من لا یحضره الفقیه: ابو جعفر ثانی محمد، ابن بابویه، شیخ صدوق آدی ایله مشهوردور. بو کیتابدا ۹۰۴۴ حدیق واردیر. ابن بابویه (Ibn-i Babeveyh) بؤیوک عالیم و مرجع اولوب و اوج یوزه یاخین مختلف دینی موضوعلاردا کیتاب یازمیشدیر. ۳۸۱ هجری ده وفات اتمیش و تهرانین اطرافیندا ابن بابویه آدی ایله مشهور مزارلیقدا مقبره سی واردیر.

۳. تهذیب الاحکام: شیخ طوسی آدی ایله مشهور ابو جعفر محمد طرفیندن تألیف ائدیلمیش ۱۳۵۹۰ حدیث احتوا اتمکده دیر. شیخ طوسی ۴۶۰ هجری ده وفات اتمیشدیر.

۴. استبصار: بو کیتاب دا شیخ طوسی طرفیندن تألیف ائدیلمیش و اوندا ۵۵۱۱ حدیث واردیر. شیخ طوسی - نین باشقا بؤیوک اثری ده خلاف طوسی آدی ایله مشهوردور کی اورادا مختلف اسلام فرقه لرین فقهی احکامینی بیر گه وئریمیشدیر. بو کیتابلارا بیر چوخ تفسیر و شرحلر یازلمیشدیر.

اجماع: اتفاق و بیرلیک دئمکدیر و فقه ده دین عالیم لری یعنی صلاحیتلی کیمسه لرین بیر مسئله ده (شرعی حؤکم) دوشونجه بیرلیگینه دئییلیر.

اجماعدان قرآن و سنتده قید ائدیلمه یین مسئله لرده فایدا لانیزلار.

سنی لر اجماعی بیر اساس کیمی تانیماقدا قرآن، سنت و عقله استناد اتمیشلر. مثلاً قرآندا نساء سوره سی - نین ۵۹- جو آیه سینده بئله دئییلیمیشدیر: و ان تنازعتم فی شیئی فرؤده الی الله والرّسول". یعنی بیر مسئله ده اختلافینیز اولسا تانریا (قرآن) و پیغمبره (سنت) مراجعت ائدین. دئمک بیر مسئله ده اختلاف اولماسا اؤز آرانیزدا رأی بیرلیگی ایله اونو حل ائده ییلیر سینیز. سونرا پیغمبردن روایت اولونان روایت گؤزه "لا تجتمع ائمتی علی الخطاء". یعنی منیم اوئتمیم سهو اولان بیر ایشده بیرلشمز". اجماعی بیر اساس کیمی قبول ائدیرلر (اصول فقه، استاد محقق داماد). شيعه مذهبینده اجماع مستقل بیر اساس کیمی یوخ، آنجاق ائمه نین سنتینی کشف اتمک اوچون بیر وسیله اولاراق قبول ائدیلمیشدیر.

قیاس: ایلك دفعه ابو حنیفه (حنفی مذهبی نین امامی) قیاسدان بیر اساس کیمی شرعی حؤکم لری چیخارماق اوچون فایدا لانیلمیشدیر. سونرا مالکی و شافعی مذهبی نین عالیم لری اونو بیر دلیل و اساس کیمی قبول اتمیشلر. لاکین حنبلی لر (امام احمد حنبلی نین مرید لری) و هابئله شيعه لر اونو قبول اتمه - میشلر.

قیاسی بئله تعریف اتمک اولار: بیر حؤکمون علتینی باشقاسینا سرایت وئردیرمکدیر. مثلاً اسلامدا قاینامیش اوزوم سوویو حرامدیر. «الخمیر حرام». بیز بیرا (أبجو) باره سینده حؤکم وئریمک ایسته دیگیمیز زامان شارع اشارت اتمه دن بئله دوشونوروک: قاینامیش اوزوم سوویو مُسکر، کئفلندیرجی (سرخوش

اندیجی) اولدوغو اوچون حرامدیر. بو مقایسه و نتیجه ألماغا قیاس و اجتهاد دئیلمیشدیر. شیعه مذهبنده آنجاق منطقی قیاس قبول ائدلمیشدیر. بو نوع قیاسدا حؤکمون علت و فلسفه سی بیان ائدلمیشدیر. مثلاً اگر شارع طرفیندن دئیلسه کی: «الْخَمْرُ حَرَامٌ لِأَنَّهُ مُسْكِرٌ»، یعنی قاینامیش اوزوم سویو کئفلندیردیگی اوچون حرامدیر، او زامان بیرانین دا حرام اولدوغونا حؤکم ائده بیلردیک. بو ایسه داها بیزییم اؤز اجتهادیمیز یوخ، بلکه شارعین دئیگی حؤکمدور.

استحسان: استحسان یاخشی و اوستون بیلیمک و بگنمک دئمکدیر. بو اساسا گؤره بیر مسأله ده قیاسا گؤره یوخ، مصلحته گؤره حؤکم وئره ریک، یعنی استحسان قیاسین بیر استثناسی دیر. اهل سنت عالیم لری بیر مسأله ده قرآن و سنتده آچیق بیر حؤکم اولمایاندا عقل و قیاسدان فایدالانیرلار. لاکین مصلحت اولمادیغی زامان استحسان و مصالح مرسله دن استفاده ائدیرلر. شیعه عالیم لری و شافعی لر استحسان قیاس قبول ائتمه میشلر.

مصالح مرسله (بوراخلیمیش و یا آزاد مصلحتلر) ده مصلحت اساس توتولور. ایندیکی حقوق دیلینده بونا عموم منفعتلری (مصالح عالیه) دئمک اولار.

عقل باره سینده مختلف مذهب و فرقه لرین دوشونجه لری فرقلی دیر. سنّی لردن معتزله فیرقه سی عقلی ان مهم اساس و دلیل قبول ائدر. اونلار گؤره عقله دایانان هر حؤکم شرعی دیر و شرعی حؤکلرین هامیسی عقله دایانماقدادیر: «كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ الشَّرْعُ حَكَمٌ بِهِ الْعَقْلِ وَ كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ الْعَقْلُ حَكَمٌ بِهِ الشَّرْعِ». بو حؤکم شیعه اصول فقه علمینده ده قبول ائدلمیشدیر. معتزله حتی ظاهرده عقله اویوشمایان قرآن آیهلرینی ده عقله اویقون شکیلده تفسیره محتاج بیلیرلر (تأویل).

۳۵

باشقا سنّی لر عقل باره سینده بئله دئییرلر: اگر بیر چوخ دین عالیم و محقق لری بیر مسأله ده عینی فیکیرده اولسالار، عقل باخیمندان خطا و سهو دوشونمه لرینه امکان یوخدور. شیعه عالیم لری بو فیکیر بیلرلرینی ائمه (معصوم) نین سنّتی ایله عینی اولورسا قبول ائدیرلر.

فقه: فقه دریندن آراشدیرماق و بیلیمک، دانیشانین سؤزلریندن مقصدینی آنلاماق دئمکدیر. اسلامدا فقه شرعی احکامین علمی دئمکدیر و اجتهاد و رای (فتوا) وئرمگه احتیاج واردیر و دئیگی میز کیمی اساسی قرآن و سنته دایانیر.

فقه علمی پیغمبردن سونرا وجوده گلیمیشدیر. مسلمانلار قرآندا اولمایان مسأله لر قارشیسیندا پیغمبرین اصحابینا و سونرا اونلارین شاگردلرینه (تابعین) مراجعت ائدر و موشکوللرینی اونلاردان سوروشاردیلار. اونلار دا پیغمبره یاخین اولدوقلاری اوچون پیغمبرین سنّتینه دایاناراق مسلمانلارین دینی مسأله لرینی حل ائدردیلر. قرآن و سنتده اولمایان مسأله لره قیاس و اجتهادلا اونلار جواب تاپماغا چالیشاردیلار.

بو شکیلده زامان گتچدیکجه مختلف فقه مکتبلری ظهور ائتدی. بونلاردان دؤرد مکتب بیر ده شیعه مکتبی بو گونه قدر داوام ائتمیش و ایزله ینلری (پیرو) واردیر. بو دؤرد مکتبین بیر- بیلرلیله فرق لری از اولوب بیلرلیکه سنّی مذهبنی (اهل سنّت) تشکیل ائدیرلر و بونلاردان عبارتدیرلر.

الف- حنفی مذهبی: بو مذهبن امام و یا قوروجوسو ابو حنیفه دیر. ۸۰ هـ = ۶۹۶ م ایلینده کوفه ده آنادان اولموش و ۱۵۰ هـ = ۷۶۷ م ده وفات ائتمیشدیر. اونون زامانیندا کوفه و عراق اسلام ضیالیلاری نین

مرکزی اولموشدور. اونون کیتابی *فقه‌الاکبر* آدلانیر. ابو حنیفه قرآن و سنتدن باشقا قیاس، استحسان و رأیه اهمیت وئریر.

بو گون مسلمانلارین بویوک اکثریتی حنفی مذهبنه اینانیر و او جمله‌دن بویوک اکثریتی شیعه اولان آذربایجان و بوتون ایران تورکلریندن باشقا دیگر تورکلر و تورکمندر ده حنفی‌دیر.

ب- مالکی مذهبی: مؤسسسی مالک‌بن آنس‌دیر. ۹۳ هـ=۷۱۲ م. ده مدینه‌ده آنادان اولموش و ۱۷۹ هـ=۷۹۵ م. ده همان شهرده وفات اتمیشدیر. کیتابی‌نین *أدی الموطأ* دیر. بو کیتاب فقه و حدیثدن عبارت‌دیر. مالک قرآن و حدیثدن باشقا، اجماع فقها (یعنی بیر مسأله‌ده مدینه عالیم‌لری‌نین مشترک دوشونجه‌لری) و رأی اصلینه استناد ائدیردی (دایانیردی).

رأی اؤز اجتهاد و ادراکی دئمک‌دیر. بوندان باشقا استصلاح اصلینی ده مالک علاوه اتمیشدیر. بو دا عامه مصلحتی، یعنی جماعتین مصلحتی و خیری دئمک‌دیر.

ج- شافعی مذهبی: بو مذهبن مؤسسسی امام شافعی ۱۵۰ هـ=۷۶۷ م. ده غزه‌ده آنادان اولموش و ۲۰۴ هـ=۸۲۰ م. ده فسطاط (قاهره) دا وفات اتمیشدیر. او دا مالک کیمی اجماعا اینانیردی، لاکین او یالنیز مدینه عالیم‌لری‌نین اجماعینی کافی گؤرمه‌یب بوتون معاصر اسلام فقیه‌لری‌نین اجماعینی لازم بیلیر. شافعی رأی، استصلاح و استحسان اصل‌لرینه اینانیر. شافعی قیاس اصلینه اینانیردی و کیتابلاری‌نین *أدی رساله و الأثر دور*.

د- حنبلی مذهبی: بو مذهبن مؤسسسی احمد بن حنبل ۱۶۴ هـ=۷۸۰ م. ده باغدادا آنادان اولموش و ۲۴۱ هـ=۸۸۵ م. ده همان شهرده وفات اتمیشدیر. او شافعی‌نین شاغیری‌دیر. ابن حنبل قیاس، استحسان و استصلاحی قبول اتمه‌دی. اونون عقیده‌سینه گؤره فقیهین اصولو قرآن، سنت و حدیثدن عبارت‌دیر. رأیدن آنجاق سون مرحله‌ده احتیاج قارشیسیندا فایدا لانیر.

شیعه مذهبی: شیعه ایزله‌ین (پیرو) دئمک‌دیر. شیعه‌لر حضرت علی (ع)‌نین ایزله بیجیسی اولدوقلارینا گؤره اؤزلرینه شیعه دئمیشلر. ایریجا امام جعفر صادق (ع) بو مذهبی آرتیق یایا بیلدیگینه گؤره شیعه‌لره جعفری مذهب ده دئیرلر.

شیعه‌لر اسلامین اوچ اساسی اولان (اصول دین): توحید، نبوت، معاد (قیامت گونو) دان باشقا عدل و امامته ده اینانیر و پیغمبردن سونرا حضرت علی (ع)‌نی و اونون ۱۱ اؤلادینی پیغمبره جانشین و امام بیلیرلر. پیغمبر (ص) و اونون قیزی و حضرت علی‌نین زوجه‌سی حضرت فاطمه و بوتون اماملار معصوم‌دور (ائمه) و اون ایکینجی امام بیزه معلوم اولمایان سببلره گؤره غایب اولموش و هله ده دیری‌دیر و بیر گون تانری‌نین امری ایله ظهور ائدیپ و عدالتی دونیادا برقرار ائده‌جک‌دیر. شیعه‌لر حضرت علی (ع)‌نی پیغمبرین حقیقی جانشینی و مسلمانلارین امام و مولاسی بیلیمکده بیر چوخ دلیل و سندلره دایانیرلار. او جمله‌دن «غدیر خم» واقعه (حادثه)‌سی و قرآندان بعضی آیه‌لره استناد ائدیرلر.

^۱-الموطأ موضع، دوروم و فیکری جبهه، هامارلانمیش یول دئمک‌دیر.

غدير خم حادثهسى پيغمبر، سون حج (حجتالوداع)دن مدينه يه قايداندا اوز وئرميشدير. بورادا پيغمبر يانيندا كىلارلا حضرت على نى گؤسترميش و بئله دئميشدير: «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ وَ هَذَا عَلِيٌّ مَوْلَاهُ آلِهِمْ وَ الْاَمَنُ وَ الْاِهْ عَادِمَنُ عَادُهُ وَ انصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَ اخْذُلْ مَنْ خَذَلَهُ.»

ترجمه: من هر كسین مؤلاسیام علی ده اونون مؤلاسی دیر. آلا، اونو سئونی سئو، اونون دوشمنینه دوشمن اول. یاردیم ائت اونا یاردیم ائدهنه و دلیل ائت اونا خور باخانا.¹

شیعه مذهبنده زیدی لر (دؤرد اماما اینانانلار) و اسماعیلی لر (یئددی اماما اینانانلار) وارسا دا بؤیوک اکثریتینی اون ایکی امامی لر تشکیل وئریرلر و بونلار شیعه ائتی عشری دئییلیر. شیعه لرین سایسی سنی- لره گؤره آز اولسا دا² اسلام اولکهلری نین چوخوندا یاقین شکیده یاشایرلار و خصوصیه ایران، آذربایجان، عراق، پاکستان و تورکیه نین شرق ولایتلری اهالیسی نین چوخو شیعه دیر.

شیعه مذهبی نین فقه اوستادی امام جعفر صادق (۶-جی امام) دیر. اونا گؤره بیزیم فقه، فقه جعفری ده آدلایر.

اسماعیلیه مذهبی نین پیرولری یئددینجی امام موسی کاظم (ع) نین یئرینه قارداشی اسماعیلی امام بیلیرلر. بونلردان حسن صباح سلجوقلو ملکشاها معاصر اولوب مریدلری ایله برابر بؤیوک فتنه و ترورلارا سبب اولموشلار و بالاخره هلاکو زمانیندا شدتلی باسقینا اوغراییب داغیدیلیمیشلار. بو گون اسماعیلی لر هندوستاندا بیر فرقه کیمی یاشایرلار و اماملاری دا آقاخان دیر. اسماعیلی لر قرآنین بیر ظاهیری و بیر ده باطنی (ایچی) اولدوغونا اینانیرلار. اونلار گؤره قرآنین باطنی داها اؤتملی دیر و اونو آنجاق امام و اونون ان یاخینلاری باشا دوشه بیلر.

۳۷

غلات شیعه: افراط شیعه لره دئییلیر. بونلار حضرت علی (ع) نین تانری مرتبه سینه یاخین یوکسلدیب اونو تانری نین مظهری کیمی بیلیرلر. بونلار علی آلهی دا دئییلیر. حضرت علی بونلار قارشی چیخمیش و اونلارلا وروشموشدور. خوشبختانه بیزیم دؤرده حقیقی علی آلهی یوخ کیمی دیر.

معتزله: معتزله فیرقه سی فیکیر، منطق، استدلال باخیمیندان مسلمانلارین تاریخینده ان پارلاق صحیفه- لری آچمیشلار. بو فیرقه هیجری ایکینجی عصرین اولینده بصره ده ظهور ائتدی. بو فیرقه نین مؤسسسی واصل بن عطاء، حسن بصری نین شاگردی اولموش، بیر گون درس ائناسیندا اوستادی اینه گناه کبیره (بؤیوک گناه) ایشله ینلر خصوصوندا اختلاف تاپیب اؤز فیکرینی ایفاده ائتمیش، نتیجه ده اونون فیکرینی تأیید ائدنلرله برابر مسجدین بیر گوشه سینه چکلمیش و اؤز عقیده سینی مدافعه ائتمگه داوام ائتمیشدیر. بو سیرادا اوستاد حسن بصری اونلار حاقیندا بئله دئمیشدیر:

إِعْتَزَلَ عَنَّا وَاصِلٌ، یعنی واصل بیزدن کنار، قیراغا چکیلدی (معتزله قیراغا چکیلن دئمکدیر).

اسلامدا گناه کبیره (بؤیوک گناهلار) ایکی چوردور. بیری شرک دیر، یعنی تانرییا اورتاق تانیماق. بئله کیمسه یه مشرک و کافیر دئییلیر. بیر ده آدام اولدورمک، زنا، آتا- آنا یا عاق اولماق (قارشی گلیمک)، یالان

¹ اصول کافی و سربلی علامه امینی نین التذیر ادلی دایره المعارفی.

² بیر میلیارد اوج یوز ملیون مسلمانان یوز ملیونان چوخو شیعه دیر.

شهادت و ٲرمك، جادوچولوق، یتیم مالی یتك، ربا یتك (چالیشمامیش پول فائزی ایله یاشماق)، جهاددان چاقماق و گوناھسیز پاک ائولی قادینا زنا تهمتی وورماقدیر.

مسلمانلار شرکدن باشقا کبیره گوناھلاری ایشلهینه فاسق و یا فاجر دئییردیلر. أما فاسقین مؤمین و یا کافر اولماغیندا فیکیر آیریلیغی واردی. خوارج^۱ اونلاری کافر و مرجئه^۲ اونلاری مؤمین بیلیردیلر.

بو سیرادا واصل ابن عطا یتنی بیر فیکیر اورتایا آتدی و دئدی کی فاسق نه کافر دیر، نه ده مؤمین، بلکه ایکسی نین اورتاسیندادیر و توبه ائتمه میس اولسا جهنمه یانا جاقدر.

معتزله فیرقه سی منسوبلاری مسألهلری عقل و محاکمه ایله حل ائتمک ایسته بیلیردیلر. اونلارین فیکرینجه انسان تانرینی عقلی ایله تانیبا بیلر. ائله بونا گؤره تانری انسانی عقللی یاراتمیشدیر. انسان خیر و شری، یا دا یاخشی - یسی عقلی ایله تشخیص و ٲریب تانیبا بیلر. اسلامین حقانیتی نین ثبوتو اوچون ده نقلی (نقل ائدیلن) دلیل (مدرک - سند) یترینه عقلی دلیلله باش ووردولار (علم کلام). اونلار یونان فلسفه سینا اؤیرندیلر، أما هامیسنی قبول ائتمه ییب عقلی دلیللردن اسلامین ثبوتو اوچون فایدالاندیلار. اونا گؤره اونلارا "اسلامین آزاد دوشونلری" دئییلدی.

معتزله توحید (تانری نین بیلگی) مسألله سینده اونا اسناد ائدیلن صفتلری (علم و قدرت) تانری نین عین ذاتی بیلیردیلر. قرآنی یعنی تانری نین کلامینی حادث و مخلوق بیلیردیلر. بو فیکیر مسیحی لرین فیکرینه قارشى دیر (خیرستانلار تانری کلامینی، یعنی ایکینجی اوقنومی ازلی بیلیرلر). سونرا قیامت گونو تانرینی گؤرمگی امکانسیز ساییردیلار.

معتزله فیلسوفلاردان اؤتجه قرآن اوچون ظاهیر و باطین تانیماقلا تاویل قاپیسنی آچدیلار. اونلار ظاهیری عقل ایله اووشمایان بیر آیه نی تاویل و تفسیر ائدیردیلر. معتزله عدل و عدالتی مهم اساس اولاراق قبول ائتدیلر. اسلامدا هر کس اؤز عملینه گؤره مکافات و جزا گؤرور. دئمه لی انسان اؤز عمللریندن مسئولدور. او حالدا اختیار و سئجمه حاقی واردیر.

قرآندا اختیاری تأکید ائدن آیه لر اولدوغو کیمی جبر و قدری ده تأکید ائدن آیه لر واردیر. مثلاً: کُلْ نَفْسُ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةً (المذٲر سوره سی، آیه ۳۸)، یعنی هر کس اؤز ایشیندن مسئولدور.

و یا: مَنْ عَمَلٍ صَالِحًا فَلْنَفْسَهُ و مَنْ اَسَاءَ فَعَلِيْهَا و مَا رَبِّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيْدِ" (سوره فُصِّلَتْ، آیه ۴۶): هر کیم یاخشی ایش گؤرسه اؤزونه گؤرور و هر کس پيس ایش گؤرسه اؤزونه توخانیر، یوخسا سنین تانرین قوللارینا ظولم ائتمز.

جبر و قدر حاقیندا بو آیه لری ذکر ائنده بیلهریک: قُلْ اَنْ يُصِيْبِنَا اِلَّا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَنَا . . . (سوره التوبه، آیه ۵۱): سؤیله، یالنیز تانری نین یازدیغی باشیمیزا گلیر . . .

^۱ خوارج صفین ساواشیندا (حضرت علی ایله معاویه نین محاربه سی) حضرت علی نی خلیفه سئجمک اوچون حکمیته راضی اولماسینا قارشى چیخیب (خروج) اوندان آیریلانلارا دئییلیر.

^۲ مرجئه معاویه و خلفلری زمانیندا قورولان بیر فیرقه دیر. بونلار خلیفه و آداملاری نین ایشینه قاریشماغی و اونلارا قارشى گلمگی گوناھ بیلیب اونلارین ایشلرینده حؤکم و ٲرمگی قیامت، تانری ارجاع (حواله) ائدیردیلر.

و يا: مَنْ يَهْدِ اللهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي وَمَنْ يُضِلِلْ فَالْوَيْلُ لَهُمُ الْخاسِرُونَ (سوره الاعراف، آیه ۱۷۷). یعنی تانری هر کسی هدایت ائدرسه یولو تاپار و هر کس آزدریلسا زیانکار اولار.

معتزله تانرینی مطلق عادل بیلدیگی و بیزلری عملریمیزدن مسئول توتدوغو اوچون جبره یوخ اختیارا اینانیر.

معتزله: اَقِمِ الصلواه و اَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ وَ اَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ (سوره لقمان، آیه ۱۷): ناماز ساخلا یاخشیلینا بویور و پیسلیگی نهی ائت. و بونون کیمی آیهلری نظرده توتاراق یاخشیا امر و پیسلیکدن نهی اتمک دستورونو چوخ شدید- قاتی شکیلده عمل ائدیپ بو بارهده هر کس اونلارا قارشى چیخسا اونلاری منکر (پیس ایش) حساب ائدیپ و مخالفلرینی ازمکده او قدر شدت گوسترديلر کی نهایت بو ایش اونلارین انقراضینا کؤمک ائدی.

معتزله فیرقه‌سی‌نین فیکیرلری خصوصاً باغداد فیرقه‌سی شیعه‌لره داها یاخیندیر. شیعه مکتبی ده جبر و اختیار مسئله‌سینده ایکی‌سی‌نین اورتاسیندا و داها چوخ نسبی بیر اختیارا اینانیر.

قراندا انسان:

انسانین هر طرفلی تعریفی حاقیندا عالیم، فیلسوف و دین خادیملری آراسیندا واحد بیر گؤروش یوخدور.

بؤیوک فیزیولوژیست و فیلسوف اولان و ۱۹۰۵-ده ایلك دفعه ایتلرده اورک کؤچورمه عملیاتینا موفق اولان آلکسی کارل (Alexis Carrel) یازدینی «انسان بو تائینمامیش مخلوق» (L'Homme cet inconmu) ادلی کیتابیندا یازیر کی، انسان نه قدر دونیانی تانیماق اوچون چالیشیب و طبیعتی تانیماقدا ایره‌لیله‌میشسه او نسبت ده اؤزوندن اوزاقلاشمیش و اؤز حقیقتینی اونوتمودور.

۳۹

بو گون دونیادا علم و تکنولوژی‌نین بو قدر انکشاف اتمه‌سینه رغماً ایستر کاپیتالست اؤلکه‌لرینده، ایستر سوسیالیست- کومونست شرق دونیاسیندا و یا اوچونجو دونیا آدلانان انکشاف اتمه‌میش اؤلکه‌لرده انسانین خوشبختلیگی تأمین ائدیله بیلمه‌میش و حتی گنچمیشه نظراً انسانین معنوی- روحی دورومو داها دا آغیرلاشمیش و اضطرابلاری داها دا چوخالمیشدیر. بیزه گؤره بو فاجعه‌نین باشلیجا سببی انسانین اؤزونو یاخشی تانیماماسی و انساندان هر طرفلی بیر تعریف ائده بیلمه‌دیگی دیر.

بو آچی حقیقت بیزی هر شئیدن اول اؤزوموزو تانیماغا و اوندان سونرا خوشبختلیک یوللارینی آختارماغا مجبور ائدیر.

تاریخده مختلف دین، مذهب، طریقت و ایدئولوژی‌لر انسان حاقیندا مختلف فیکیرلر بیان اتمیش و اوندان جور به جور تعریفلر وئرمیشلر. بونلارین هامیسی‌نین اساس مقصدی انسانین قورتولوشو و کمالا چاتماسی، یعنی هومانسیم اولدوغو حالدا انسان حاقینداکی گؤروشلری و اونون خوشبختلیگی اوچون تکلیف ائله‌دیگی یوللار آیری- آیری اولموشدور.

هومانیست کیمی دوشونورسک انساندا آشاغیداکی خاصیتلری تثبیت و تعریف ائده بیله‌ریک:

انسان اصیل و مستقل بیر وجوددور و مستقل اراده‌یه صاحیبیدیر، یعنی دونیانی اداره ائدن علت و معلول (causality) سلسه‌سینده اؤزونه مخصوص اراده و استقلاللی واردیر و ایسته‌دیگینی (اراده ائتدیگینی) علت و معلول و معلول قایدالاریندان آسیلی اولمایاراق ائده بیلیر و نسبی ده اولسا آزادلیق و اختیارلی واردیر.

انساندا اولان آزادلیق و سئچمک قابیلیتی (اختیار) اونو دیگر یارادیلانلاردان آیراراق اونا ایلاهی بیر خاصیت وئریمشیدیر. بو آزادلیق و سئچمک قابیلیتی، یعنی اختیارداندیر کی انساندا اخلاقی دئدیگیمیز فضیلتلر و اونلارین باشیندا فداکارلیق و اؤزگه‌نی اؤزونه ترجیح وئریمک فضیلتی دوغوموشدور.

انسان آزاد و مختار اولدوغو اوچون ده مسئولدور، یوخسا باشقا طبیعت حادثه‌لری علت و معلوللارا و حیوانلار کیمی طبیعی غریزه‌یه تابع اولسایدی، سؤزلری و ایشلریندن و یا داوارانیشیندان اؤزو مسئول اولمازدی.

انسان دوشونن و مُدریک بیر وجوددور. انسان دوشونمک و محاکمه سایه‌سینده حیسلری ایله کشف ائده بیلمه‌دیکلرینی ادراک ائده بیلیر و معلولدان علته یول تاپیر. حادثه‌لرین علتلرینی کشف ائدیر و بو یولندان یالنیز اؤز چاغیندا اولاتلاری یوخ، گئچمیشی ده تانیسا بیلیر و حتی گله‌جگه ده ایشیق سالیر و اونو آبدینلاشدیریر. انسان اؤز نفسینه ده مُدریک دیر (canscient)، یعنی اونو احاطه ائدن عالمی درک ائله-دیگی کیمی اؤزونه ده تدقیق ائدیپ تانیسا بیلر و حتی دگیشدیره بیلر.

انسان یارادیجی وجوددور. بو خاصیت اونون ایشی ایله اؤزونه گؤستریر و اونو طبیعتین قارشیسینا چیخاردیر. تانرییا مخصوص اولان بو قابیلیت، انساندا نسبی شکیلده واردیر. بو قابیلیت سایه‌سینده چئشیدلی آلتلر قاییرماغا و صنعت و هونر ساحه‌سینده یارادیجیلیغا موفق اولموش و دونیا مدنیت و سیویلیزاسیونلارینی قورماغی باچارمیشدیر.

۴۰

انسان ایدئالیست بیر مخلوقدور. یعنی موجود اولانا قانع دئییل، اونو ایسته‌دیگی، آرزو ائله‌دیگی کیمی اولماغینا چالیشیر و محیطینی دگیشدیرمک و ایدیا سینی واقعیتره (فاکتلارا) گئچیرمک ایسته‌ییر. بئله‌لیکله ده همیشه حرکتده اولوب کمالا دوغرو یورومکده و انکشاف یولونو دا اؤزو سئچمکده‌دیر. انسانداکی ایدئال اونو دوشونمگه، تدقیق و کشف اتمگه و مادی و معنوی یارادیجیلیغا سوق ائدیر.

انسان اخلاق صاحیبی بیر وجوددور. بورادا اخلاقی- معنوی دگرلر مسأله‌سی قارشیمیزا چیخماقدادیر. اخلاقی دگر (valeur) نه دئمکده‌دیر؟ انسانین هر هانسی بیر حادثه، پروسه، داوارانیش و ایش و یا دوروم ایله منفعتی اوچون یوخ اونون داها اوستونده اولان علاقه و مناسبتینه معنوی- اخلاقی دگر آدی وئریریک.

بو مناسبت او قدر دگرلیدیر کی انسان اؤز منفعت و مصلحتی و بعضاً اؤز حیاتیینی دا اونا فدا ائده بیلیر.

معنوی- اخلاقی دگر و منفعت بیر- بیریندن آیری و چوخ واخت قارشی- قارشیا اولان مسئله‌لردیر. بو دگرلری مادی اؤلچو و مقیاسلارلا اؤلچمک مومکون دئییل. اونلاری آنجاق انسانی، معنوی و اخلاقی اؤلچولره دگرلندیرمک مومکوندور. باشقا تعبیرله دئسک بونلار عینی (اوبژکتیو) یوخ، ذهنی (سوبژکتیو)دیر. آما عینی زاماندا انسانلیغین ان یوکسک جیلوه و تظاهورلری ده بونلاردیر.

ایندی باخاق گۆرک قرآن و اسلامدا انسان نئجه تعریف ائدیلیمیش و اونون خاصیت و خصوصیتلری نه- لردیر.

قرآن کریمین دندیکینه گۆره تانری انسانی لجن (سو کنارینداکی پالچیق-حماء مسنون)دن یاراتدی و اونا اۆز روحوندان قاتدی (پوقلهدی) و اونا آدلاری (علم) اۆیرتدی و سونرا دئییرکی اۆز امانتینی یشره- گۆیه بوراخماق ایستهدی. اونلار دایانا بیلمه دیلر، بو امانتی انسان قبول ائدی. تانری ملکیره امر ائدی کی انسانین اۆنونه سجده ائسینلر. انا عَرَضْنَا الْاِمَانَةَ عَلَی السَّمَوَاتِ وَ الْاَرْضِ فَ اَبَيْنَ اَنْ یَّحْمِلْنَهَا الْاِنْسَانُ. سونرا دئییر: اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَه: انسانی یئر اوزونده اۆزوموزه خلیفه- جانشین قویدوق.

دئمهلی، اسلامدا انسان تانری نین یئر اوزونده کی نماینده سی و اونون جانشینی، اونون امانتداری و ملکلی مسجودو (سجده ائله دیکلری شخصیت)دور.

یئر- گۆی اونون اراده و بیلگینه تابعدیر و تانریا بنزر بیر وجوددور. یعنی بیلگی، اراده سی، یارادیجیلیغی و ایدئالی واردیر. بورادا اراده دن مقصد آزدالیق، اختیار و سچمک قدرتی دیر. بوتون بو قابیلتر تانریدا مطلق شکیلده وار، انساندا نسبی و محدوددور. یالنیز اونون ایدئالیست اولماسی اونو سونسوزا طرف آپاریر و انکشاف ائدیریر (دکتر علی شریعتی).

هایدگر و سارتر کیمی اگزستانسیالیست فیلسوفلار تانریا اینانمادیقلاری حالدا انسانی فطرت و ماهیت جهتیندن طبیعتده اولان دیگر یارادیلیمیشلاردان فرقلی گۆرموشلر. هایدگره گۆره هر کسده ایکی وجود واردیر. بیرری مادی و مجازی و دیگرری حقیقی وجود کی اگزستانسیالیزم فلسفه سی اونون اوزرینه قورولموشدور. بو وجود تاریخ بویو مدنیتله دوغموش و هر کسین ماهیتینی، یعنی حقیقی وجود و شخصیتینی تشکیل ائتمکده دیر.

۴۱

سارتره گۆره طبیعتده بوتون یارادیلیمیشلارین اولما ماهیتلری (نه اولدوغو) و اوندان سونرا وجودلاری دوغار. یالنیز انساندا اولما وجود دوغار و یارانیر، سونرا ماهیتی تشکیل ائدر. مثلاً بیر نجانر بیر ماسا (میز) قاییرماق ایسته دیگی زامان اولما اونون شکل ترکیبینی (آغاج و یا مثال و...)، یعنی ماهیتینی نظرده توتار، سونرا ماسانی اونا گۆره قاییرار. اما انساندا مساله بوسوتون باشقا و ترسینه دیر. اولما اونون وجودو یارانیر، سونرا ماهیتینی اۆزو محیطی ایله برابر یارادار. سارتره گۆره ده مُدریکلیک، آزدالیق و یارادیجیلیق انسانی باشقا مخلوقلاردان آیران خاصیت و خصوصیتلردیر.

انجاج اعتراف ائتمک لازمدیر کی، بئله آزاد و مُدریک انسان تانریا اینانمادیقی زامان جانسیز و مادی طبیعتده یالنیز و غریبدیر و ایستر- ایسته مز نهیلیمزه (پوچلوق) یانا شیر. ائله بونا گۆره چاغیمیزین بعضی بۆیوک عالیملری او جمله دن آکسیس کارل و ماکس پلانک (Max Plank) بو نتیجه یه گلیمیشلر کی ایمانسیز علم انسانین بوتون احتیاجلارینی قارشیلایا بیلمز^۱. همچنین مشهور انشتین، دینسیز علمی چولاق (توپال) و علمسیز دینی کور آدلاندیرمیشدیر.

^۱ ماکس پلانک کوانتوم فیزیکی نین کاشیفی و قوروجوسودور. او دئییر کی علم آیده سی نین گیریش قایسی نین اوستونده بئله یازیلیمشیدیر: ایمانی اولمایان بورا گیره بیلمز.

بو عالیمترین فیکرینه گۆره علم ایدئال انسانی یتیشدیره بیلیمیشدیر. بو گون علمین و تکنولوژی-نین حاکیم اولدوغو جامعهلرده ایستر کاپیتالست، ایستره کومونست اولسون، انسان خوشبخت اولماییب مسخ اندیلمیشدیر. علم قدرت یئرینه حقیقت آردیندا اولمالی و انسانلاری هدایت ائتمک اوچون ایشلنمه-لی دیر. انسانین حیاتی اوچ تمل و اساس اوزرینه قورولمالی دیر: رئالیته یا واقعیت (فاکتلار)، خیر و یاخشیلیق و بیر ده گۆزه‌للیک، فاکتلار علم ایله تانینار، یاخشیلیق و یا معنوی-مذهبی دگرلر اخلاقین تملینی، گۆزللیک ده اینجه صنعتده تجلی ائتمه‌لی دیر.

بئله‌لیکله انسانلیق علم قدرتی ایله یئر-گۆیه حاکیم اولوب باشقا پلاتنلرین ده اسرارینی اله گتیرندن سونرا، اوزونو تانیماق امیدسیزلیکدن قورتولوب خوشبختلیگه چاتماق اوچون یینه‌ده معنویاتا و مذهبه ساری یۆنلنیشدیر. اما بو عالیمترین آختاردیغی معنویت و مذهب علمه قارشلی اولان خرافاتلا قارشیمیش سنتی مذهب یوخ، بلکه علمین فوقوندا هومانستیک، دینامیک و انسانین حیاتینا معنا و یۆن وئرن و انسانی انکشافا و کمالا آپاران مذهبیدیر.

علمین ایناملا علاقه‌لری حاقیندا شهید آیت الله مطهری بئله یازمیشدیر: 'علم بیزه قدرت و آیدینلیق وئریر. اینام ایسه عشق و امید، علم ایله آلت و وسیله اله گتیریلیرسه ایمان ایله مقصد سئچیلیر. علم حرکته سرعت و اینام اونا یۆن و استقامت وئریر. علم فاکتلارین (واقعه) نه اولدوغونو گۆستریرسه اینام نه ائتمگی اؤیره‌دیر. علم یاخشلی طبیعت و اینام یاخشلی انسان یتیشدیریر.'

علم و اینام کمال زیروسینه اوچماق ایسته‌ین انسانین یکی قانادی کیمی دیر. نتیجه کی اوچماق اوچون یکی قاناد لازیمسه انسانین یوکسلمه‌سینه و کمالا چاتماسینا دا هم بیللیک و هم ده اینام لازیمدیر.

قراندا اخلاق:

انسانین ان باریز صنعتی اخلاقی اولماسی دیر. انسان اخلاقی دگر و فضیلتلریله باشقا مخلوقلاردان فرقله-نیر. بو یوکسک دگر، حیس و فضیلتلرین تملی اخلاقدیر.

اخلاق (نه ائتمک) و "یاخشیلیغی" (خیر) "ییسلیکدن" (شر) آیران علمدیر. یاخشلی ایشلری پیس ایشلردن آیرماق اوچون بیر چوخ قایدالاریمیز واردیر کی، اولنلارین توپلوسونا اخلاق و یا اخلاق قایدالاری دئییریک.

اخلاق قایدالاری نین منشایی (قایناق) حاقیندا عالیمترین فیکرلری فرقلی دیر بعضی لری اونو جامعه ده، عرف و عادتده و یا دینده، بعضی لری عقلده بیلیرلر. اسلامدا تانیرنی تانیماق عقله اولدوغو اوچون اخلاق قایدالاری هم دین، هم ده عقله دایانیر.

عمومیتله اخلاق مسئله‌سی یکی گۆروش باخمیندان تدقیق اندیلمیشدیر: دینی و فلسفی.

دینی گۆروشدن اخلاقی قایدا و دگرلرین تملی تانری و دینی ایناما دایانیر. یاخشیلیق (خیر) و ییسلیک (شر) ایلاهی احکاملار بیر-بیریندن آیریلیمیشدیر. یاخشلی ایش ثواب و پیس ایش گناه ساییلیر. فلسفی و یا دینی اولمایان اخلاقین تملی انسانی دگرلره دایانیر و ایشلریمیز وجدان محکمه‌سینده یارقیلانیر.

¹ مقدمه ای بر جهان بینی توحیدی. علامه شهید حاج شیخ مرتضی مطهری، انتشارات صدرا، قم.

بو باخیمدان ایکی سواا جواب وثرمک لازیمدیر:

۱- انسان اوچون یاخشی یا شاییش نجه اولمالی دیر؟

۲- انسانلار نجه داورانمالیدیلر؟

بو سواللارا مختلف فیلسوفلار آیری- آیری جوابلار وثرمیشلر: مثلاً سقراط یاخشی ایله بیسی تانیماق و یاخشی یاشاماغین اساسینی علمده گۆرموشدور. اونا گۆره پیسلیک (شر) چهالتده دیر. چونکی جاهیل آدم یاخشینی تانیبا بیلمز. اونا گۆره علم فضیلتین قاینای و عینی زاماندا لذت و سعادتن ده منشائی دیر.

افلاطون دا سقراط کیمی دوشونور و تعلیم و تربیتی علمین انکشافینا لازیم بیلیر. اونا گۆره اخلاق قایدالاری، عینی (اوبژکتیو) حقیقتلر دیر. یعنی معین ایشلر هیچ بیر شتدن آسیلی اولمایاراق یاخشی و یا بیسدیر. مثلاً اوغرولوق، آدم اولدورمک و بونون کیمیلر افلاطونا گۆره تانری دا بو قایدالارا تابع دیر.

ارسطو اخلاق قایدالارینی نسبی و تجربی بیلیر. بیر آداما یاخشی اولان ایش باشقاسینا پیس اول بیلر. تجربه دن قاپاق هر زامان یاخشی- پیسی فرقلندیرمک مومکون دئییل. او یاخشی یاشاماق و سعادت اعتدال (اورتا یول) دا بیلیر.

لذت طرفدارلاری لذتی ان یاخشی ایش حساب ائدیردیلر. آرایستیپوس (سقراطین شاگیردی) یاخشیلینی انی لذتده بیلیر و علمی اونا چاتماق اوچون بیر وسیله کیمی گۆروردو.

ایکور دا یاخشیلینی لذتده آختاریردی. آنچاق معدده و مثانه (ادرار کیسه سی) آغری و سانجیسیندان ناراحت اولدوغو اوچون لذتی آغری نین اولماسیندا گۆروردو و آغری و زحمتسز لذتی اله اتمک اوچون زاهید کیمی یاشاماغی و نفسینه حاکیم اولماغی توصیه ائدیردی.

رواقی مکتبی اخلاقی عقله اویماق و طبیعتله هماهنگ اولماقدا و قاتی حسیاتدان اوزاقتا قالماقدا بیلیردی.

پراگماتیک فیلسوفلار یاخشی- پیسی فایدالی و یا ضررلی اولماقلاریندان آسیلی بیلیرلر. اونلارا گۆره ان یاخشی ایش ان فایدالی اولاندیر. ان چوخ لذت و سعادت ان آز زحمت و امکله اله گتیرمک هونرینه اخلاق دئییرلر. دئمهلی بیر ایشین دوغرو- دوزگون اولوب- اولماماسی اونون وثره جگی نتیجه دن آسیلیدیر. بورادا، نیتین رولو یوخدور. حالبوکی اسلامدا نتیجه ده باشقا ایشین هانسی نیتله گۆرولدویو ده شرطدیر (الاعمال بالنیات).

کانتا گۆره اخلاقین تملی خیر خواهلیقدیر و بیر وظیفه کیمی قیدسیز- شرطسیز اولمالی دیر و ایکی قایدا- قانونلا ایفاده ائدیلیر:

۱- ائله داوران کی سنین عملین باشقالاری اوچون دا قانون و نمونه اولسون.

۲- انسانی وسیله یوخ مقصد قرار وثر و اونون شخصتینه حؤرمه ائت.

بورادا اخلاق وظیفه و قانون حؤکمونو آیر. وظیفه ده عقلین حؤکمو اولوب قانونا حؤرمتمدن نشأت ائدر. دونیادا ایکی جور قانون واردیر:

بیری طبیعی و جبری دیر. ایکینجیسی اخلاقی دیر. بورادا اجبار یوخدور، لاکین گرک واردیر. مثلاً یوخسوللارا یاردیم و یا حقیقتی مصلحته ترجیح وئرمک و یا حقیقتی هر نه باهاسینا اولسا سؤیله مکیمی.

مشهور فرانسیز سوسیولوژیستی دورکیم (Durkheim) اخلاقین کۆکونو جامعهده بیلیر و جامعهنین عادت و عنعنلرین دگیشمه سیله اخلاقین دا دگیشه جگینه اینانیر. اونا گۆزه جامعهنین بگنیدیگی و حؤکم ائله-دیگی هر شئی یاخشی دیر.

اگزستانسیالیزم مکتبینه انسان اؤزو اوچون یاشادینی اوچون هر نه آزاد و یاخشی نیتله سئچسه یاخشی دیر.

دینی اخلاقین تملی تانرینین ایستگینه دایانیر. اخلاق قایدالاری پیغمبرلر واسطه سیله انسانلارا بیلدیریلیر. یهودی دینینده اخلاق قایدالارینین اساسینی حضرت موسی نین اون فرمانی تشکیل ائدیر. توراتدا صبیر و مرحمت ده بونلارا علاوه ائدیلمیشدیر. اون فرمان دا توحید، آتا-آنا یا حؤرمت توصیه ائدیلمیش و آدام اؤلدورمک جنایت، زنا، اوغورلوق، یالان و گیجیک منع ائدیلمیشدیر.

خیرستانلیقدا (مسیحت) اخلاقین تملی سئوگی، محبت دایانیر. بو سئوگی ایلك اؤنجه تانرییا سونرا یاخینلارا و هامییا وحتا دوشمنلره ده شامل اولور. چونکی هامی انسانلار قارداش دیر و هامییا یاردیم ائتمک گرکدیر. خیرستانلیق اخلاقی حسیاتا دایانیر، حالبوکی اسلامدا اخلاق هم حسیاتا همده عقله دایناماقدادیر.

اسلامدا اخلاق:

اسلامدا اخلاقی ایکی باخیمدان، شریعت و فرهنگ (مدنیت) ده تدقیق ائتمک لازیمدیر.

۱. اسلام شریعتینده اخلاقین تملی قرآن و پیغمبرین سنت (پیغمبرین سؤزلری، ایشلری و داورانیشی) و حدیثه (پیغمبردن نقل ائدیلن) دایانیر. لاکین زامان و یاشاییش شرطلری دگیشدیکجه اخلاقی ایشلرده بحث و تدقیقه احتیاج واردیر و نص (قرآنین متن) اولمایان ایشلرده اونلاری قرآن و سنتلرله مطابقلشدیرمک و بو مطابقتده عقلی ایشلمک لازمدیر.

قرآندا عمومیتله ایمان یاخشی ایش (عمل صالح) له برابر دیر و بیر-بیرینه باغلی دیر. دئمهلی ایمان اخلاقلا تکمیل لشییر.

پیغمبر (ص): من اخلاقی فضیلتلرین تکمیلی اوچون تانری طرفیندن مبعوث اولدوم (سئچیلدیم). بعتت لاتم مکارم الاخلاق، دئییر.

قرآندا تانری پیغمبری بؤیوک اخلاق صاحبی اولماقلا تعریف ائدیر: ائک لعلی خُلُق عظیم. اخلاقا عاید آیهلر قرآنین اؤنملی بیر قیسمینی تشکیل ائدیرلر. گنچمیشه عاید داستانلاردا دا اخلاق مفهوملاری و معنالاری نظرده توتولموشدور.

اسلامدا اخلاقين تملی تانرییا اینامدادیر. انسان یاخشی لیقلا تانرینی ممنون اتمیش اولور. آنجاق قرآندا اخلاق مسألهلرینده تانری (خالیق) و خلق بیرلەشیر ائله کی تانرینی ممنون ائدن ایشلر خلقی ده راضی ائدیر. یاخشی ایش گۆررکن تانری نین رضاسیندان باشقا هئج بیر شی دوشونمیه چکسن.

ایشلرده اعتدالی رعایت اتمک توصیه ائدیلمیشدیر. قرآندا اعتدال حاقیندا بیر چوخ آیهلر واردیر. مثلاً: وَ لَذَالِكْ جَعَلْنٰكُمْ اُمَّةً وُسْطًا (بقره سورهسی، آیه ۱۴۲): سیزی معتدل بیر اومت قرار وئردیک.

پیغمبرین دئدیگینه گۆره، خَیْرَ الْاُمُوْرِ اَوْسَطُهَا: ایشلرین یاخشیسی اورتا اولانی دیر. اسلام عالیملری اعتدالی بئله تفسیر ائدیرلر: اعتدال حالیندا عقل آزاد و حاکیمدیر و داها یاخشی حۆکم ائده بیلیر.

اسلامدا اخلاقی وظیفهلر بئش بۆلومه آیریلیمیشدیر: ۱- انسانین تانری و پیغمبره قارشى وظیفه لری ۲- انسانین اۆزونه قارشى وظیفه لری ۳- انسانین عایله سینه قارشى وظیفه لری ۴- انسانین وطنه قارشى وظیفه لری ۵- انسانین باشقالارینا قارشى وظیفه لری.

تانرییا قارشى شوکر اتمه لی و اونو هامی ایشلرده حاضر و ناظر بیلمه لی. عبادت ده بیر نوع شوکر اتمک و توجه دور.

پیغمبرین اخلاق باره ده دئدیگی بئله دیر: اۆزونه ایسته دیگینی مؤمین قارداشلارینا دا ایسته و اۆزونه ایسته -مه دیگینی اونلارا دا ایسته مه. خلقله ائله داوران کی، ایسته بیرسن اونلار دا سنه قارشى ائله داورا نسینلار. پیسلیگی داها یاخشیلیقلا دفع ائت، سانکی او سنین صداقتلی دوستونموش (ادْفَعِ بِاَلْتی هِیْ اَحْسَنَ فَاِذَا اَلْدَى بَیْنَكَ وَ بَیْنَهُ عَدَاوَةٌ کَانَ وَلِیَّ حَمِیْمٍ).

۴۵

قصاصدا (عملین قاریشیلغی) و عقابدا (جزا وئرمک) باغیشلاماق و صبر داها یاخشی ساییلیر. قرآندا بو باره ده حۆکم بئله دیر: پیسلیگین قاریشیلغی اونا معادل پیسلیکیدیر، آنجاق هر کس باغیشلاسا و باریشسا اونون مکافاتینی تانری وئر (جزاء سَیِّئَةٍ سَیِّئَةً مِّثْلُهَا، فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ فَاجْرُهُ عَلٰی اللّٰهِ (شوری سورهسی، آیه ۴۰).

انسانین اۆزونه قارشى وظیفهلریندن اۆزونه قوروماق و سۆزده و ایشده اعتدالی گۆزله مک دیر. انسانا تمیزلیک، بدن و روحون سلامتینی قوروماق و ضررلی شیئلردن قورونماق توصیه ائدیلمیشدیر. اۆزونه اۆلدورمک (انتحار) ان بۆیوک گوناھلاردان ساییلیر.

عایله حاقیندا، ائولنمک و اوشاقلارین تربیتی و عایله به یاخشی باخماق شرعی و اخلاقی تکلیف ساییلیر. آتا- آنا یا و بۆیوکلره حۆرمت ده توصیه ائدیلمیشدیر. پیغمبرین سۆیله دیگینه گۆره ان اویقون مؤمین عایله -سینه قارشى خوش اخلاق و نزاکتلی اولان دیر. اسلامدا شرکدن (تانرییا اورتاق تانیماق) سونرا ان بۆیوک گوناھلاردان بیرى عاق والدین (آتا- آنا سینه قارشى چیخان) اولماقدیر.

اسلامدا وطنپرورلیک ایماندان ساییلیر. قرآندا انفال سورهسی نین ۶۰-جی آیه سینده وطنی مدافعه و جهاد مسلمانلارا واجیب ساییلیمیشدیر.

سیاسی اخلاقدا عدالت و امانت توصیه ائدیلمیش و عدالت اسلامدا ان بۆیوک فضیلت تانیلمیشدیر.

مسلمانلارین بیر- بیرلرینه اخلاقی وظیفه‌لری باره‌ده قرآن و پیغمبرین دئدیکلری بئله‌دیر: مسلمانلار بیر- بیرله قارداشدیر، بیر- بیرلرینه کؤمکچی و علاقه‌دار اولمالیدیرلار. هر کس باشقاسینا یاردیم ائدرسه تانری دا اونا یاردیم ائدر، غیبت و تهمتدن ساقینمالی، آیری- آیری میلّت‌لردن اولان مسلمانلار بیر- بیرلرینی مسخره و تحقیر اتمه‌مەلی و هرکسله اونون شخصیت و سویه‌سینه گؤره داورانمالی و اونون آنالایش قابلیتینه گؤره دانیشمالی (کَلِم، النَّاسَ عَلٰی قَدْرِ عَقُولِهِمْ). بؤیوکلره حؤرمّت و کیچیکلره محبت اتمه‌لی، سلام تانری‌نین امانتی‌دیر. اونا گؤره سلام و ئرمک عادتی مستحب‌دیر و سلامین جوابی واجیب‌دیر. گنج‌لر یاشلی و قوجالار، ائلیلار پیادایا، پیادالار اوتورانلار، دالیدان گنلر داها قابدان گل‌میش اولانلار سلام و ئرمه‌لیدیر. قونشونون حاقینی قوروماق لازیم‌دیر. قومشوسونون امتیتینی پوزانین ایمانی کامیل اولایلمز.

۲- اسلام مدنیتینده اخلاق: اسلام مدنیتینده اخلاقی، عقل، احساس و یا هر ایکی جهتدن ایضاح اتمک ایسته‌میشلر.

اسلامدا عقلی مذهبین نماینده‌سی اولان معتزله فیرقه‌سی عقل و محاکمه‌نی دینی معرفتین (تانیماق) تملی بیلیرلر. اونلارین عقیده‌سینه گؤره عمل و مسئولیت بیلیک و اختیاردان نشأت ائتدیگی اوچون اخلاقین اساسی عقلدن آسیلی اولمالیدیر. بونلار دینی متلری و احکامی عقل ایله تفسیر ائدیردیلر و اختلاف اولدوغو زامان دینی متنی تاویل ائدیردیلر. معتزله عقیده‌سینه گؤره ایشلر (عمل‌لر) ذاتاً یاخشی و یا پیس‌دیر و اونلارین یاخشی- پیس‌لیگینی تشخیص و ئرمک عقلین ایشیدیر. شرعی احکامدا (امرلر و نهی‌لر) ایشلرین یاخشی یا پیس‌لیگینه گؤره صادر اولموشدور.

اشعری فیرقه‌سی معتزله‌نین عکسینه دوشونور. بونلارین فیکرینه گؤره ایشلرین یاخشی- پیس‌لیگی آنجاق شرعی احکامدا تابع‌دیر و عقلین بو ایشلره قارشیمانا صلاحیتی یوخدور.

۴۶

تصوف و عرفاندا اخلاق تلقّیسی باشقادیر. بورادا اخلاق حقیقته ارمک (چاتماق) یولودور. بو یولو عقل و محاکمه یوخ، شهود و مکاشفه و سیر و سلوکلا گتتمک اولار. یعنی اورک یولو ایله صوفی سعادت و کمالی اؤزونو تانریدا یوخ اتمکده، اونوتماقدا (فنا فی‌الله) بیلیر و اونا ارمک اوچون جسمی لذت و هوسلری آتیب اورگینی کین و غرضدن تمیزله‌مک (تزکیه نفس) و بیر طریقت مرشدینی ایزله‌یب اونون دئدیکلرینه اطاعت اتمک لازیم‌دیر.

بؤیوک کلام عالیمی هم ده گؤرکملی صوفی اولان و بیر چوخ اثرلرین مؤلفی کیمی مشهور اولان غزالی‌نین عقیده‌سینه گؤره اخلاق اورتا یولو و اعتدالی سچمک‌دیر. اعتدالدا شرع ایله عقل بیرلشیر. غزالی ایشلرین ذاتاً یاخشی و یا پیس اولدوغونا اینانمیر. شرعه‌ده امر اولان یاخشی (خیر) و نهی اولان پیس (شر)‌دیر.

یوخاریدا یازدیقلاریمیزی بئله خلاصه ائده بیله‌ریک:

قرآن و اسلامدا انسانین کمالا چاتماسی و یوکسک مدنیت قورا بیلمه‌سی اوچون بیلیک و اینام اساس‌دیر. اسلام لذت و رفاها قارشى دئییلدیر، لاکین اسلامین یتیشدیرمک ایسته‌دیگی انسان یالینز لذت و رفاها قووشموش انسان یوخ، کمالا دوغرو یؤنه‌لن تانریمسال (تانرییا بنزه‌ین) انسان‌دیر. بونو تأمین اتمک اوچون ده بیلیک و ایناما احتیاج واردیر.

آذربایجانین آدی و سرحدلری^۱

آذربایجانین آدی نین منشایی بارهده مؤلیفلرین فیکیرلری مختلفدیر:

۱- بعضی تاریخچیلر بو آدی بو اؤلکهده اولان آتشکدهلر و اودلا علاقده یاراندیغینی یازیرلار و دئییرلر کی، آذر (آتور، آتر) پهلوی دیلینده اود دئمکدیر و پات (پاد- باد) پاسدار، کشیک و قورویان دئمکدیر. کان یا گان دا (عربجه تلفظو جان) یئر و یا نسبت شکیلچیسیدیر. یعنی آتشکدهلری قورویان یئر. عربلر گلندن سونرا «گ»لری «ج» تلفظ ائله دیکلری اوچون آذربایجان دئمیشلر. بویوک اسلام تاریخچیسى طبری (۳۱۰-۲۲۶ هجرى) و یاقوت حموی بو فیکری مدافعه اتمیشلر.

۲- اسکی تاریخچیلرین چوخو آذربایجان سؤزونو آتروپات و یا آتورپاتایا باغلاييرلار.

مشهور یونان جوغرافیاچیسى استرابونون (م- ۱۹- ۶۳ م. اول) یازدیغینا گؤره آتروپاتس اوچونجو داریوش زامانیندا کیچیک مدیا و یا آذربایجانین (ساتراپ) والیسی ایمیش. اسکندر ایرانا هجوم ائدیپ هخامنشی سلاله سینی ییخدیغی زامان او اسکندرله آنلاشاراق اؤز ایالتینی قوروموش و اورادا پادشاه کیمی سلطنت قوروموشدور و زامانلا بو ایالتین آدی اونون آدی ایله مشهور اولموشدور.

۳- بعضی مؤلیفلر آذربایجان آدی نین تورک منشالی اولدوغونو یازیرلار. او جمله دن محمد حسین بن خلف تبریزی ۱۰۶۲ هجرى ده هیندیستاندا نشر ائتدیردیگی "برهان قاطع" سؤزلوگونده یازیر کی:

گویند وقتی که آغوز (اغوز) آن ولایت گرفت صحرا و مرغزار اوجان که یکی از محال ولایت آذربایجان است او را خوش آمد و فرمود که هر یک از مردم او یک دامن خاک بیاورند و آنجا بریزند، و خود به نفس خود یک دامن خاک آورد و بریخت تمامت لشکر و مردم هر یک دامنی خاک بیاوردند و بریختند، پشته عظیمی به هم رسید نام آن پشته را آذربایگانی کرد.

سونرا آذربایگانی بئله معنالاندیریر "چه آذر به لغت ترکی به معنی بلند است و بایگان به معنی بزرگان و محتشمان" (برهان قاطع جلد ۱، صفحه ۳۴).

ترجمه: دئییرلر آغوز (اوغوز) او ولایتی آلتندا اورانین بیر بؤلگه سی اولان اوجانین چؤلوه- اوواسینی بگندی و بویوردو هر کس بیر اتمک تورپاق گتیریب اورایا تۆکسون، اؤزو ده بیر اتمک تورپاق گتیریب تۆکدو. بوتون قوشونو و خلقی بیر اتمک تورپاق گتیریب تۆکدولر. بویوک بیر تپه اولدو، او تپه نین آدینی آذربایگان

^۱ وارلیق، پاییز ۱۳۷۲.

قويدولار. سونرا آذربايجانى بئله معنالانديرير: آذر، تورک ديلينده اوجا دئمکدير و بايجان دا بؤيوکلر و شانلilarا دئيبيلير.

آذربايجان عالي مى ميرعلى سيدوف آذربايجان سؤزونو آذر-ار-باي-گان سؤزلرى نين تركيبيندن عمله گلديگيني دوشونهرك اونون معناسيني بئله ايضاح ائدير:

"آذر" اسكى تورک طايفالاريندان بيرى نين آدىدير و گول تکين آييده سينده ده اونا اشاره اولونموشدور. عيني زاماندا "آذر" اوغور و خوش نيت دئمکدير.

"آز" تورکجهده انسان، كيشى و مرد (قهرمان) دئمکدير. "ار" سؤزو باشقا سؤزلرين سونونا گلهرک ائتل-طاييفا آدلاريني تورهدير. مثلا: خزر (خز-ار)، قاجار (قاج-ار)، ماجار (ماج-ار)، آوار (او-ار). "باي"، "بيگ"، بگ، بى، قبيله باشى، حاکيم و زنگين دئمکدير.

"گان"، قان، صفت و فاعيل شكيلچيسىدير (ايشقان= عادت ائلهين، ياپيشقان= خاقان و آتا)، ايريجا آذر مبارک معناسينا دا ايشلنميش.

ميرعلى سيدوفا گؤره آذربايجان انسانين گوجلو آتاسى (پدر توانگر انسان) و يا مبارک گوجلو آتا (پدر توانگر مبارک) دئمکدير.^۱

حدود: آذربايجان اؤزونون تاريخى گنجيمشينده سياسى-جوغرافى و اتنيك بير واحد كيمى فورمالاشيركن مختلف دؤرلرده قورولان دؤلتلر زامانيندا حدودو اتنيك دگيشمهله معروض قالميش و بونا گؤره ده تاريخچيلر طرفيندن اونون حاقيندا مختلف روايتلر يازيلميش و بو مسأله بو گونكو عاليملر و تاريخچيلر آراسيندا فيكيير ايريليگينا و مناقشهله سبب اولموشدور. لاکين چاغيميزدا مود اولان مىلى-قومي تصبکشليک و بعضى سياسى مسألهلرده بو علمى-تاريخى مناقشهيه سياسى رنگ و ماهيت وئر ميشدير.

بو سون قروپدان بعضيلرى ادعا ائديرلر كى گويا آرازين قوزئى هئچ واخت آذربايجان يوخ، اران آدلانميش و آذربايجان آدى ايلک دفعه مساوات حكومتى ۱۹۱۸-۵۵ قورولدوغو زامان سياسى مقصد و ايرانا تجاوزه نيتى ايله وئريلميش و ۱۹۲۰-۵۵ بولشويكلر ايش باشينا گلندن سونرا دا بو آلعينى سياسى مقصدله ساخالانيلميشدير!

اسلامدان قاباق بو اولکه هخامنشيلر زامانيندا كيچيک مديا (ماد كوچک) آدلانيردى و شرق حدودو خزر دنيزى دريندينه قدر اوزانير، دريند، مادلارى، پارتلاردان ايرارميش.^۲ هخامنشى لردن سونرا بورانين آدى آتروپاتن اولموش و داها چوخ گونتى آذربايجانا محدودلاشميشدير.

ساسانيلر زامانيندا (۶۵۲-۲۲۴ م) آذربايجان و سونرالار آذربايجان آدلانميش و قوزئى حدودو دگيشيردى. بو دا خزر تورکلرى نين هجوملارى و جنوبا دوغرو ايرهليلهملرى و گئرى چکيلهملرى ايله علاقه داردى.^۳

^۱ رحيم رقيس نيه، *آذربايجان در سير تاريخ ايران*، بخش اول.

^۲ ايران باستان، حسن پيرنيا.

^۳ زكى، وليدى طوغان اسلام انسكلوپديسى.

ساسانی پادشاهلاریندان انوشیروان (۵۷۹-۵۳۱ م) شیروانی و دربندی آلتندان سونرا اورالاردا دربند و شیروان قالالارینی تیکدیردی و بوتون منطقه‌نی آذربایجان آدی ایله اداره اتمگه باشلادی.

۱۹۲۹- و ایله ی. آ. باخوموفون یازدیغی "دربندین پهلوی یازیلاری" آدلی مقاله‌سینده دربندین دوواریلاریندا ۵۵۳ م.ده حک اندیلمیش یازیدان معلوم اولور کی آذربایجانین قوزئی سرحدلری دربند قدر چاتیردی. انوشیروان زامانیندا ایران دۆلتی نین مالیات تحصیلداری و قالالارین ناظیری (بازیرس) اؤزونو آذربایجان مالیه ایشلری مفتیشی تقدیم اتمیشدیر.^۱

ضیا بنیادوفون "آذربایجان ۹-۷ عصرلرده" کیتابیندا آپاردیغی آراشدیرمالاردان معلوم اولور کی میلادی ۳- جو عصرده ساسانی دۆلتی نین ترکیبینه داخیل اولان اولکه لرین بیر قیسمی (جنوبی آذربایجان، ارمنستان، اران و سایره) بیرینجی اردشیرین زامانیندا آذربایجان سپهبد آدی آلتیندا، شمال سپهبدلورونو تشکیل ائدیردی.

اسلام اوردولاری بو اولکه لری فتح اتمه دن قاباق اران، یعنی آراز چایی ایله کور چایی نین آراسیندا قالان بؤلگه، آلبانی، آلبانی (اغوان) آدلانیردی. آلبان دۆلتی میلاددان قاباق ۴-۳- جو عصرلرده قورولدو و استرابونا گۆره ۲۶ قبیله دن تشکول اتمیش اوللرینده مسیحی (خریستیان) اولدولار.

اسلامدان سونرا شمالین وضعی دگیشدی. بونا رغماً اسلام مؤلفلری آراسیندا داخی آذربایجانین سرحدلری حاقیندا فیکیر آیریلیغی واردیر.

اسلام تاریخچیلریندن یعقوبی، بلعمی، مسعودی، ابن اثیر و برهان قاطعین مؤلفی حسین ابن خلف تبریزی آذربایجانین سرحدینی دربند بیلیمشیر.

یعقوبی (میلادی ۹- جو عصر) یازدیغی البلدان کیتابیندا آذربایجانین سرحدلرینی زنجاندان ورتان و آرازین قوزئیینه آپاریب بیلقان و بردعه‌نی یوخاری آذربایجان (آذربایجان علیا) آدلاندیرمیشدیر (البلدان صفحه ۴۶).

سامانی لرین وزیر ی اولان محمد بلعمی (۱۰۵۳ ایل قاباق) طبری (۸۳۹-۹۲۳) تاریخیندن ترجمه، تلخیص و اقتباس شکلینده فارسجا یازدیغی بلعمی تاریخینده "فتح آذربایگان دربند خزران" فصلینده آذربایجانین حدودلاری باره ده بئله یازمیشدیر: "و اول حد از همدان گیرند تا با بهروزنگان بیرون شوند و آخرش به دربند خزران و در این میان هر شهری که هست همه را آذربایگان خوانند."

ترجمه: حدودو همدان، ابهر و زنجاندان باشلاییر و سونو خزرلرین دربندینه قدر اوزانیر. بو آرادا اولان بوتون شهرلر آذربایگان آدلانیر. سونرا ۴۲- جی صحیفه ده یازیر کی: بو یئرلرین هامیسی تورکلرین اینده ایدی."^۲

مسعودی (میلادی ۱۰- جو عصر) هجری ۴- جو عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشامیش و یازدیغی مروج الذهب کیتابیندا آرتندان آذربایجانین شهری کیمی آد آپارمیشدیر (الاران من بلاد آذربایجان).

^۱ زکی ولیدی طوغان، آذربایجان، اسلام آنسیکلوپدسی، استانبول.

^۲ تاریخ بلعمی، بکوشش دکتر جواد مشکور، تهران ۱۳۳۷.

اسلام دونیاسی نین بؤیوک تاریخچسی ابن اثیر یازدیغی "الکامل" ادلی ایری جملی تاریخ کیتابیندا شیروان و آرانلی آذربایجانین بیر پارچاسی سایمیشدیر. او شیروان و آرانین پادشاهی فضلون سنادی حاقیندا بئله یازیر: "کان فضلون الکردی هذا بیده قطعه من آذربایجان قد استولی علیها و ملکها".
ترجمه: فضلون کورد ایدی و آذربایجانین بیر حیصه سینه ال تاییب اورانی اؤز ملکو قیلیمشدی (۴۲۱ هـ. ق).^۱

حمدالله مستوفی: ۷۴۰ هـ. ق. ده آذربایجان شهرلرینی و سرحدلرینی بئله ایضاح ائدیر:

حدودش با ولایات عراق عجم و مغان و گرجستان و ارمنستان پیوسته است. شهرها: تبریز، اوجان، گرگر، نخجوان، اوجان، اوردوباد، آزاد و ماکویه (نزهت القلوب صفحه ۸۵ و ۱۰۲).

ترجمه: سرحدلری عراق عجم شهرلری، موغان، گورجیستان و ارمنستان دیر. تبریز، اوجان، گرگر، نخجوان، اوجان، اوردوباد و ماکویه دیر.

۱۰۶۲ هـ. ق. ده هیندیستاندا محمد بن خلف تبریزی طرفیندن یازیلان "برهان قاطع" فارسجا لغت کیتابیندا آران سؤزونون قباغیندا بئله یازیلیمیشدیر. اران: نام ولایتی است از آذربایجان که گنجه و بردع از اعمال آن است (برهان قاطع، معین، جلد ۱ ص ۹۶).

ترجمه: آران، آذربایجانین بیر ولایتی دیر کی، گنجه و بردع اونون شهرلریندندیر.

کریم اؤدر (K. Öder): مراکش لی مشهور جوغرافیچی و خریطه چکن شریف ادرسی (۵۶۰-۴۹۳ هـ) نین چکدیگی بیر خریطه یه اشاره ائدیر کی، بو خریطه ۱۹۲۸-ده آلمان کونراد میلر (Konrad Miller) طرفیندن اشتوتگارتدا نشر اولونموشدور (۵ جلد Mapped Arabical) بو خریطه ده قافقاز داغلاری ایله کور چایی آراسینداکی (شیروان) یئرلره "آردی آذربایجان" و کور ایله آراز آراسیندا اولان حیصه یه (آردی آذربایجانین قالانی" و جنوبی آذربایجانا "بلاد آذربایجان" آدی وئریلمیشدیر.^۲

۱۸- جی عصرین سونلاریندا گورجیستان شاهی هراکلیتوس (ایراقلی) زمانیندا تفلیسده روس قارنیزونوندا خیدمت ائدن ایدیل- اوال تور کلریندن بیر ضابط (افسر) آذربایجان خانلیقلاری نین عسگری قوه لری، داخلی وضعیترلی و سیاسی علاقه لری باره ده بیر رساله (مونوقرافیا) یازمیش و ۱۸۸۴-ده کیئف (Kief) ده نشر ائتمیشدیر. بو رساله ده ایران (جنوبی آذربایجان) و شمال آذربایجان خانلیقلاردان واحید آذربایجان خانلیقلاری کیمی بحث اتمیشدیر.

پان ایرانیستلرین نشر ائتدیردیگی "بررسیهای تاریخی" مجله سینده عینی زماندا بیر سیرا سندلر درج اولونموشدور کی، بیر آز دقتله بیزیم فیکیریمیزی ثبوت ائدیر. مثلاً صفویلر دؤرونه عاید اولان ۱۷۰۳ م = ۱۱۱۵ هـ ده علیمرادخان طرفیندن وئریلمیش فرماندا: آذربایجاندا اوروپا مسیحی لری نین (فرنگی) یاشادیغی یئرلر گؤستریلیر:

^۱ الکامل، علی هاشمی حائری ترجمه سی جلد ۱۶؛ رحیم رئیس نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران جلد ۱ ص ۸۱

^۲ کریم اؤدر، آذربایجان؛ رحیم رئیس نیا، آذربایجان در سیر تاریخ ایران، جلد ۱، ص ۸۱

مسیحی‌لرین یاشادینی آذربایجان ولایتلری سیراسیندا شیروان، قاراباغ، تبریز، گنجه و ناخجیوانین آدی چکیلیر.

همین فرمان ۱۷۶۴م=۱۱۷۷ هـ.ده کریمخان زند طرفیندن عینی ایله تکرار ائدیلمیشدیر.^۱

روسیه شرقشناسلیغی نین تملینی قویانلاردان بیر اولان پروفیسور میرزا کاظم بیگ (پطرسبورگ ۱۸۷۰- ۱۸۰۲ رشت) غازان و پطرسبورگ اونیورسیتهلرینده درس وئردیگی زمان «تورک دیللیری نین تطبیقی قرامری» آدلی بیر درسلیک کیتابی یازیب و غازان اونیورسیتهلرینده نشر ائتدیرمیشدی. بو کیتابدا آذربایجان تورکجه‌سینی ایکی لهجه‌یه: جنوبی (ایران) و شمالی (قافقاز) بۆلموشدور.

آدولف برگه قافقازین تورکجه یازان شاعیرلری نین شعرلرینی بیر مجموعه شکلینده "آذربایجان شاعرلری نین شعرلری" آدی ایله لایپزیکده (۱۸۴۷) نشر ائتدیرمیشدیر.

آذربایجان ادبیاتی تاریخی نین آتاسی ساییلان رحمتلی فریدون بیگ کؤچرلی (۱۹۲۰-۱۸۶۳) ۱۹۰۳-ده تفلیسده روس دیلینده قافقاز تورک شاعیرلری باره‌ده چیخاردیغی رساله‌سینه "آذربایجان تورکلری نین ادبیاتی" عنوانینی سئچمیشدیر.

ایراندان رحمتلی محمدعلی خان تربیت «دانشمندان آذربایجان» کیتابیندا آرازین شمالیندان ۹۶ عالیم و شاعیری تقدیم ائتمیشدیر.

رحمتلی علامه دهخدا اؤزونون مشهور لغتنامه‌سینده، اران سؤزونون قارشیسیندا آذربایجانین بیر یارچاسیدیر، یازمیشدیر (اران اقلیمی است در آذربایجان).

۵۱

بؤیوک تورک دیلچی و عالیمی شمس‌الدین سامی ۱۸۹۸-ده استانبولدا نشر ائتدیردیگی ۶ جیلدلیک قاموس‌الاعلام کیتابیندا، نظامی سؤزونون قارشیسیندا: آذربایجانین گنجه قصبه‌سینده نشأت اتمکله «نظامی گنجوی» دئمکله معروفدور.^۲

یوخاریدا گتیردیگیمز سندلر ثبوت ائدیر کی آرازین شمالیندا قالان اؤلکه‌نین آدی ۱۹۱۸-ده مساوات پارتیسی نین اکثریتی ایله و محمد امین رسولزاده‌نین رهبرلیگی ایله قورولان مستقل آذربایجان دۆلتیندن عصرلر قاباق آذربایجانین بیر حیصه‌سی کیمی نظرده توتولوب، آذربایجان سؤزو ده، او تایدان یاشایان خلقین آنا یوردو؛ وطنی کیمی جانینا هوپموش (سینمیش) و مقدس‌لشمیشدیر.

بو تاریخی سندلر گؤستریر کی آرازین شمال و جنوب حیصهلری ان آز اسلام دؤرونده جوغرافی و سیاسی بیر واحد کیمی ساییلمیش و اهالی نین آراسیندا سیخ مدنی و اتنیک باغلیلیق اولموشدور.

بو وضعیت سلجوقلو تورکلرین ۱۱-۵ هـ عصرده ایرانا و آذربایجانا گلمه‌لری ایله یئنی بیر مرحله‌یه گیرمیشدیر. بیر طرفدن سلجوقلو دۆلتی نین تشکولو ایله یئرلی- محلی حکومتلر آرادان قالدیمیش و آرازین

^۱ پروفیسور شوکت تقی او، *آذربایجان تاریخ و مدنیتی نین بورژوا ساختالاشدیریلارینا قارشی*، باکی ۱۹۷۸؛ مجله بررسی‌های تاریخی ۱۳۴۶، شماره ۵ ص ۲-۱۵۱ و شماره ۴-۳ ص ۶-۳۶۵.

^۲ شمس‌الدین سامی، *قاموس‌الاعلام*، جلد ۶ ص. ۴۵۸۹، ایستنبول ۱۸۹۸.

هر یکی طرفی واحد حکومته تابع اولموش و پروفیسور بارتولدون یازدینی کیمی "آران بلاواسیطه آذربایجانلا بیرلشمیشدیر."^۱

تورکلرین (اوغوز) آذربایجانین هر طرفینه گلیب یترلشمه لری ایله مختلف دیل و لهجه لرین حتی اسکیدن یترلشمیش اولان تورک لهجه لرین یترینه اوغوز، آذربایجان تورکجه سی یترلشمیش و زامانلا انکشاف ائتمگه باشلامیشدیر. بو وضعیت موغوللارلا گلن ایکی میلیون تورکون آذربایجاندا یترلشمه سیله تکمیل-نمیش و آرانین آدی دا اونودولموشدور. ائله کی، امیر تیمورون قوشون چکدیگی سیرادا هابئله آق قویونلو، قارا قویونلولارین تاریخلرینده آرانین آدینا راست گلمیریک. یالنیز قاراباغدان دانیشاندا آران قاراباغی یازیلیمیشدیر.

بونولا باشدا استرابون اولماق اوزره بعضی تاریخچیلر آران، شیروان و آذربایجانی آیری- آیری اولکه لر کیمی نظرده توتوموشلار.

بیز آران و شیروان آدلارینی انکار ائتمیریک. لاکین بونا اینانیریک کی، چوخ قدیم زاماندا بونلار آیری- آیری اولکه لر و ولایتلر شکلینده اداره ائدیلسه لر ده اسلامدان سونرا داها چوخ واحد حکومته تابع اولموشلار و مسلمان تورکلر گلیب بو یترلرده اوتوراق ائله دیکدن سونرا اوتای- بوتای بیر- بیرینه قاریشیب قاینامیش و واحد میلت، خلق کیمی فورمالاشمیش و عینی دیله- ععنه یه و عینی دینه و مدنیه صاحیب اولموشدور. تاریخده هئج بیر زامان بیر جای طبیعی- اتیک بیر سرحد اولمامیش. چونکی چابین اطرافینا یترلشن ائللر، اوبه، کند و شهر قوردوقلاری واخت چابین اطرافیندا یعنی هر ایکی طرفینده قورموشلار.

۵۲

آراز دا بئله چایلردان بیری اولموشدور. لاکین ۱۹۲۸-ده باغلانان تورکمئنچای آنلاشماسیندان سونرا اونون اطرافیندا قورولان شهرلرین (آستارا، جلقا و . . .) یاریسی روسیه امپراتورلوغونا گنچمیش. بو مساله کومونیست رژیم ایش باشینا گنچیب دمیر پرده آسیدیکدن سونرا ایکیه بؤلونموش بیر خلقی و عابله- نری عؤمور بویو بیر- بیریندن آیرمیش و تاریخی آذربایجان فاجعه سینا یارتمیشدیر. ایندی بو شهرلرین اهالیسینی آیری- آیری سوی و میلتدن سایماق عقل و منطقدن اوزاق دئییل می؟

ایراندا احمد کسروی و اونو ایزله یئر بئله ادعا ائتمیشلر کی، بوتون تاریخ بویو آذربایجانین سرحدی آراز چایی اولموش، آرازین اوتایی آران و آلبانیا آدلانمیش، حتی خلقی نین ده سویو (قومیت) جنوبدان باشقا (یافتی- تورک) اولموش، حالبوکی ایران آذربایجانی نین اهالیسی اصلینده فارس- تات اولموشلار و آنچاق موغولار ایرانا گلیب ایلخانلیلار حکومتینی قورانان سونرا آپاردیقلاری تورکچولوک! سیاستی نتیجه سینده خلقین دیلینی تورکشلدیرمیشلر!

بو ایدورما نظریه پهلویلر زامانیندا تصادفی اولاراق ایره لی سورولمه میشدیر. پهلو ی شاهلاری و اونلارین اطرافیندا توپلاشان مفرط میلتچی پان ایرانیستلر ایرانلیغی فارسلیقلا عینی شی قبول ائله دیکلری

^۱ رحیم رئیس نیا، گزیده مقالات تحقیقی بارتولد، ص ۶۷، «آذربایجانین در سیر تاریخ ایران» جلد ۱.

اوچون ایراندا فارس دیلینی یایماقلا برابر باشقا دیللری خصوصیه تورک دیلینی محو اتمگی اؤز لرینه سیاسی- مدنی پروقرام سئچمیشلر.

بونلارین میلتیچگی آریا عیرقینا (آریا عیرق آدی یوخ، دیل قروبونون آدی دیر) دایاندىغی اوچون آریا عیرقیندان اولمایان تورکلری یابانجی گؤرموشلر و تاریخن و شاهنامه نین ده تأثیرله تورکلری اؤز لرینه دوشمن سایمیشلار و اونا گؤره اویدورما نظریه لرله ایرانلی تورکلری تورک یوخ، تورکلشمیش ایرانلی قبول اتمیشلر و نتیجه ده اونلارا دیل لرینی اونوتدوروب فارسلاشدیرمالارینی اؤز لرینه میلی بیر وظیفه سایمیشلار.

۵۷ ایل بئله بیر سیاستی ایراندا حیاتا گئچیره بیلدیلسه ده اوتایا، یعنی اسکی سوویت آذربایجانینا اللری چاتمادیغی اوچون اورانی آذربایجان یوخ باشقا اؤلکه (آران) سایماغی مصلحت گؤرموشلر.

بئله بیر فارسلاشدیرما سیاستی ایراندا حیاتا گئچیردیکلری زامان او تایدا یعنی شمالی آذربایجاندا یاشایان قارداشلاریمیز مستقل و آزاد اولماسالار دا یئنه اؤز دیل لرینی، مدنیت لرینی رسمی شکیلده ایشله دیب انکشاف ائتدیرمیشلر. بو مسأله پهلوی رژیم و تئورسیست لرینی گؤزه باتان تیکان کیمی ناراحت اتمیش، هله سوویت امپریاسی نین تجاوزکار سیاستی ده بونلار اوچون یاخشى بیر باهانا اولوب، نتیجه ده ایرانین بوتونلو گونه و استقلالینا تورک دیلی (کومونیست شوروی دیلی!) نین تهلوکه اولدوغونو قلمی ساییاراق اؤز شوونیستی و غیر مشروع، غیر انسانی سیاست لرینی مشروع و ایرانین مصلحتی کیمی جیلوه لندیرمگه داوام اتمیشلر.

بو چیرکین و ایگرنج سیاست اسلامی انقلاب و پهلوی لرین قاچمالاریندان سونرا بیر مدت قوئدن دوشدو ایسه ده سون ایللرده یئنه جانلانماغا باشلامیشدیر. پهلوی دؤرونون آداملاری و تبلیغاتچیلاری قیلیقلارینی دگیشه ره ک حکومت مؤسسهرلرینه گیرمیشلر و یا اورادا بیر مذت سس سیز قالدیق لاری حالدا یئنیند عیرقچیلیق و پان ایرانیست تبلیغاتی آپارماغا و اسکی اویدورما حکایه لری یئنیندن یایماغا و تبلیغ اتمگه باشلامیشلار.

بونلار شوروی امپریاسی نین داغیلماسی و آذربایجان و دیگر مسلمان تورک میلتلرین آزادلیغا و استقلاللا قوووشمالارینی یاخشى قارشیلایمیب، هله مستقل آذربایجان جمهوریتینی ایرانا تهلکه کیمی گورورلر! و ایرانلا آذربایجان جمهوریتینی علاقه لری نین انکشاف و گئنیشله مه سینه اللریندن گلدیگی قدر مانعه توره دیرلر.

بیز اؤزوموز اونلار قدر ایرانلی و اونلاردان چوخ ایرانا باغلی بیلدیگیمیز حالدا گون کیمی آیدین و آشکار اولان حقیقتلری ده دانا بیلمیریک. بیز آراین شمال حیصه سینى ده آذربایجانین بیر پارچاسی بیلیریک. لاکین اوتاین خلقینی یالینز آذربایجانلی آدینی داشیدینی اوچون یوخ، بلکه هر شئیلری دیل، دین و مذهب، مدنیت، عنعنه و تاریخلری ده بیزلمه عینی اولدوغو و قیسا سؤزله بیر خلقین ایکیه بؤلونموش پارچالاری اولدوغوموز اوچون اونلاری اؤزوموزه قارداش بیلیریک و سئوریک.

ایندی بیر از دا آراین نه دئمک اولدوغو و حدودلاری باره ده ایضاحات وئره جه ییک:

آران، عربلردن قاباق آلبان، آلبانیا آدلانیردی و شمالی آذربایجانین یاریسینی تشکیل ائدیر. آران کور و آراز چایلاری نین آراسینداکی یئرلر دیر، کورون شمالیندا قالان حیصه یه شیروان دئمیشلر.

آران، ایستی یئر (آرانلوق) قیشلاق دنمکدیر و موغان (دشت مغان) اونون اؤنملی حیصهسی دیر. موغانین یاریسی بو تایددا و یاریسی او تایدادیر. او جملهدن آرازین جنوبوندا قالان آستاراه، لنگران، مشکین شهر ده آران دیر. هر حالدا آران قوزئی آذربایجانین بیر حیصهسی دیر و اونون هامیسینى تمثیل ائده بیلمز. عربلرده بیر ضرب المثل واردیر. دئییرلر: اثبات شئی نفی ما اداء ائتمز. یعنی آرازین شمال حیصه لرینه اسکی دن آران، شیروان و قاراباغ دئییلمهسی اونلارین بیرگه اولاراق آذربایجان آدلانماسینی نفی ائتمز. بو باره ده سؤیلهنهجک چوخ سؤز وار، اما ایندیلیکده بو قدرله کفایت ائدیریک ♦

یونس امرهیه عمومی بیر باخیش^۱

یونس امره میلادی ۱۳- جو عصرین ایکینجی یاریسیندا و ۱۴- جو عصرین اوللارینده اورتا آنادولودا یاشامیش متصوف بیر خلق شاعیری و عینی زاماندا شرق ادبیاتی نین دا ایلک نماینده لریندن بیریدیر.

اونون دوغولدوغو یئر و ایل، هابئله اولوم تاریخی و قبری قطعی شکیلده بللی اولمادیغی حالدا ان چوخ قبول ائدیلمن فیکیر و عقیده یه گۆره بئله دیر:

یونس امره ۴۰- ۱۲۳۹ میلادی (۶۳۸ هـ.ق) ده ساکاریا چایی کناریندا بیر کننده آنادان اولموش و میلادی ۲۱- ۱۳۲۰ (۷۲۰ هـ.ق) ده اسکی شهرین اطرافیندا ساری کۆی ده وفات اتمیشدیر. بو گون تورکیه ده ۱۵ یونس امره قبری وارسا دا ان اعتبارلیسی ساری کۆی ده اولان قبیردیر.

یونس امره یاشادیغی مدتده چوخ گزمیش، آنادولونون هر طرفینه و شاما سفر اتمیش و قوجالیق چاغیندا انا یوردو ساری کۆیه قایتمیش و اورادا آلاھین رحمتینه قوووموشدور. اۆزۆ بو باره ده بئله دئمیشدیر:

ایندییک رومو قیشلادیق، چوخ خیر و شر ایشله دیک
اوش باهار اولدی گنرو، کؤچدوک الحمدالله

یونسین لقب اولاراق سئچدیگی امره، عاشیق، قارداش و شاعیر دئمکدیر و یونس امره دن باشقا شاعیرلرین ده لقبی اولموشدور. مثلا یونسین شیخی و مرادی تاپدوق امره و بکتاشی شاعیرلریندن سعید امره ده عینی لقبی ایشلمیشلر.

یونس امره اوچون اُمی دئمیشلر. بونو بعضی شعرلری ده تصدیق ائدیر:

نه الف او قودوم نه جیم، وارلیغیندان دیر کله جیم (کلامیم)
بیلمه یه یوز بین منجم طالیم نلددوزدان گلیر
قوللار سنون، سن قوللارون، گوناھلاری چوق بونلارون
اوچماغینا قوبونلاری بینسونلر بوراق چلبوم
نه سلطان نه بایلارداسین نه کوشک نه ساریلارداسین
گیردون مسکین لر گؤنلینه ایدیندون دوراق چلبوم
نه علمیم وار نه طاعتیم، نه گوجوم وار نه طاقتیم
مگر سندن عنایتیم قیلا یوزوم آق چلبیم.

اما بونلارا قارشى اونون علم اصول اوخودوغونو گؤسترن بیتلری ده واردیر:

بنیم گیبی مجرم قول بیر داخی ایسته یه بول
دیلیمده علم اصول، دیلگیم دونیا سئور

آیدین یونسہ دورسون، یوزونی توپراغا سورسون
اؤگودون کندویہ وئرسین، اوقودوغون توتسون دئمیش
دؤرد کیتابین معنی سین اوقودوم حاصل ائتدیم
عشقہ گلینجک گؤردوم بیر اوزون هجہ ییمیش.

شعرلرینی اوخودوغوموزدا اونون تصوف، ایران ادبیاتی، هیند، یونان میتولوژیسینی قرآن کریمده کی پیغمبرلرین حکایه لرینی بیلدیگینی گؤروروک. اونون هئج بیر شعر یوخدور کی اونا کلاسیک شرق ادبیاتی نین مضمونلاری اولماسین و اسلامی و تصوفی عنصرلارلا هؤرولموش اولماسین. اونا گؤره ده یونس امره نی خلق شاعیری اولماقلا یاناشی کلاسیک تصوف ادبیاتین اؤتجو شاعیرلریندن ده سایماق گر کیر. یونس امره گنجلیگینده قونیا یا گندیب، مولوی نین حضورنا چاتمیش و اونون مریدلریندن اولوب سمع و سماع مجلسلرینده اشتراک اتمیشدیر. اؤز بو باره ده بئله دئمیشدیر:

مولانا صحبتینده ساز ایله اشارت اولدی
عارف معنایا دالدی (سماع مجلسی) چون بئله دیر فرشته
مولانا خداوندگار بیزه نظر قیالی
اونون گؤرکلو نظری کؤنلوموز آیناسی دیر

یونس مولانان سونرا تاپدوق آدیندا بیر شیخ ایله تانیس اولور و ۴۰ ایل اونون درگاهیندا شاگردلیک ائدیر و نهایت اؤزو مرشیدلیک مرتبه سینه یوکسلیر.

تاپدوق حاقیندا بئله دئییر:

۵۶

تاپدوغون تاپوسوندا (حضور) قول اولدوق قاپوسوندا
یونس مسکین چیی ایدی پیشتیک الحمدالله.

یونسین ایران ادبیاتینی، فارسجا و عربجه نی بیلدیگی، شعرینده قرآن آیه لریندن و حدیثلردن گتیردیگی حجت و میثاللار و مولوی نین دیوان کبیریندن و سعدی دن ائتدیگی منظوم ترجمه لری ده گؤستریر. مثلا:

سن جانوندان کتچمه دین جانان آرزو قیلارسون
بئلدن زنار اچمادون ایمان آرزو قیلارسون
طفل نارسته گیبی اته گون ات ائيله یوب
اله چوگان گیرمه دین میدان آرزو قیلارسون

بو بیتلر بیزه سعدی نین اُشاغیدا مطلعینی وئردیگیمیز غزلینی خاطرلادیر:

از جان برون نیامده جانانت آرزوست
زنار نابریده و ایمانت آرزوست
چون کودکان که دامن خود اسب می کنند
دامن سوار کرده و میدانت آرزوست

ویا:

بیز طالب علملریز عشق کیتابین اوقوروز
چلب مدرس بیزه عشق خود مدرسه دیر

مولوی دن:

مکتب عاشق ز مکتبها جداست
عاشقان را مذهب و مکتب خداست

ای عاشیقار، ای عاشیقار
عشق مذهبی دین دیر بنه
گوردی گوردوم دوست یوزینی
یاس قامو دوگوندور بنه
بو دونیاین مثالی
بنزر بیر دگیرمنه
غفلت آنین سیدی
خلق آندا اوگوته^۱

یونس دن بیر شعر دیوانی و بیر رساله *النصحیه* قالمیشدیر. بو رساله مثنوی شکلینده یازیلیمیش ۵۶۲ بیتدن
و بیر مثنوی مقدمه دن عبارتدیر و آلتی باب و داستاندان، یعنی روح و نفس، قناعت، غضب (بوشو) صبر،
حسد، خسیسلیک و عقلدن تشکول اتمیشدیر. رساله نین سونوندا رساله نین ۷۰۷ هـ. ق. (۱۳۰۷) ده
یازیلدیغی قید ائدیلمیشدیر.

۵۷

سۆزه تاریخ یئدی یوز یئدی ایدی
یونس جانی بو یولدا فیدی (فدا) ایدی

مثنویلرینده عطار، سنائی، سعدی و مولوی نین تاثیر ی گؤرولمکده دیر.

یونس امره نین شعرلری و اونون حاقیندا یازیلان منقبه لر خلق آراسیندا یئددی عصر دن بری یاییلیب
یاشادینی حالدا آیدینلار (ضیالیلار) آراسیندا ۸۰-۷۰ ایلدن بری تانینماغا و تقدیر ائدیلمگه باشلامیشدیر.
تورکیده ده حؤرمتلی دوستلاریم رحمتلی عبدالباقی گؤل پینارلی، رحمتلی فاروق تیمورتاش و طلعت هالمان
(حلمان) و ها بئله نجاتی بورسالی و احمد قاباقلی اونون حاقیندا تدقیقات آپارمیش و دگرلی اثرلر
یازمیشلار. پروفسور طلعت هالمان اونون شعرلرینی انگلیزجه یه منظوم ترجمه اتمیش و ایندیانا پولیس
اونیورسیتیه سی اونو ۱۹۸۱-ده نشر اتمیشدیر. طلعت هالمانین کیتابی نین بیر حیصه سینی مقدمه ایله بیرگه
وحید امامی فارسجایا ترجمه اتمیش و ۱۳۵۵-ده RCD طرفیندن تهران دا نشر ائدیلمیشدیر.

یونس امره اؤز ساغلیغیندا مشهور اولوب، اولوموندن سونرا شعرلری تکه لرده و خلق آراسیندا اوخونوب
ازیرلنمیش و بیر پیر کیمی سئولیب ساییلمیشدیر. او شعرلرینده خصوصیه قوشما شکلینده یازدیغی

¹ داریلان، ازین؛ سو چیخارماق (دیوان لغات الترک دیزینی ۱۹۷۲).

ایلاهی لړینده تصوف فیکیرلړینی، وحدت وجود عقیده سینی و تانری عشقی و انسان سئوگیسینی ترنم اتمیش و خلق آراسیندا محبت و دوستلوغو تبلیغ اتمیشدیر. اونون ایلاهی لری بکتاشی، قیزیلباش و حیدریه فرقه لری شاعیرلرینه تأثیر ائدیپ، بکتاشی لرونون حاقیندا چوخلو منقبه لری یازمیشلار.

شعرلرینده داها چوخ هجا وزنی، بعضاً ده عروض وزنی سئجمیشدیر. یونس امره ایلاهی و غزللرینده وحدت وجود فلسفه سینی دویقولو و ساده بیر دیبله بیان اتمیش و تورک تصوف شعرینی ان یوکسک درجهیه قالدیرمیش و آنادولودا دینی - تصوفی ادبیاتین تملینی قویموشدور.

یونس امره فارسجادان تورکجهیه گنجیش دؤورنون شاعیری دیر. بو باخیمدان دا تورکلر اوچون باها بیچیلمز درجهده قیمتی دیر. دانتنه نین ایتالایادا و شکسپیرین اینگیلترهده و ویلون (Viloin)ون فرانسادا ائله دیکلرینی آنادولودا او حیانا گنجیرمیشدیر. او رحمتلی دوستوم و اوستادیم فؤاد کؤپرولونون دئدیگی کیمی، «ان درین و مشکل طبیعت اؤتهسی (ماوراءالطبیعه) مسأللری نین، اونون الینده حیرت و ثریجی بیر آچقلیق و بسیطلیک قازاندیگی گؤرولور کی حتا ایرانین ان بؤوک صوفی شاعیرلرینده بیله بونون امثالی آزدیر.» یونس امره نین دنیا گؤروشو و دوشونجه سینده حیاتین اساسی اوچ مفهوم اوزرینده قورولموشدور: "تانری، انسان، محبت."

تانری عشقی یونسین بوتون وجودونو قاپسامیش و وارلیغینا معنا وئرمیشدیر. او حاق عاشیقی و خلق شاعیری دیر. خلقی خالیقن آیرمادیگی کیمی عشقینی ده خلق و انسان سئوگیسیندن آیری گؤرمور.

او محبت جارچیسى دیر و خلقه: سئولهیم - سئولهیم دئیر.

یونسه گؤره تانرییا عشق و عبادت انسانلارا محبت یولویلا مومکون اولور.

یونس شعرلرینده انسانین اضطرارینی دیله گتیریر و قورتلوش یولونون باشدا تانری سئوگیسی اولدوغونو سؤیله بیر و تانری سئوگیسینه قووشماق اوچون ده انسانلاری سئومک و اونلارا دگر وئرمگین شرط اولدوغونو بیلدیریر.

او دا محی الدین عربی کیمی محبتی ان یوکسک مرتبه ساییر و کائناتین یارادیلشینی محبت و عشقه گؤرور. باشقا سؤزله محبتی وارلیغین اساسی و جوهری - اؤزو بیلیر و بو خصوصدا مشهور حدیث قدسی نی بیزه خاطرلادیر: کُنْتُ كَنْزاً مَخْفِياً فَاحْبَبْتُ انْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِيَعْرِفُنِي (من گیزلی بیر خزینه ایدیم تانینماغی سئودیم اونا گؤره خلأقی یاراتدیم. یئر و گوی یارادیلدی، عشق ایله بنیاد اولدو، توپراغا نظر قیلدی، آسقىردی دوروب گلدیم.)

او انسانى تانرى نین مظهر کاملی بیلیر. اونا گؤره انسان تانریدان قوپموش بیر جوهردیر و اوندان موقت اولاراق آیریلیب دونیا یا گلیمشیدیر و یئنه اصلینه (تانرییا) قووشاجاقدیر (انا لاله و انا الیه راجعون) آیه شریفه نین معناسى بودور. او بو بارهده بئله دئیر:

بو جهانا گلمه دن معشوق ایله بیر ایدیم

قل هو الله صفتلی بیر بی نشان نور ایدیم

سونرا اولوم اوچون بئله دئیر:

تن فانی دیر جان اۆلمز، گئندلر گینه کلمز
اۆلور ایسه تن اۆلور جاتلار اۆلهسی دگول.

محی الدین عربی نین ائادولودا یایدیغی وحدت وجود فلسفه سینته گۆره، سئوگی وارلیغین اۆزو (جوهری) دور.
هر شئیین ظهورو عشق ایله اولموش وصال دا ایلاهی عشق ایله دیر.

یونس امره صوفیلرین ایناندیغی صدور و تجلی و عروج حاقیندا بئله دئمیشدیر.

اورادان گۆندریلیم عشق ایله بیله (برابر) گلدیم
بو عالمه چیقجاق بیر عجب حاله گلدیم
گۆر نه یووادان اوچدوم خلقه رازیمی آچدیم
عشق توزاغونا دوشدوم توتولدوم اله گلدیم
گلدیم اوش گینه وارام (گندم) گینه رحمانوم بولام
سانورلار بنی بوندا داوارا مالا گلدیم

یونس ده دیگر عارف و صوفیلر کیمی معرفت و بیلیگی سئزگی و احساسلا کسب ائتمه نین مومکون
اولاجاغینا اینانیر. یونس امره حاق عاشیقی اولدوغو کیمی اونندان غیرینه ده اعتناسیزدیر و همیشه بو
عشقیله یانیر و اونا قوووشماق ایسته ییر.

ایندی یونسین اۆز دیلیندن ائشیدک:

۵۹

عشقین آلدی بندی بنی	بنه سنی گرک سنی
بن یانارام دونو (گنجه) گونو	بنه سنی گرک سنی
نه وارلیغا سئوینیریم	نه یوقلوقغا یئرینیریم (اسفله نیریم)
عشقین ایله آوونوروم	بنه سنی گرک سنی
عشقین عاشیقلار اولدورور	عشق دنیزینه دالدریر،
تجلی ایله دولدورو	بنه سنی گرک سنی
عشقین شراییندان ایچم	مجنون اولوب داغا دوشم
سن سین دون و گون اندیشه م	بنه سنی گرک سنی
صوفیلره صحبت گرک	اخیلرده آخرت گرک
مجنونلارا لیلی گرک	بنه سنی گرک سنی
اگر بنی اۆلدوره لر	کولوم گۆیه سوورالار
توپراغیم آندا چاغیریر	بنه سنی گرک سنی
یونس دورور بنیم آدی م	گون گنچدی کجه آرتار اودوم
ایکی جهاندا مقصودوم	بنه سنی گرک سنی

سونرا حق تعالی نی آختاریرکن بئله دئیییر:

ایسته مه گیل حقی ایراق گونولده دیر حقه دوراق
سن بنلیگین الدن بوراخ تننن ایچری جاندا دیر

يونس امرهده انسان سئوگىسى:

داها اول سؤيلهديگيميز كيمي يونس امرهده گۆره تانرى سئوگىسى نين يولو انسانى سئومكدن گئچر. او بير كۆنول الله اتتمكى، سئومكى و سئولمكى ان بؤيوك عبادت بيلير. دينلرى، سوي-غيرقالرى، رنگلرى و ديئلرى آيرى اولسا دا انسانلارى تانرى ياراتميش هم ده توپراقدان ياراديب اؤز روحوندان اونا پوقله-ميشدير، اونا گۆره اونلارين خميرى و جوهرى بيردير، هاميسى تانرىدان بير پارچادير و بير-بيريله قارداشديرلار. اونا گۆره ده بوتون انسانلارى سئوملى و سئومكى تابيع اتتملى. او بو بارهده بئله دئير:

يئتميش ايكي ميلته بير گۆز ايله باقمايان
شرعين اولياسى سه حقيقتده عاصى دير

من گلمهديم غوغا اوچون
بنيم ايشيم سئوى اوچون
دوستون ائوى گؤنوللردير
گؤنوللر باپماغا گلديم

بين كز حجه واردين ايسه بين كز قضا قيلدين ايسه
بير كز كؤنول قيردين ايسه كر كسه وار يوللار دوقو
كؤنول مى يئى، كعبه مى يئى، آبيت بنه عقلى ارن
كؤنول يئى دورور زيرا كيم كؤنولدهدير دوست دوراغى

يونس ده كى هومانيزم (انسانپوروليك) دانته و توماس مورداكى كيمي خريستيانلارا و كاتوليلكلره مخصوص دئيل. اؤزونون دئديكى كيمي ۷۲ ميلته عيني گؤزله باخيب هاميسيني سئومكدهدير. يونس امرهده گۆره انسانا ان بؤيوك دشمن كيندير. كين آدمى ريكار، ايكي اوزلو گيجيكلى-پاخيل ائدر. اونا گۆره انسان كينهنى، اؤزونون اوزاقلاشديرمالى و حتا دشمنيني ده سئومليردير.

كيم بيزه داش اتار ايسه گوللر نثار اولسون انا
اورماقليغا (وورماغا) قصد اتدنهين دوشم اؤيم اياغيني

يونس امره درويش بير شاعيردير. او حاقين و خلقين خيدمتينده اولان بير درويشدير. اونا گۆره درويش اينانديغى بير انسانين اريدندان سئوگى آتشيله كؤنولو تميزلهيب تانرىيلا اراسينداكى پردهلرى قالديرماغا چاليشار. اؤزونو تانيماق و يئتمك ايستهين درويشين بهشتدن اوميدى و جهنمدن قورخوسو يوخدور.

اوچماقدان (جنت) اوموسو يوق
تامودان (جهنم) قورقوسو يوق

درويش اؤزونو قورتارماقلا كيفايت ائتمز. اطرافيني دا ايشيقلانديرار. يونس امره تانرىنى قليبينده گؤرن و قورخونون يئرینه سئوگيني قويان و سئومكى تكجه پرستش يولو سايان درويشلردندير.

درويش قازان يى يئدير
بين كۆنول اله گتير
بين كعبه نين يئير كدير
بير كۆنول عمارتى

درويش دئديكلرى خرقه ايله تاج دگيل
گۆنلون درويش ائيله ين خرقه يه محتاج دگيل.

يونس امره نين دينى گۆرۈشلرى:

يونس امره حقيقى معنايله بير مسلماندير. لاکين حاق عاشيقى اولدوغو اوچون تانيرنى قورخو ايله
دئيل، عشق ايله پرستش ائدير و حاقى تاپدينى اوچون قورخودان قوروتولدوغونو سؤيله يير:

نيته کيم بن بنى بيلدوم يقين بيل کيم حقى بولدوم
حقى بولونجايدى قورقوم شيمدى قورقودان قورتولدوم

قرآن کریم باره ده بئله دئيبير:

من بير کتاب اوخودوم قلم اونو يازمادى
مرکب ائيله يئيديم يئتمه يه يدى دنيز

صيح نامازى حقينده بئله دئيبير:

سنه ديرم اى ولى تور ايرته نامازينا
اگلر دگوسن اولى تور ايرته نامازينا
اذان اوقور مودن چاغيرور الله ادين
بيقما دينون بنيادين تور ايرته نامازينا

بيغمبريميز حاقيندا بئله دئيبير:

حق ياراتدى يئرى - گۆيى اول احمدين دوستلوغونا
"لولاک" انا دليل اولدى اونسوز يئر گۆيى وار اولمادى

بو شعرده بو حديث قدسى يه اشاره ائدير: "لولاک لما خلقت الافلاک" (اگر سن اولماسايدين فلکلرى
ياراتمازديم.)

يونس امره نين ديلى:

يونس امره فارسجادان تور کجه يه گنجيش دؤرونون شاعيرى دير. او خلقى نين دانيشيق ديليله يازميش و
دانيشيق ديلينى ادبيات ديلى سويه سينه قالديرميشدير. بو باخيمدان اونو انا دولو ادبى تور کجه سى نين
قوروجوسو و يا قوروجولارى نين ان اؤنملىسى سايا بيليریک.

یونس امره نین یاشادیغی زامان آنادولو تور کجه سی هنوز تامامیله تشکول ائتمه میشدی، اونا گۆره اونون دیلینده اورتا آسیا تور کجه سینین خاطر لادان اسکی تورک سۆزلری و کولتور عنصر و واردیر. اونون دیلینده تور کجه، فارسجا و عربجه سۆزلر قوشا ایشلنمیشدیر. بو سۆزلر داها چوخ دینی و تصوف تریملری و اصطلاحلارینا عایددیر. مثلا چلب- تانری- آلا، اوچماق- جنت، تامو- جهنم، عشق- سئوی، سوچ- گونا، آسی- کار- فایده، سوچی- شراب، ایکی لیک - شرک، جان آلیجی- عزرائیل، یتتی- کیتاب کیمی. یونس امره نین دلی تمیز تور کجه دیر و آذربایجان تور کجه سیله بو گونکو تور کیه تور کجه سی آراسیندا دیر و بیزیم باشا دوشدو گوموز بیر تور کجه دیر.

یونس امره خلقه خطاب ائتدیگی اوچون شعرلرینی داها چوخ هجا وزنیه یازمیش. اونا گۆره ده داها از فارسجا- عربجه سۆزلرینی ایشلتمگه مجبور قالمیشدیر. اۆز عشقی باره ده بئله دئیر:

عشق بویادی بنی قانه	بن یوروروم یانه یانه
گل گۆز بنی عشق نئیه دی	نه عاقیلیم نه دیوانه
گه توزاریم یوللار گیبی	گه اسریم یتلر گیبی
گل گۆز بنی عشق نئیه دی	گه آقاریم ستلر گیبی
دردی جیگیریم داغلاریم	آقار سولایین چاغلاریم
گل گۆز بنی عشق نئیه دی	شیخیم آنوبان آغلاریم
یا وصلینه اردور بنی	یا الیم آل قالدیر بنی
گل گۆز بنی عشق نئیه دی	چوق آغلانتون گولدور بنی
اول یاری دوشده گۆرورم	مجنون اولوبان یوروروم
گل گۆز بنی عشق نئیه دی	اویانیب ملول اولوروم
باشدان ایباغا یاره ییم	مسکین یونس بیچاره ییم
گل گۆز بنی عشق نئیه دی	دوست الیندن آواره ییم

عۆمور اوچون ده بئله دئمیشدیر:

شول یتل اسیب گئچمیش گیبی	گلدی گئچدی عۆمروم بنیم
شول گۆز یوموب آچمیش گیبی	هله بانا شۆیه گلدی
بو جان گۆده یه قونوقدور	اوشبو سۆزه حق تانیق دیر
قفسدن قوش اوچموش گیبی	بیر گون اولا چیخا گیده

یونس امره اولومو اوچون ده بئله دئمیشدیر:

قالانلارا اسلام اولسون	بو دونیادان گندر اولدوق
قیلانلارا سلام اولسون	بیزیم ایچین خیر دوعا
سؤیلمه یه دیلیمیزی	اجل بوکه بئلیمیزی

سوراناڤر سلام اولسون	خسته ايکن حاليميزي
ياش دولدورموش ايکي گؤزون	مسکين يونس سؤيلر سؤزون
ييلنلره سلام اولسون	بيزي بيلمهين نه بيلسين

قايناقلار

HALMAN, Talat S. (1981), *Yunus Emre and His Mystical Poetry*, Indiana University Turkish Studies 2.

هالمان (حلمان)، طلعت س. (۱۳۵۵). *يونس امره شاعير انسانگري ترک*، ترجمه: وحيد امامي، نشریه شماره ۵۶ مؤسسه فرهنگي منطقه‌ای، تهران.

بورسالی، مصطفی نجاتی (۱۹۹۰). *يونس امره، حياتی و بوتون شعرلری*، استانبول.
گؤل پينارلی، عبدالباقي (۱۹۷۱). *يونس امره، حياتی و بوتون شعرلری*، آلتين کيتابلار يايين ائوي، استانبول.

قاباقلی، احمد (۱۹۸۷). *يونس امره، تورک ادبياتي وقفي*، ۸-جی باسقی، استانبول.
قدرت، جودت (۱۹۸۵). *يونس امره خلق شعرينده اوچ بويوکلر (۱)*، انقلاب کيتاب ائوي، ۳-جو باسقی، استانبول.

«ملی کولتور»، يونس امره اؤزل سايبسي، کولتور باکانليغي، ژانويه ۱۹۹۱.

هيئت، جواد (۱۳۶۲). «يونس امره شاعر متصوف خلقي ترکیه»، *وارليق*، مرداد و شهريور. تهران.

هيئت، جواد (۱۳۷۰). «يونس امره شاعر متصوف ترک»، *وارليق*، شماره ۲-۸۱، تهران.

یئنی تاپیتنی

بالتازار - اسپاروتنفلد مجموعه‌سی

دیلیمیزین ۱۷-جی عصره عاید قایناتلاریندان^۱

بو مجموعه منیم سوئد سفیریمین سووقاتی دیر. آقوست آیی نین سون گونلرینده، میلتلر آراسی جراحیق کونقره‌سینه اشتراک اتمک اوچون استکهولما گتمیشدیم. کونقره‌دن سونرا، منی گورمگه گلن و دیلینه و مدینتینه باغلی گنجلریمیزدن "آقا حیدر سایین قالالی" دان اوپساللا شهری نین اونورسیتته کیتابخاناسیندا، دیلیمیزین ۱۷-جی عصره عاید سوزلوک و قرامری باره ده الیازمالاری اولدوغونو اؤیرندیم و بیر گون آقا حیدر، قارداشی ستار و حمید آقا نجاتی ایله بیرلیکده اوپسالایا گتتدیک و اونورسیتته کیتابخاسیندا الیازمالارینی آلیب بیر-ایکی ساعات تدقیق ائتدیک. بو کیتابجالارین فوتو کویپلرینی ایسته‌دیک. آنجاق بیر هفته سونرا میکروفیلیمینی وئره بیله‌جکلرینی سؤیله‌دیلر. تهرانا قاییداندان ایکی هفته سونرا چوخ گؤزل بیر سورپریز اولراق هر دؤرد الیازمانین فوتو کویپلرینی پوستادان آلدیق. بو قیمتلی قایناتلاری منه ائلینه، یوردونا باغلی و آنا دیلینه درین سئوگی یسله‌ین حمید آقا نجاتی هدیه ائتمیشدیر. بو باخیمدان اونا و سایین قالالی قارداشلارلا تشکور و منتدارلیغیمی بیلدیرمگی اؤزومه بورج بیلیرم و اومید ائدیرم اوروپا و آمریکا‌دا یاشایان باشقا همشهریلریمیز ده بئله خئیرلی ایشلره تشبوت ائتسینلر. او زامان واختیله ایتیپ باتان لاکین چوخو دونیا کیتابخانالاریندا ساخلانان دیل - مدنیت قایناتلاریمیز تازادان تاپیلیمیش اولار.

۶۴

بالتازار - اسپاروتنفلد مجموعه‌سی دؤرد الیازمادان عبارت‌دیر. بو الیازمالار سوئدین اوپساللا شهرینده اونورسیتته کیتابخاناسیندا ساخلانیر و اسپاروتنفلد مجموعه‌سی آدی ایله کاتالوقدا ثبت ائدیلیمیشدیر.

بو الیازمالار ۱۷-جی عصرده ایراندا یاشایان بالتازار دو لوزیئر (Balltazar de Lauziere) طرفیندن یازیلیمیش و موسکودا سوئدلی سیاح جان قابرییل اسپاروتنفلده (J.G.Sparwenfeld) وئرلیمیشدیر. اسپاروتنفلد ۱۶۸۷-ده سوئده گتمیش و بو الیازمالاری اوپسالادا (Uppsala) اونورسیتته کیتابخاناسینا (کارولینا کیتابخاناسی) هدیه ائتمیشدیر.

بیرینجی الیازمانین ایلک ۱۰ صحیفه‌سی اصفهاندا، فرانسوزجا یازیلیمیش تورک دیلی (تورکی عجمی و یا ایران تورکجه‌سی) نین قیسا قرامری دیر. سونرا یوز صحیفه‌لیک فرانسوزجا- تورکجه سوزلوک گلیر (۱۳۲-۲۰ صحیفه‌لری). اوندان سونرا ۲۵ صحیفه فرانسوزجا- تورکجه جمله‌لر یازیلیمیشدیر (۱۵۸-۱۳۳ صحیفه- لری). کیتابین سونوندا بئله بیر قید واردیر: سوز ترکی تمام دورلر الله‌دن امدادیلن شماخی‌ده بیگرمی گونی جمادی الاول عیسی ایلندن بنگ التمیش (آلتی: هیئت) یوز سکسن اوچ.

سونرا بیر صحیفه‌ده ایرانین (شمالی آذربایجان دا داخل) شهرلری نین آدلاری یازیلیمیشدیر.

^۱ وارلیقی، پاییز ۱۳۷۰.

بو الیازمانین سونوندا یازیلان جمله دن بئله آنلاشیلیر کی، مؤلیف اونو ۱۹۸۳-ده شاماخیدا بیتیرمیشدیر. ایکینجی الیازما کیچیک بیر تور کجه- گورجوجه سؤزلوکدور.

بعضی صحیفه لرده سؤزلرین آلمانجا و تک- توک قارشیلیغی دا یازیلیمیشدیر. الیازمانین اؤزونده یازیلان قیده گوره بالتازار بونو هشتراخان (Astracan) دا ۱ آقوست ۱۹۸۴-ده تاماملامیشدیر.

اوجونجو الیازما ماتئوس (Mathei) انجیلی نین تور کجه ترجمه سی دیر. بو ترجمه فرانسوز الیفباسی ایله یازیلیمیشدیر. ایگیری فصل دیر و بیرینجی صحیفه ده اسپاروتنفلد طرفیندن کیتابین بالتازار دؤ لوزیتر طرفیندن اصفهاندا یازیلیب موسکودا اونا وئریلدیگی یازیلیمیش و کیتابین سون صحیفه سی نین آلتیندا «کیتاب بنوم اسپاروتنفلد» یازیلیمیشدیر.

دوردونجو الیازما فارس- عرب حرفلری ایله آذربایجان تور کجه سینته (ترکی عجمی) ترجمه ائدیلمیش، حضرت عیسی نین چکدیگی اضطراب تاریخی نین «حضرت عیسی نین جفاسی» آدلی بیر کیتابچادیر.

بو الیازمالار حاقیندا ایلك دفعه سوئدلی مؤلف L. Tohanson. این سوئد آراشدیرما انیستیتوسونون بیلدیریش و درگیسینده^۱ یازدیغی مقاله سینده بئله گؤمان ائدیر کی، بو اثرلرین مؤلیفی بالتازار یوخ، بلکه ایلرجه صفوی لرین سارایندا دیلماج کیمی یاشایان فرانسوز کشیشی رافائیل دومان (R. Dumans) اولمالی دیر.

بیز رافائیل دومانین بو سیرادا (۱۶۸۴) آذربایجان تور کجه سی قرامر کیتابینی (ترکی عجمی Turcica Agemica) یازدیغینی بیلیریک، آما او، کیتابینی لاتین دیلینده یازمیشدیر.^۲ ایندی لیکده رافائیل دومانین یازدیغی قرامر الیمزه گتچمه دیگی اوچون بو باره ده بیر فیکیر بیان ائده بیلیمیریک. ایره لیده بو کیتابی تدقیق ائتمک امکائی تاپساق هر ایکسینی مقایسه لی شکیلده تقدیم ائتمک چوخ فایدالی اولاجادیر.

۶۵

بیرینجی الیازما: بو اثر قرامر، خصوصیه دیلیمیزین سؤز داغارجینی باخیمیندان دگرلی و اهمیتلی دیر. قرامر قیسمی فرانسوزجا یازیلیمیش و هئج بیر مقدمه یه گیریشمه دن فللرین مصدر و چکیلمه (تصرف) شکیللرینی وئریمیشدیر.

اثرین تدقیقیندن بئله نظره گلیر کی، مؤلیف دانیشیق دیلینی نظرده توتاراق اثرینی یازمیشدیر. چونکی بعضی سؤزلر دانیشیق لهجه سینده مخصوص شکیلده یازیلیمیش (مثلاً: با = baa بنه، بانا یئرینه) و اثرده هئج بیر یازیلی متیندن نمونه وئرلمه میش و قرامردن بحث ائدرکن نمونه لر وئرمله کفایت ائدیلمیشدیر.^۳

مؤلیف عرب دیلینی بیللمه دیگی اوچون عرب سؤزلری نین ایملاسینی چوخ یئرده دوزگون یازا بیللمه- میشدیر. مثلاً: قالب (قالیب) یئرینه غالب، زهر یئرینه ظاهر و اینا یئرینه عیان یازمیش و چوخ یئرده «ش» یئرینه «چ» ایشلمیشدیر. مثلاً: شکار (اؤو) یئرینه چی کار، یومشاق یئرینه یومچاق، دالقا یئرینه حلقه، مشرق یئرینه مشرب یازمیشدیر.

^۱ Svenska Forskningo Institut Medelände 1981, No: 1.

^۲ پروفسور تورخان گتجه ای، آذربایجان کوقرهمسی، استراسبورگ ۱۹۸۴.

^۳ قوزنی آذربایجانین بعضی بؤلگه لرینده ایندی ده ما (منه) دئییلیر.

بیزه گۆره مولیف داها چوخ شوق تورکجهسی ایملاسی ایله یازمیش، لاکین اوندا دا بعضی سهولره یول وئرمیشدیر. بنک (بن، من)، دنکیز (دنیز)، ینکی (یئنی، تازه).

بیر چوخ سۆزلرین ایملاسی یکی یازی و ایفادا فرقلی دیر. مثلاً بنوم = benum، بیلمن = bilmen یوقدور = yoktur.

بو گون «ق» و «خ» تلفظ ائله دیگیمیز سۆزلری عرب ایفباسیله «ق»، اما فرانسیز ایفباسی ایله «k» ایله یازمیشدیر، مثلاً: فقیر یئرینه فکیر یازمیشدیر.

سسلی حرفله باشلانان بعضی سۆزلرین عرب ایفباسی ایله یازیلیشلاریندا سۆزلرین باشنا «ه» حرفی علاوه ائدلمیشدیر. هات = at. همان سۆزون قراماتیک باشقا حاللاریندا «ه» حرفی حذف اولونموشدور: آتون، آته = até، آدنک (ablatif) هابتله آق یئرینه متنده «حق» یازلمیشدیر. بوتون بو سهولر و قصورلارا باخمایاراق بو ایازمالار، خصوصیله سۆزلوک دیلمیزین تاریخی و بو گونکو دورومونو یاخشی باشا دوشمک و اونو زنگینلشدیرمک باخمیندان بؤیوک قیمته مالیکدیر.

بیزجه اثرین دانیشیق دیلینه حصر اولونماسی دا اونون قیمتینی آرتیرمیشدیر، چونکی ادبی دیلده آز راستلانان لاکین گونلوک یاشاییشمیزدا چوخ ایشلهنن یوزلرجه سۆزو خلقین تلفظو ایله عکس ائتدیرمیشدیر.

قرامر قسمی چوخ قیسا و یئتیرسیدیر. ایکی صحیفه ایضاحدان سونرا فعللرین تصریفیندن اؤرنکلر وئرلمیشدیر. بیز وئرین نمونه لری تدقیق ائدهرک اشاغیداکی خصوصیلری تثبت ائتدیک:

۶۶

فونتتیک:

فونتتیک باخمیندان اشاغیداکی خصوصیتلری ذکر ائده بیله ریک.

بئله نظره گلیر کی ۹ سسلی و ۲۲ سس سیز فونم واردیر. لاکین فرانسیز و عرب ایفبالاریندا قالین ای (i) اولمادینی اوچون بو باره ده قطعی بیر سۆز سؤیله مک مومکون دئییل.

/m/ سسی تک-توک سۆزلرده /b/ و یا /m/ تلفظ ائدیلمیر، مثلاً: بن، بنک، بینماق.

بعضی سۆزلرده غنه لی ن (نگ) قالمیشدیر: ینگی = yeni دنگیز = deniz، بنک = ben، دینکله = dingle (قولاق آس)، بنکزماق = benzemek، کونکلو = gungulu (کۆتوللو).

سسلی حرفلره باشلایان بعضی سۆزلره /ه/ علاوه ائدلمیشدیر: هات = at، هئی = hey (iyi = یاخشی).

بوراداکي /ه/ سسی پروفوسور دؤرفرین خلج تورکجه سینده تثبیت ائتدیگی کیمی چوخ قدیم تورکجه نین بیر قالینی (هؤرمک = اؤرمک) می یوخسا فرانسیزلارین تلفظ اولمایان /ه/ حرفی (h muet) می؟

ق/خ/ حرفلری فرانسیز ایفباسیندا /k/ ایله گۆسترلمیشدیر.

یوموشاما حادثه‌سی (گ-ی) آشکار دئییل و /k = لق و /g=اک/ ایکسی سسلی آراسیندا دا قالمیشدیر:
دگول degul

دک یئرینه - دیج (شیمدییه‌دییج)

/ف/ سسی بعضاً /پ/ اوخونور: فصل - پصیل، فوجور - پوجور.

ø (اؤ) بعضی سؤزلرده /ا/ اوخونور: سؤز - سوز، گۆز - گوز، اؤزگه - اوزگه.

مورفولوژی:

آهنگ قانونو بو گونکو کیمی انکشاف ائتمه‌میش، عمومیتله یووارلاقلاشماغا (دوداقلانما) و قالینلاشماغا میل واردیر: ایمک (اولماق) فعلی نین اوچونجو شخص شکیلچسی (آکی) همیشه -دور (dur) دور. منفی شکلی ده دگولدور (fiegel).

فعللین متعدی (transitif) شکلی -دور (dur) ایله و مجهول (pasif) شکلی -ول (ul) ایله دوزلدیلیر: کسولماق، کسولمیش، کسدورماق، کسدورمیش. یالئیز مفعول صیغه‌سی (past participic) ای (i) آیر: اولمیش، کسولمیش.

مصدر آکی آنجاق /-ماق/ دیر (قالین): آماق، وئرماق، کسماق، اوزماق، بوداماق و ...

۶۷

اسملرین مختلف حاللاری: ملکلی و نسبت (genetif) حاللارین تکلری همیشه یووارلاق‌دیر: بنوم (benum)، سنون، انون، بیزوم، سیزون (سیزینک)، آلارون، آتون. یالئیز ملکیت گؤسترن مفعول حالی اوچونجو شخصده /ای= /دیر. آتون آتوی، انون آتوینون، آتون آوقی.

عطف حالی (datif) فتحه و مفعولی حالی (accusatif) ای (i)، و -دن حالی (ablatif) آکی /-دن، دنگ/دیر: آته، بنا، بنی، بدن، بعضاً آکوزاتیو (accusatif) شکیلچسی (ای= i) یئرینه مفعول به (datif) ایشلنمیشدیر. مثلاً: بأ ووردی (baa vurdi)، یعنی منی ووردو. یا دا فرنگستاندا قیزلاری (فرنگستانین قیزلاری یئرینه).

بعضا ده (datif) یئرینه (locatif) آکی ایشلنمیشدیر. بأ آیی وئر بو گون آندا (اؤرا، اؤزایا یئرینه) یتشی ییلورم. و یا: آیاقون تاشدا (داشا) دگمه‌سون.

اسمدن صفت دوزلدن شکیلچی لر ده یووارلاق‌دیر: غملو، دردلو، بللو، غم‌سوز، بعضاً «سیز» ده ایشلنمیشدیر. اسمدن اسم توره‌دن شکیلچی لر ده یووارلاق‌دیر (لوق): پادشاهلوق. فعلدن اسم دوزلدن شکیلچی همیشه یاستی‌دیر (چی): باقیچی (کشیکچی)، تکتلویچی (بهر دوزلدن).

سیرا گؤسترن شکیلچی لر ده یاستی و اینجه‌دیر (اینجی): اولکینجی، ایکینجی، اوچینجی، دؤرتینجی ...

فعلی چکیمی (تصرف): مصدر شکیلچسی همیشه «-ماق» دیر: کسماق، ورماق، گلماق، گؤرماق ... مؤلفین وئر دیگی ایضا: گوره فعللرین ایندیکی زامان (حال) شکیلچسی «-رم» دیر (آرم) (مضارع؟)

کسهرم، کسهرسن، کسهرنگ، کسهرسيز (سینیز) کسهرلر. گۆرهرم، گۆرهرسن، گۆره . . . گلورم، گلورسن، گلور. ساتارم، ساتارسن، ساتار.

نفی شکلی: کسمهئم، کسمهسن، کسمز.

مجهولی شکلی (Passif): کستلورم، کستلورسن، کستلور.

متعدی شکلی (Factitive یا transitif) کسدورورم، کسدوروسن.

متعدی نفی: کسدورمهئم. کسدورمهسن.

Impurfait یا ایندیکی زامان حکایهسی (استمراری): ایدوم، ایدون، ایدی، ایدیک، ایدونز idunac، ایدیلر.

کسر ایدوم، کسر ایدون، کسر ایدی . . .

گۆرولن گنچمیش زامان (ماضی مطلق): دوم، دون، دی . . .

اوزاق گنچمیش زامان (ماضی بعید) شکیلچیلری: میشیدوم، میشیدون، میشیدی، کسمیشیدوم.

گلهجک زامان شکیلچیلری یکی جور دور ۱. گلئیرم (ائیرهرم) گلئیرسن. ۲. گلهجاقم، گلهجاقسن، گلهجاق.

ایمک یاردیمجی فعلی نین اوچونجو شکیلچیسى «-دور» و نفی شکلی «دگول» دور. اولماق فعلی نین

ایندیکی زامانی: اولورم، اولورسن، اولورنگ، اولورسيز، اولورلر.

اولماق فعلی نین گنچمیش زامان شکلی: اولدوم، اولدن، اولدی، اولدونک، اولدونز، اولدیلر.

اوزاق گنچمیش زامان شکلی: اولمیشدوم، اولمیشدون. اولمیشدی.

گلهجک زامانی شکلی: اولاجاقم، اولاجاقسن. اولاجاقدور . . .

امر شکلی: اول، اولسون، اولهلیم، اولونز، اولسونلر.

آرزو شکلی: اولاییم یا اولئیم، اولاسن، اولاسون، اولاییم یا اولهلیم، اولاسيز، اولاسونلر؟

شرطی شکیل: اولستیدوم، اولستیدون، اولستیدی.

فاعلی شکلی: اولاتگ. اولاتده

شخصی ضمیرلر: بن، من، سن آل، اول، بیز، سیز، اولار. با=منه.

بنوم، سنون انون، بیزوم، بنوم ائوم، سنون ائوون، انون ائوی.

سۆز داغارچیغی:

یالتازار - اسپاروتنفلد مجموعهسی نین بیرینجی کیتابچاسی قیسا قرا مردن سوترا فرانسیزجا - تور کجه

سۆزلوگه حصر اندیلیمشدير. سون قیسمیندا فرانسیزجا - تور کجه جملهلر وئرلیمشدير.

بو كيتا بچادا اوج مين حدودوندا تورك سۆزو واردير. يالنيز بو سۆزلر فرانسىزجا سۆزلرين سىراسى ايله وئريلمىشدير. بو سۆزلرين چوخو بو گون ده ايشلتديگيمىز سۆزلرى تشكىل ائيدير. فقط بير سىرا تورك سۆزلرى ده واردير كى، بو گون بيزده ايشلنمير. بو كىمى سۆزلرى ايكى قروپا آيىرا بيليرىك: بيرىنجى قروپ سۆزلر اسكى تورك سۆزلرى دير كى، بو گون اونودولموشدور. مثلاً آغچه (پول)، يراق (سلاح) يانشه ماق (چوخ دانىشماق)، يىقلاماق (آغلاماق)، ياقلوق (دستمال)، بو گون «يايلىق» شكلىنده ايشلنير . . .

ايكىنجى قروپ سۆزلر بيزده اونودولموش، لاكين آنادولودا ايندى ده ايشلنير. بو سۆزلرين بير قىسمى ادبى دىليميزده ايشلنسه ده، دانىشيق دىلى خصوصاً گونى آذربايجان شههرلرينده، او جمله دن تبرىزده تاماماً اونودولموشدور. بيز هر ايكى قروپ سۆزلرى بو سۆزلوكدن چىخارتديق. و بورادا هامىسىنى نقل ائديريك. بو سۆزلر عصرلر بويو بيزيم ائل - اوبادا خلق طرفيندن ايشلنمىش و زامانلا فارس و عرب سۆزلرى اونلاردين يثرىنى آلاندا سونرا اونودولموشدور. بو «يثرىنى آلماق» و يا «يثرينه گنجمك» حادثه سى بئله جريان اتمىشدير. اول ياد سۆزلر دىليميزه گيرهرك، تورك سۆزلرى ايله قوشا ايشلنمىش، بير مدت سونرا تورك سۆزلرى نين يثرينه گنجهرك اونلاردين اونودولماسينا سبب اولموشدور. بيز اسلام و ايران فرهنگى تائيرى ايله دىليميزه گيرن و بو گون خلقين مالى سايلان بو عرب و فارس سۆزلرينى دىليميزدن چىخارديب آتماق فيكرينده دئيلىك، لاكين دىليميزين اسكى سۆزلرينى تازادان اؤيرنىب دىليميزى داها زنگىلشديرمك و اسكى ادبى آييده لريمىزى داها ياخشى باشا دوشمك اوچون بو سۆزلرى يثنيدن اؤيرنىب ايشلتمك طرفدارى ييق. ايندى بو ايكى قروپ سۆزلرى آشاغيدا نقل ائديريك.

۶۹

اسكى تورك سۆزلرى:

آقچه (پول)، يراق (سلاح)، يانشه ماق (چوخ دانىشماق)، تكه لتوجى (بهرقايىران)، قازاماق (بئل)، ياتاق (شريك جرم)، ايلتديجى (آپاران، سورن)، سگيرتاق (آت چاپماق)، كيدى (قورومساق)، آيتماق (سؤيله - مك)، قامچيل، قيرماچ (شاللاق)، يسنه (قايىن)، دوقوماق (تحرىك اتمك)، توشمال (آقا، مالك)، ناچاق (خسته، مريض) ايرقاد (فهله، مزدور)، چئرى (عسگر)، چلبى (آقا)، قوراتا (مسخره)، سومكورماق (بورون سيلمك)، شيله (موطن)، باغدانوس (جعفرى)، اينگلاماق (اينله مك، سيزيلداماق)، ياقولوق (دستمال)، اوفورك (مئانه، ادرار كيسه سى)، دانلا (صباح، فردا)، اوكسولوك (معيوب، فاسد)، ياقى (مرهم، قالب)، قازوق (ميخ)، يوغوتماق (اؤيوتمك، اووماق)، قاندا، هاندا (هاردا)، ايلقاماق (پوستا وئرمك)، لك (مليون)، قاراواش (جاريه، كنىز).

بيزده اونودولان سۆزلر:

بو سۆزلرين بير قىسمى بو گون ايشلتديگيمىز سۆزلرله قوشا ايشلنمىش و سۆزلوكده قوشا يازيلمىشدير. بيز اونلارى عيناً نقل ائديريك. سۆزلوكده بو گونكو سۆزلر اولمادىنى زامان قارشىليغىنى پارانتز ايچينده يازديق:

اکشی، تورشی، دوناما (تزیین، ساز و برگ، بحریه)، باسدیرما، گرچکلهماق (تحقیق اتسدیرمک)، اودا (اوتاق)، یایماق (بنا اتمک)، آلفیشلاماق (تبریک، تشویق)، موم، (شام/ شمع)، تارلا (زمی)، چیزمه (چکمه)، بارداق (لیوان)، اکمک (چۆرک)، کۆی (کند)، آراماق (آختارماق)، اؤدهماق (ادا، پرداخت)، اُناتق دار، کلید (آچار)، کلید، قیفیل، بۆلۆک (سرباز دستهسی)، یوزباشی (بۆلۆک باشی)، اؤگوت وئرماق (نصیحت)، ساداق (ترکش)، یاساق (قدغن)، اؤتده، بری ده (اویاندا، بویاندا)، آنسه (پیشیر، پشت سر)، گئری (دالی)، اگلنماق (تفریح ائلهمک)، اویوماق (یاتماق)، دیشاری (اٹشیک)، اوسانماق (بئزیکمک)، قوللاندىرماق (ایش لتمک)، قاپاماق / قاپاتماق (باغلاماق، اؤرتمک)، گۆمماق (دفن ائلهمک)، دینلهماق (قولاق آسماق)، سیناماق (امتحان ائلهمک)، توپلو ایگنه (سجاق)، یئسیر (قول، اسیر)، ساندا (قاییق)، قولای (آسان)، چامور (بالچیق)، اورمییه ده چۆمور دئییلر، ایسیتماق (حرارت)، اورمان (مئشه)، قالابالیق (شولوق)، قازوق (میخ)، باقیچی (کشیکچی)، داملا (دامجی)، اولو (اوجا، بۆیوک)، اولتا (چنگل)، کسر (بالتا، تششه)، یوکسک (اوجا)، سورماق (سۆروشماق)، گنج (جوان)، داریلماق (سیخیلماق، اینجیمک)، قیسقانماق (گیجیک چکمک) بۆزی (شیبوره، لوله)، آدا (جزیره)، حق اتمک (لا یق اولماق)، میزراق (نیزه، جدا)، فئر (فانوس)، خیرسیز (اوغرو)، اوگماق (مدح ائلهمک)، گۆزلیک (عینک)، گونش (گون، ناچاق، خسته (مریض، ناخوش)، تورلو (جور)، کۆتی (بیس)، دئیز (دریا)، گرکلوق (لزام)، یئنی / یئنگی (تازا)، دوگون (توی)، چیپلاق (لوت)، دومان (بولود)، آلتون (قیزیل)، نرهده، قاندا (هارادا)، اونوتماق (یاددان چیخارتماق)، اوشانماق (تنبلیلیک ائلهمک)، بۆرهک اۆلکه (مملکت)، سوچ (تقصیر)، اینجی (مرورید، مونجوق)، یایان (بیاده)، یاغمور (یاغیش)، لیمان (اسکله، بندر)، شیمدی، ایمدی (ایندی)، ایرین (چرک)، کیرچ (گچ)، بیر قاچ (بیر نچجه)، کۆک (ریشه)، سیرا (نوبه، ردیف)، اوسترا (اولگوج)، قیملدماق (ترپنمک)، بولوشماق / اوغراماق (گۆروشماق)، گئرو وئرماق (اعاده)، سیرت، آرد (دالی)، تکرلۆک، چرخ (دولاب)، کیرلو (کشیف)، سیچراماق (آتلاماق)، آیر (یهر)، دویماق (حس اتمک)، سوساماق (سوسوزلاماق)، اوفورماق (پوفلهمک)، یئتر (کافی)، تئری (درزی)، سوسماق (ساکت اولماق)، چئوره (محیط)، بولماق (تاپماق)، قارشو (مقابل)، بیرر-بیرر (بیر-بیر)، یئلکن (قایق بادی)، توکنماق (قورولماق)، آلین (پیشانی، آنلی)، گۆز قاپاغی (پلک)، یاناق (گونه، اوود) تۆکورۆک (توپورجک)، گۆوده (بدن)، اوموز / کورک / دالو (چیکین، دالی)، آق جیگر، اۆپکه (زیه)، پک (چوخ)، ینی (یاخشى)، بالدیر، اویلوق (ساق)، سینیر (عصب)، قیسراق (مادیان)، کدی (پیشیک)، چیبین، سینک (مگس)، ییلیچ (جوجه)، سلۆک (زالو، زلی)، قاپلانگ = قاپلان (پلنگ)، قیو (زرگر)، چاماشورجی (بالتار یویان)، بربر (دللاک)، چکیشماق (باغلاشماق)، سکسن (هشتاد)، بین (مین)، بازار گونی (یکشنبه)، بازارته-سی (دوشنبه)، سالی (سهشنبه).

۷۰

ایندی اینجیل ترجمه سیندن بیر پارچانی، مؤلفین یازسی (فرانسیز الیفباسی) و بیزیم الیفبا ایله نقل ائدیریک: اینجیلین بیرینجی صحیفهسی نین باشیندا بئله یازیلیمیشدیر:

حضرت عیسی نون مئسیا اینجیلی نجه کی یازدیماته اون ایکی مئسیانون شاگردلریندن بیر.

دؤرتینجی باصل (فصل)

او زاماندا حضرت عیسی روحول دان چولا آپارولدی کی شیطاندان تجریب (امتحان) اولونسون، قیرق گون قیرق گنجه اوروج کی دوتسی سونرا آج اولدی تاجریب آیدان یانینا گلدی دئدی اوزینا اگر آلاھون اوغلی- سن سویله کی بو تاشلار اکماک اولسونلار. جواب ایدوب دئدی یازلمیشدور کی اکمک دن یالقوز آدام دیریلمز اما هر سوزدن کی آلاھون آغزیندن صادر اولور او چاغدا شیطان اوزینی آپاردی مقدس چترایکلون قاناتلار اوستینا اوزینی قویدی دئدی اگر آلاھون اوغلی سن بوندان تا آشاغا دوم یازلمیشدور کندی نون پریستالارینا سندن اوتوری بویورولمیش اللر اوستینا سنی گتورسونلار کی بلکی آیاقون تاشدا دگمه سون حضرت عیسی اوزینه دئدی یازلمیشدور سنون آلاھونا تجریب اتمیه سان گننه شیطان چوق اوجییا داغ اوستینا اوزینی آپاردی جمله دونیانون پاشاهلوقی و مملکتی و بویوکلوقی اوزینا گورستدی دئدی اوزینا بونی اتمسی ساأ (سنه) وئرورم اگر دوشوب ماأ (منه) سجده قیلاسان او چاقدا حضرت عیسی اوزینه دئدی یتری مندن ای شیطان یازلمیشدور سنون ربون و آلاھونا سجده قیلاسان اوزینا یالقوز عبادت ائدرسن او چاغ شیطان اوزینی ترک ائتدی و پریستالار گلدیلر اوزینا خدمت ائدیردیلر.

پشت دیوار حاشا یا در منظر همگان؟

در پی درج مقاله دو قسمتی ح. م. زاوش در شماره‌های ۱۰۶۱ و ۱۰۶۲ کیهان هوائی- تحت عنوان «چهره تابناک حقیقت در ورای رویدادهای تاریخی»- جوایه‌هایی از سوی دکتر جواد هیئت مدیر مسئول مجله وارلیق و نیز هیئت تحریریه این مجله به نشریه رسیده که ذیلاً از لحاظ می‌گذرد.

سرمدیر محترم کیهان هوائی

به نظر می‌رسد حکایت بنده و آقای ح. م. زاوش (ح. م زنجانی یا همان حسین ملکی) از سر لطف کیهان هوائی که با ظاهری معصومانه و چهره‌ای بیطرفانه آتش بیار معرکه شده است، به این زودی تمام شدنی نیست و البته به قول معروف «آن را که حساب پاک است، از محاسبه چه باک است» و اگر آقای زاوش آن قدر حوصله دارند که وقت گرانبه‌ای خود را صرف کنکاش در زندگانی ناقابل بنده کرده، افترانامه‌های بلند بالایی تهیه کنند و کیهان هوائی هم به هر دلیلی آن قدر حوصله دارد که لاطائلات ایشان را به زیور طبع آراسته و در این میان اهداف خود را پی گیرد، طبعاً بنده هم آن قدر حوصله خواهم داشت سطری چند پاسخ اتهامات تهیه کنم. می‌ماند خوانندگان محترم و وقت گرانبهایشان که آنان هم باید حساب خود را بکنند!

۷۲

خوانندگانی که از گذشته این حکایت بی‌خبرند باید بدانند که بدو آقای زاوش مقاله‌ای در کیهان هوائی علیه آقای مهندس بازرگان به چاپ رسانده و ضمن آن همانطور که شیوه ایشان است از شاخه‌ای به شاخه‌ای دیگر پریده و بنده را نیز در ردیف مهندس بازرگان و دیگران و به عنوان فراماسون معرفی کرده بودند. این جانب در پاسخ، یادداشت کوتاهی ارسال داشته و اظهارات ایشان را تکذیب کردم که کینه‌های خفته آقای زاوش به غلیان افتاد و این بار باز با همان شیوه «از یک درخت بالا رفتن و هزار شاخه شکاندن» مقاله طولی در دو قسمت تحریر کرده و ضمن آن مرقوم فرمودند که نه تنها بنده، بلکه خانوادهام غالباً فراماسون‌ند و من نیز در تشکیلات فراماسونری مقام پرده‌داری و سالاری!! داشته‌ام و الخ... و بالاخره این که چشم و گوش ایشان از دستگاههای اطلاعاتی جمهوری اسلامی بازتر بوده که در این ۱۵ سال اخیر که مدیر مجله معروف وارلیق بوده‌ام- پاک غافل مانده و بنده را نشناخته‌اند و حالا آقای زاوش وظیفه خود دانسته‌اند با شیوه فوق تجسسی و فراتخصصی از محتویات کتاب بسیار معتبر «فراماسونها- سلاطین بی‌تخت و تاج»- که ناشر و مؤلف آن تاکنون بر احدالناسی شناخته نشده است- کشف کنند که بنده دارای مقامات والایی در ماسونی بوده‌ام که خود خیر نداشته‌ام! ایضا مجله «وارلیق» بنا به گفته ایشان عرصه قلمزنی و دفاع از آرمانهای فراماسونری شده است!!

در واقع نیز هدف از انتشار این نوع مقالات نه اتهام واهی فراماسون بودن بنده، بلکه مجله «وارلیق» است. چون بنده از اول عمرم تاکنون جرمی جز انتشار همین مجله مظلوم نداشته‌ام و اکنون چون نمی‌توانند وارلیق را به عنوان یک مجله ترکی مورد حمله قرار دهند- چون این امر ممکن است نتایج معکوسی در پی داشته باشد- می‌خواهند با اتهام به بنده از دری دیگر آیند و مجله را زیر سوال ببرند.

هرچند که به «وارلیق» هر اتهامی ممکن است بچسبد غیر از این یکی. چرا که در تمام مجلدات مجله حتی یک سطر مربوط به فراماسونی و از این قماش به چشم نمی‌خورد، مگر آن که «زاوش»‌هایی پیدا شوند که شعار «ماست سیاه است چون می‌گوییم!» را ترجیح‌بند افترانامه‌های خود سازند، که البته خیلی هم بعید نیست.

سوال ساده‌ای که با خواندن این همه افترا و اتهام به ذهن هر کودکی خطور می‌کند این است که بنده با این همه مقامات عالی‌ه فراماسونری که آقای زاوش لطف کرده و یکجا همه را به من اعطا کرده‌اند چه کرده‌ام؟ من از اول عمرم طلبه‌ای بوده‌ام و چنان که گفتم جز انتشار مجله وارلیق هیچ جرمی مرتکب نشده‌ام. شنیده‌ام و می‌گویند که فراماسونهای خرده پا نیز از قبل این سفره گسترده به نوایی رسیده‌اند پس چطور من با این همه عناوین ماسونی کارهای نشده‌ام؟

خیر آقای زاوش، بنده پشت دیوار حاشا مخفی نشده‌ام، که هراس ریختن آن را داشته باشم، چون عادت ندارم خود را پشت دیواری یا زیر نقابی که خلیپها در این هنر اخیر ید طولانی دارند، مخفی کنم یا حتی نام خود را با حروف رمز ابجدی به صورت معما در بیاورم و از نوشتن آن شرم داشته باشم. من نه در پشت دیوار حاشا که بر مرئی و منظر همگان ایستاده‌ام و جز خدای خود از هیچ احدی خوف ندارم حتی از تیر تهمت دوستان نادان که آلت دست دشمنان دانا شده‌اند نیز هراس ندارم. چون به قول معروف ریگی در کفشم نیست. اصولاً کسی نیستم که بتوانم خود را جایی مخفی کنم چون پرونده زندگی من نه تنها برای دولتمردان جمهوری اسلامی حتی برای مردم عادی نیز روشن است و این روشنی با لجن‌پاشیهای حقیرانه تاریک نخواهد شد. پیداست که مفتی علی‌ه وظیفه‌ای جز نفی ندارد چه، اثبات امر عدمی ممکن نیست و این بر عهده مفتی (زاوش) - که خود را قائم دادستان انقلاب می‌داند - است که دلایل متقن خود را ارائه دهد.

۷۳

من نه در پشت دیوار حاشا، بلکه بر سر چهار راه حقیقت ایستاده و جار می‌زنم که گفته‌های شما سر تا پا دروغ است و مدارک شما (اگر وجود داشته باشند) سراپا جعل و کذبند و تکرار می‌کنم که تنها جرم من انتشار «وارلیق» است. من نه فراماسونم و نه پان تورکیست. البته زبان مادری را چون خود مادرم و کشورم ایران دوست دارم و در راه حفظ آن خواهم کوشید به هر قیمتی که تمام شود و اگر این پان تورکیسم است پس باید همه آذربایجانیها را پان تورکیست بدانیم و همه فارسها را پان فارسیت، و چه کسی است که به زبان خود عشق نورزد. مگر نه این است که این لسان و این «اختلاف السنه»، آیتی از آیات خداوند است؟ بنده شخصاً مخالف پان تورکیسم هستم و آن را مثل همه «پان»‌های افراطی باطل و غلط می‌دانم و این را بارها در مطبوعات نوشته‌ام. ولی فرق است میان ترک بودن و پان تورکیست بودن. هرچند که «زاوش»‌ها سعی می‌کنند این دو را یکی تلقی کنند.

البته من از خود دفاع می‌کنم و مسئول اعمال خویشتنم و برخلاف ادعای آقای زاوش وکیل مدافع هیچ کس نیستم. هر چند که از نزدیکان من باشد و لابد آقای زاوش این اصل بدهی را قبول دارند که هر کسی مسئول اعمال خویشتن است. برادر و برادر زاده‌ام و دیگران چه خوب باشند و چه بد به من ربطی ندارد که آقای «زاوش» برای متهم کردن بنده زحمت تحقیق در زندگی اطرافیانم را به خود بدهند. هرچند که ادعای آقای زاوش در مورد اقوام من نیز عاری از حقیقت است، ولی در هر حال دفاع از آنها بر

عهده بنده نیست و گمان می‌کنم آقای زاوش متوجهند که یک نشریه جای طرح این نوع مسائل کودکانه نیست.

درباره به اصطلاح منابع آقای زاوش که ایشان همانند کتب مقدسه و وحی منزل بدانها اشاره کرده‌اند نیز چند سطری باید نوشت. در مورد کتاب «فراماسونری در ایران» نوشته آقای اسماعیل رائین حرف زیاد است. اجمالاً عرض کنم در موقع انتشار این کتاب بنده که سر جراح بیمارستان شهربانی و به اقتضای شغلم با افراد شهربانی مرتبط بودم از سیهبد مبصر رئیس وقت شهربانی شنیدم که کتاب به دستور علم وزیر دربار شاه- که توانسته بود با سردمداران فراماسونری همانند دکتر اقبال و شریف امامی و هویدا ... کنار آید و وارد جرگه آنان شود- و با پرداخت دویست هزار تومان اجرت توسط ارتشبد نصیری- که برخی مدارک را از خانواده جوهری خریده و در اختیار اسماعیل رائین گذاشته بود تا به دلخواه تنظیم و با حک و اصلاح، چاپ شود- منتشر شد. پس از انتشار کتاب، نویسنده به دستور هویدا زندانی و روز بعد هم به دستور علم و از طرف دربار آزاد شد.

در هر حال، گذشته از صحت و سقم محتویات کتاب باید گفت عامل اصلی انتشار این کتاب، علم وزیر دربار و رفیق شفیق شاه و شاپور جی و رئیس شبکه جاسوسی و نماینده انگلیس بوده‌اند.

ضمناً در همان کتاب دستخط مرحوم دکتر مصدق به عنوان عضو مادام العمر فراموشخانه و عکس مرحوم سید جمال‌الدین اسدآبادی با لباس مخصوص رئیس لژ در ترکیه و مصر موجود است و ... ولی نامی از علی هیئت برده نشده است. معیناً آقای زاوش ضمن چاپ لیست کابینه مصدق در کتاب خویش علی هیئت را فراماسون معرفی کرده و نام مصدق را از قلم انداخته است که حالا برای آن توجیه‌تراشی می‌کند و بدین ترتیب «چهره تابناک حقیقت در ورای رویدادهای تاریخی» به همت ایشان استتار شده است!

۷۴

اگر نوشته‌های آقای رائین را همانند آقای زاوش وحی منزل بدانیم باید قبول کنیم همانطور که رائین در کتاب «حقوق بگیران انگلیس در ایران» نوشته اغلب قریب به اتفاق علمای نجف خدای نکرده جیره خوار انگلیس بوده‌اند و حوزه نجف آلت دست انگلیس بوده است، چنان که باید بپذیریم «بیرم» نماینده و جاسوس حزب دانشک و عامل قتل ستارخان قهرمان ملی بوده است!

یکی دیگر از مستندات آقای زاوش کتاب «تشکیلات فراماسونری در ایران» تألیف حسین میر چاپ ۱۳۷۰ است. البته بنده افتخار آشنایی با آقای حسین میر را ندارم ولی آقای زاوش که ان‌شاءالله شاهد عادل باشد در مقاله خود ایشان را «مسلمانی. متعهد و صادق» معرفی کرده‌اند، بنده هم دلیل ندارم که در مسلمانی، صداقت و تعهد آقای حسین میر شک کنم و خوانندگان محترم هم اگر بخواهند با نقطه نظرات آقای میر در مورد فراماسونری آشنا شوند می‌توانند به مقاله ایشان تحت عنوان «درباره فراماسونری در ایران» منتشر در شماره ۳۸۱۵ مورخ ۱۳۷۱/۵/۱۷ روزنامه جمهوری اسلامی ایران مراجعه نموده و مدیحه آقای میر را در مورد فراماسونری بخوانند و البته بنده فرازهایی از آنها در این جا می‌آورم و قضاوت در مورد نوشته‌های آقای میر و صداقت و تعهداتشان را بر عهده خوانندگان محترم می‌گذارم و می‌گذرم.

فرزهایی از نوشته آقای میر: فراماسونی طریقتی است که آشنایی با آن فقط از راه سیر ممکن است و بنیاد ذاتی آن را «ایمان به خدا معمار بزرگ جهان و همچنین باور داشتن جاویدی روان» دانسته‌اند.

آقای حسین میر مقاله خود را چنین آغاز می‌کند:

«... مطالبی که تاکنون درباره طریقت فراماسونی یعنی بنائی آزاد و اصول و هدفهای آن نوشته شده اغلب به صورت رمانهای پلیسی و بی‌ارزش درآمده و متأسفانه تحت تأثیر مطلب عامیانه و شایعات بی-اساس دشمنان این طریقت - که دشمنان مملکتند- به وجود آمده است. بعد می‌گوید: «ماسونی طریقتی است بسته و محدود نه طریقتی مخفی و پوشیده. علت محدود و بسته بودن این طریقت آن است که تنها مردانی به فراماسونی قبول می‌شوند که درست و نیک، آزاده و بالغ، رشید و دارای عقل سلیم بوده و به خداوند لایزال ایمان داشته باشند و جز اشخاص نیکنام نباید کسی بدان راه پیدا کند...»

اما در مورد منبع سوم آقای زاوش - کتاب «فراماسونها، سلاطین بی‌تاج و تخت»- باید به عرض خوانندگان محترم برسم اینجانب که تا حدودی با کتاب سر و کار دارم تا کنون نام چنین کتاب مستطابی به گوشم نخورده بود. آقای زاوش مدعی است که «کمیته مبارزه با فراماسونی و صهیونیزم، (کامفراص) در اوایل انقلاب چنین کتابی را منتشر کرده و گویا در آن کتاب به بنده هم مقامات و القابی چون پرده- برداری! و سالاری داده‌اند... در هر حال نقل قول از چنین نشریه‌ای بی‌نام و نشان و فاقد نام مؤلف و ناشر که گویا نسخه منحصر به فرد آن در دست آقای زاوش باشد! در شأن کسی که ادعای پژوهشگری دارد نیست، چنان که تکرار عبارات موهن و لفاظی‌هایی بی‌سر و ته با تحقیق بیطرفانه جور در نمی‌آید و لابد آقای زاوش این قدر توجه دارند که نقل قول و افترا بستن به یک آدم حی و حاضر به نقل از چنین کتابی معمول و بی‌نات و نشان، نامی جز نشر اکاذیب ندارد و عکس گرفتن از آن در حضور سر دبیر کیهان هوایی یا هر فرد دیگر نمی‌تواند اعتباری به اکاذیب و اباطیل آن داده و مسئولیت نویسنده و ناقل را از میان بردارد. لذا بنده این حق را برای خود محفوظ می‌دارم که از ناشرین کتاب (در صورتی که آقای زاوش لطف کرده و آنان را به بنده معرفی کنند) و از تکرار کنندگان این نوع دروغهای شایخدار به مقامات محترم قضایی شکایت کنم. درست است که بنده در شهربانی به عنوان پزشک خدمت کرده‌ام ولی هیچ لقبی جز «دکتر» نداشته و در هیچ جا «سالار» نبوده‌ام. در مورد پرده‌برداری هم خاطر آقای زاوش آسوده باشد که بنده نه پرده‌دار بوده‌ام و نه پرده بردار وگرنه خیلی چیزها ممکن بود از پرده بیرون افتد.

اما نکته این است که چرا چنین دروغهایی آن هم در تنها جریده صادراتی کشور به چاپ می‌رسد؟ آن چه از مقاله زاوش در می‌آید روشن می‌کند که کینه‌های شخصی آقای زاوش (خروج بنده از انجمن آذربایجانیان مقیم مرکز همزمان با ورود ایشان و افرادی از توده‌ایها...) با قصد ناشران این نوع افتراها که همان لجن پاشی به مجله «واریق»- تنها مجله ترکی زبان ناوابسته در ایران- همسو و آمیخته شده و چنین ملغمه‌ای را پدید آورده است.

ضمناً قبل از به پایان بردن مقاله این را هم اضافه کنم که گردانندگان وقت مجله «گونش»- آقایان عزیز محسنی و حسن مجیدزاده (ساوالان)- اظهار می‌دارند که نویسنده سر مقاله نخستین شماره «گونش» آقای اشرفی بوده است نه آقای زاوش و گویا زاوش که تاکنون در باب فرهنگ مردم خویش (آذربایجان) قدمی بر نداشته و قلم ایشان در وادی دیگری چرخیده است قصد داشته‌اند! با انتساب آن

مقاله که نگارنده‌اش به رحمت خدا رفته (و آقای زاوش به امید سکوت ابدی ایشان مدعی نگارش مقاله شده‌اند) وجهه‌ای برای خود دست و پا کنند و الله اعلم.

در پایان این را اضافه کنم که قصد اطاله مطلب نبود که متأسفانه عنان قلم از دست رفت. در هر حال اگر آقای زاوش باز قصد معرکه گیری دارند بنده حرفی ندارم و تا ایشان حوصله افترا بستن و کیهان هوایی حوصله چاپ دارند بنده هم حوصله پاسخگویی خواهم داشت و توفیق از جانب خداست.

حاشیه

پاسخگویی در مورد اتهامات آقای زاوش را علیه مرحوم پدرم علی هیئت مجتهدی تلاشگر و مبارزی خستگی‌ناپذیر که شب و روز خود را وقف خدمت به ایران و مسلمین کرده بود- خدایش مأجور کند- به وقت دیگری موکول می‌کنم. خدمات مرحوم ابوی و اسناد مربوط به آن خود کتابی است که شاید روزی به زیور طبع آراسته شود. البته گوشه‌هایی از خدمات آن مرحوم در منابع مربوطه منعکس شده است و لیکن ادای حق مطلب نیاز به تفصیل بیشتری دارد.

با تقدیم احترام- دکتر جواد هیئت

جوابیه هیئت تحریریه مجله وارلیق به مقاله ح. م زاوش

مدیریت محترم کیهان هوایی!

۷۶

محترماً در ادامه مناقشه قلمی که در دو - سه شماره گذشته کیهان هوایی با امضای م. زنجانی و اخیراً در شماره ۱۰۶۱ (۲۴ آذر ماه ۷۲) با امضای ح. م زاوش (که ظاهراً هر دو امضاء متعلق به یک نفر با نام حقیقی حسین ملکی است) از یک طرف و آقای دکتر جواد هیئت مدیر مجله وارلیق از طرف دیگر در آن نشریه درج شده، به توضیح این مختصر مبادرت می‌شود.

آقای ح. م. زاوش با آوردن عبارات زیر: «مجله وارلیق نیز به جای احیا و حمایت از فرهنگ پایمال شده و مظلوم آذربایجان عرصه قلمزنی در راه دفاع از آرمانهای فراماسونری شده و در جزر و مد افشاگریهای فراماسونری، از سنگر وارلیق به عنوان حربه‌ای علیه دیگران استفاده می‌شود و از درک این نکته نیز بسیار خوشنودم» سعی کرده است، ناجوانمردانه پای مجله وارلیق را نیز به این جنجال بکشاند و این نشان میدهد که هدف ایشان و یارانشان از این حملات ناروا به دکتر جواد هیئت زیر سوال بردن مجله‌ای است که در مدت ۱۵ سال حکومت جمهوری اسلامی ایران بدون هیچ وابستگی و چشمداشتی از زبان و فرهنگ پایمال شده ترکی آذری دفاع کرده است. ضمناً عنوان شدن این مطلب از طرف آقای حسین ملکی کاملاً روشن می‌سازد که نویسنده هرگز به مندرجات و مضمون نوشته‌های مجله وارلیق توجهی نکرده و نشان گویایی است که راقم آن سطور در این ۱۵ سال هرگز آن را مطالعه نکرده است زیرا در آن صورت چگونه می‌توانست مندرجات و نوشته‌های این مجله را همسویی با ناسیونالیزم افراطی و ضد خلقی رژیم پهلوی تلقی کند. کسی که سنگ دلسوزی و احیا و حمایت از فرهنگ پایمال شده و مظلوم آذربایجان را به سینه می‌زند و تنها افتخارش این است که گویا سالها پیش سر مقاله شماره اول مجله

«گونش» را هم به زبان فارسی نوشته (در صورتی که به فحوای قرآین و شواهد موجود این مقاله را هم مرحوم اشرفی گرداننده جناح توده‌ای حاکم در انجمن آذربایجان نوشته است) و حتی با وجود آذری‌تبار بودن یک صفحه نوشته از او به آذربایجانی دیده نشده است، حالا به افرادی که بیش از ۵۰ سال فعالیت مطبوعاتی داشته و در این راه مصایب فراوانی دیده و زجرهای بسیاری کشیده‌اند، بی‌پروا می‌تازد و پیش خود از «درک این نکته بسیار خوشنود» می‌شود که اینها «رنگ و بوی پان تورکیزم می‌دهند و در دفاع از آرمانهای فراماسونری قلم می‌زنند.» «رنگ و بوی پان تورکیزم» دادن و مدافع «آرمانهای فراماسونری» خواندن رنگ جدیدی است که ناسیونالیزم افراط گرای فارس به جای رنگ پوسیده و از جریان خارج شده «رنگ و بوی کمونیستی» آماده دارد و آن را بیدرنگ بر هر آن چه در راستای جهانیابی محافظه کارانه و برتری طلبانه‌اش نباشد می‌زند. دیروز هر فردی را که چهار کلمه به زبان مادری خود می‌نوشت مروج عقاید چپی و کمونیستی قلمداد می‌کردند، امروز هم هر کس چهار کلمه به زبان مادری خود بنویسد پان تورکیست قلمداد می‌شود.

هیئت تحریریه مجله وارلیق نه به خاطر رواج پان تورکیزم و نه به هوای دفاع از این یا آن آرمان استکباری و انحرافی بلکه با تکیه بر حق قانونی و طبیعی که برابر قانون اساسی جمهوری اسلامی تفویض شده در اشاعه و ترویج زبان و فرهنگ آسیب دیده و پایمال شده خود می‌کوشد و تردیدی نیست که در راه استغنائی زبان مادری و پیشرفت زبان ادبی و نگارشی خود برخوردار از تمام امکانات فراگیر زبان را مدنظر دارد.

با تقدیم احترامات- هیئت تحریریه وارلیق

آذربایجان تورکجه سی نین هیند-آوروپا دیلرینه اوستونلویو

بو مقاله ده تورک دیل و لهجه لریندن آذربایجان تورکجه سیله هیند-آوروپا دیلریندن فارسجانی بیر بیرله مقایسه ائده رک تورکجه نین اوستونلوکلرینی قیاسجا ایضاح ائتمگه چالیشاجام.

بو ساحه ده ۵۰۰ ایل اؤنجه تورک دونیاسی نین بؤیوک شاعیری و دولت آدامی امیر علیشیر نوایی، چاغی نین تورک شاعیرلری نین اکثریتی آنا دیلرینی حقیر گرروب اثرلرینی فارسجا یازدیقلاری اوچون ناراحات اولوب مشهور محاکمه اللعتین اثرینی یازمیش و اورادا بئله بیر ایفاده ایشلمیشدیر:

تورک دیلینده اینجه لیک و ظرافت چوخدور. آنجاق اونلاری ایشلمک آسان دئییل. یعنی شعر سؤیله مگه باشلایان کیمسه لر بو چتین لیکلردن قورخوب، فارسجانی اوستون توتولار. زامانلا بو ایش عادت و خوی حالینی آلیر. حالبوکی تورکجه دویقو و دوشونجه لری ایفاده ائتمک اوچون داها اویقون و داها ییترلی دیر. آنجاق تورکجه ایله هنر گؤستمک و گؤزل شعر سؤیله مک هر کسین ایشی دئییلدیر.

نوایی تورکجه نین بعضی ارزلیکلرینی ایضاح ائدرکن (جاغاتای-اؤزبک تورکجه سی) ۱۰۰ کلمه اؤرنک وئریر کی بونلارین فارسجاسی یوخدور و فارسلار بو مفهوملاری ایفاده ائتمک اوچون یا عربجه دن فایدالانیرلار یا دا بیر جمله شکلینده ایضاح ائدیرلر.

۷۸

من هر ایکی دیلین اوستاد شاعیری و ادیبی اولان نوایی نین کیتابیندان ایلهام آلاق بوندان ۲۴ ایل اؤنجه (۱۲۶۳) مقایسه اللعتین کیتابینی یازدیم و اورادا آذربایجان تورکجه سیله فارسجانی قارشیلادیرراق تورکجه نین اوستونلوکلرینی آچیقلادیقدان سونرا فارسجادا قارشیلیغی اولمایان ۱۷۰۰ تورکجه کلمه نین لیستینی وئردیم. کیتابی فارسجا یازدیم، آنجاق متلر و سؤزلری تورکجه-فارسجا وئردیم. کیتابی فارسجا یازماغیمین اؤنملی سببی بوتون ایرانلیلارین اونو اوخویا بیلمه لری و دیلیمیزی حقیر گؤرن پان فارسیتلرین و تورک اولوب دا تورک دیلینی و ادبیاتینی یاخشی بیلمه ینلرین و یا آسیمهله اولانلارین گرچکلری اؤیرنمه لری و قبول ائتمه لری اولموشدور. کیتاب بوگونه قدر ایکی دفعه قوزئی آذربایجاندا و ایکی دفعه ده آیری-آیری آداملار طرفیندن آذربایجان و تورکیه تورکجه لرینه ترجمه ائدیلمیش و آز مدتده توکنمیشدیر.

بو مقاله ده بو ساحه ده کی سون چالیشمالاریمین خلاصه سینی سیزلره ایضاح ائتمگه چالیشاجام. تورکجه آتای دیلریندن دیر و التصاقی-آقوتیناتیو (اکله مه لی) دیلرنددیر. چکیم و یا صرف فعلین سونونا اکلرین علاوه ائدیلمه سیله آپاریلار. آنجاق کؤکلر دگیشمز و ثابت قالار. آیریجا سؤزلرین سونونا چئشیدلی اکلرین علاوه سیله یثنی سؤزلر تۇرر و بو دا سؤز زنگین لیغینی تامین ائدر. سؤزلرین سسلری آراسیندا اوزلاشما، آهنگ بیرلیگی واردیر. بو سس اوزلاشما و یا آهنگ قانونو کلمه لره و جمله یه موسیقی آهنگی و ملودیا وئریر. فعل باخیمیندان زنگین دیر. فعلر نوع، شکل و زامان باخیمیندان دا چوخ چئشیدلی دیر.

هیند-آوروپا دیللیری نین عکسینه اادات، پره پوزیسیون کلمه نین سونونا گلیر. مثلاً: ائودن.

سورقو (سوال) اکی، می و مودور.

باغلاما ااداتی یئرینه فعل شکیللی (آد فعل، ظرف فعل: - ه ره ک، -کن وس.) ایشلنیر: ارکن گنده رک و اختیندا چاتدیم. گندرکن گوردوم.

دیللیری بیر بیرله مقایسه ائدرکن دؤرد باخیمدان تدقیق ائدیلیر:

۱- سس و یا فونولوژی باخیمدان،

۲- مورفولوژی و یا شکیل باخیمندان،

۳- سینتاکس و یا نحو باخیمندان،

۴- کلمه و یا لغت باخیمندان.

سس و یا فونتیکی باخیمدان: آذربایجان تورکجه سینده ۳۲ سس واردیر. بونلاردان دوققوزو سسلی دیر: آ (a), او (o), او (u), ای (i), آ (e), ائ (é), او (ö), او (ü), ای (î). بو سسلر آراسیندا اوزلاشما واردیر. بو دا سؤزلرین و جمله نین موزیکال و آهنگلی اولماسینی تأمین ائدر.

فارسجادا آلتی سسلی و یا فونم واردیر: آ، آ، ای، بو فونملر آراسیندا سسلی سسلی اوزلاشماسی یوخدور. تورکجه ده سسلیلر یا قالدیلیر (a, o, u, i) و یا اینجه (ö, ü, ê, î, é, e). یا دوداقلاناندیر (o, u, ö, ü) و یا دوداقلانمایان (e, é, a, i, î). تورمجه ده سسلیلرین اؤزونه مخصوص سیراسی واردیر. مثلاً او (o) بیرینجی هجا و او (u) ایکینجی هجا، آ (a) اوچونجو هجا و ای (i) دؤردونجو هجدا ایشلنیر. اینج سسلیلر اوچون ده عینی سیرا واردیر. مثلاً: اوخوماق و گؤتورمک: اودون، اؤکوز.

بیر کلمه ده بیرینجی هجدا او (ö) وارسا ایکینجی هجدا او (ü) یئرینه آ (e) اولاییلر، آتجاج ای (î) اولاییلیمز. یعنی «اؤده و» (ödev) و اؤده مک یئرینه «اؤدیو» و «اؤدیمک» دئمک دوغرو اولماز. مثلاً «لیمون» ویا «لیمو» سؤزو تورکجه دئییل. چونکی بیرینجی هجدا دؤردونجو سسلی اولسا ایکینجی هجدا او (o) و او (u) بیرینجی و ایکینجی سسلی اولاییلر. بو کلمه تورکجه اولسایدی «لیمین» و یا «لیمن» اولمالی ایدی. خارجی سؤزلرده تورک دیلینه گیرمیشسه و اگر تورکجه نشمیشسه بو قایدا یا تابع اولار. ائله «قاید» سؤزو کیمی. بو سؤزون عربجه سی «قاعده» دیر.

آذربایجان تورکجه سینده سسلی لر قیسادسر. یعنی فارسجا و عربجه ده اولدوغو کیمی اوزون هجالار یوخدور. بو سببله ده عروض وزنی تورک شعرینه اویقون دئییلدیر. کلمه لرین ایلک هجاسی نین سسلیلری هانسی قروپدانسا سونراکی هجالارداکی سسلیلری ده عینی قروپدان اولاجاقدیر: ائماق، وترمک، وورماق، شوکمک.

مورفولوژی باخیمندان: تورکجه سؤزلر ایکی یئره بؤلونور: کؤک و اک. تورکجه ده فارسجانین عکسینه اؤن اک یوخدور. تورکجه ده اکلر چوخ زنگیندیر و ایکی چئشیدلی دیر:

۱- سؤز دوزلدیجی اکلر (یاپیم اکلری): ۲- سؤز دگیشدیرییجی اکلر (چکیم اکلری ویا صرف شکیلچیلری).

سۆز دوزلدیجی اکلر سۆزلرین سونونا علاوه ائدیله رک یثنی سۆزلر دوزلدیر و سۆز زنگین لیگینی تامین ائدر. فارسجادا بو حادثه چوخ محدوددور و سیستماتیک دئییل.

تورکجه نین فعللری چوخ زنگین دیر و آد و صفتلردن ده فعل تۆره دیلیر. فارسجانین ساده فعللری محدوددور و داها چوخ مرکب فعللر ایشلنیر و چکیم ائناسیندا فعللرین کۆکو تانینماز شکیلده دگیشیر. مثلاً: رفت (گتندی)، می روم (گتدیرم). تورکجه نین فعللرین هامیسی قایدالی دیر. آنجاق «ایمک» فعلی قایداسیزدیر کی او دا کۆمکچی فعل کیمی ایشلنر (-ام، ایدیم، ایدی ...). فعللرین قایدالی اولماسی اونلارین اؤیرنیلمه سینی آسانلاشدیریر. فارسجادا دیگر هیند-آوروپا دیلرینده اولدوغو کیمی بیر چوخ فعللر قایداسیزدیر.

تورکجه نین فعللری نوع، شکل و زامان باخیمیندان دا زنگین دیر. تورکجه ده ۵۱ شکل، زامان و نوعلری واردیر. فارسجادا بو سایه اونی بئشی گئچمز.

تورکجه گئچیشسز فعللرده /ت/ آرتیرماقلا گئچیشلی فعل دوزلدیلر. مثلاً: اوتورماق < اوتورتماق. گئچیشلی فعللرده /دور، -یر، -تور، -تیر/ آرتیرماقلا ایکینجی درجه لی گئچیشلی فعل تۆره دیلیر. مثلاً: وورماق < ووردورماق. /دوتدور/ آرتیرماقلا اوچونجو درجه گئچیشلی فعل تۆره دیلیر. فارسجا فعللرده بئله بیر امکان یوخدور. گئچیشلی لیک اکی اولان /اندن/دن چوخ آز استفاده ائدیلمیر: خوراندن (یئدیرمک).

معنا باخیمیندان دا اکلرین علاوه ائدیلمه سیله معلوم فعل مجهول ویا دؤنوشوملو فعل اولور: وورماق < وورولماق. فارسجادا بئله بیر امکان چوخ محدوددور و داها چوخ مرکب فعل و جمله واسطه سیله ایضاح ائدیلمیر.

۸۰

تورکجه فعللرده حکایه شکلیندن باشقا بیر ده روایت شکلی (غیر شهودی) واردیر. مثلاً: گلمیش، گلمیش /یمیش. بونون دا فارسجاسی یوخدور.

تورکجه ده ساده گله چک زاماندان باشقا گئچمیش گله چک زامان (گله چک زامانین حکایه سی) دا واردیر: گله چکدیم. ائله بونا گۆره بعضاً بیر فیکیر ویا مفهومی بیر فعل ویا سۆزله آنالتماق مومکون ایکن دیگر دیلرده بیر ویا بیر نئجه جمله یه احتیاج واردیر. مثلاً: قوجاقلادیق، باریشدیردیم.

کلمه باخیمیندان دا تورکجه چوخ زنگین دیر. تورکجه ده توپلادینیم ۱۷۰۰ کلمه نین فارسجاسی اولمادینی اوچون اونلارین قارشیلیغیندا عربجه، تورکجه و یا مرکب سۆزلر ویا جمله لر ایشلنیر. مثلاً: دیرماشماق، ایمکله مک، چیرمالاماق، یایخالاماق، آخماق، آخیتماق، دیک و ... .

فارسجادا «کندن» سۆزونه قارشیلیق تورکجه ده قازماق، سویماق (درینی)، یولماق (ساجی)، اویماق (گۆزو)، قویارماق و قیرماق واردیر.

تورکجه ده ذات آدلاردان باشقا مجرد (abstract) مفهوملار اوچون ده چوخ کلمه واردیر. ایریجا سینونیم و یاخین معنالی (نوانس) سۆزلر چوخدور. مثلاً، آغری نین چئشیدینه گۆره مختلف سۆزلر ایشلنر: آغری،

سانجی (kolik)، آجی، سیزی، یانقی، زوققو (دولاما آغریسی کیمی)، گؤنه مک، اینجیمک (ضربه دن)، گیزیله مک.

فارسجادا بوتون بو سۆزلرین قارشیلیغیندا «درد» و «سوزش» کلمه لری ایشلنر.

دییلرده سۆز زنگین لیگی دیلین زنگین لیگینه سبب اولور، اما دیل زنگین لیگی داها چوخ دیلین سۆز تۆرتمه قابلیتیندن، یعنی مفهوملاری ایفاده گوجوندن، مجرد مفهوملارین چوخلوغوندان و نوانسلارلا کیچیک فرقلرین دقتله ایضاح ائدیله بیلمه سیندن آسیلی دیر.

بوتون بو اؤزلیکلره گؤره، تورکجه فیکیر ایفاده سی و دقتلی ایفاده و ایضاح اوچون داها زنگین و اویقون بیر دیلدیر. یعنی تورک دیلی دقت و دوشونجه دیلی دیر. بونا قارشیلیق فارسجا داها چوخ دویقو و احساس دیلی دیر. اونا گؤره ده شعر و ادبیات و عرفان دیلی اولموش و بو ساحه ده ۱۳۰۰ ایلدن بری ایشلنه-ایشلنه جیالانمیش و بوگونکو حالا گلیمشیدیر.

فارس دیلی و شعرى نین گلیشمه و انکشافیندا فارس شاعیرلری قدر تورک شاعیرلری نین ده رولو اولموشدور (نظامی، خاقانی، مولانا و ...).

من تورک دیل و لهجه لری نین زنگین لیگینی گؤستمک اوچون آذربایجان و تورکیه تورکجه سی سۆزلوکلرینی تدقیق ائتدیم. فارسجادا اولمایب دا آذربایجان تورکجه سینده اولان سۆزلرین هر ایکی تورکجه ده تاماماً عینی اولمادیغینی تثبیت ائتدیم. بو کیمی سۆزلر بیربیریه %۳۰ فرقلی دیر. سۆزلوکلرده هر کلمه کۆکوندن ساده جه ۴-۱ سۆز ذکر ائدیلمیش، حالبوکی تورکجه ده هر کۆکدن مختلف معنالار وئرن چوخلو سۆزلر دوزله بیلر.

بوگون ۲۸ تورک دیل و لهجه سی واردیر. بونلاردان یاقوتجا و چوواشجا خارچ ۲۰ لهجه نین یازیلی قرامری و ادبیاتی واردیر و مستقل دیل سایلیر. هر بیرینده آذربایجان تورکجه سیندن فرقلی آنجاق عینی معنای وئرن یوزلره کلمه واردیر. بونلاری حسابلارساق تورک لهجه لرینده فارسجادا اولمایان مینلرجه کلمه واردیر.

سینتاکس ویا جمله قورولوشو: جمله قورولوشو باخیمیندان دا تورکجه فارسجادان فرقلی دیر.

فارسجادا اؤنجه اصلی جمله ایفاده ائدیلیر. یعنی اؤنجه (فاعل) مبتدا و خبر یا فعل گلیر. سونراکی عضولر باغلائیجی اذاتلاری ایله زنجیرین حلقة لری کیمی بیربیریه باغلانیر. اگر سونراکی عضولر (فرعی جمله لر) کسلسه جمله نین قورولوشو (یایسی) ناقص قالماز. مثلاً: من رفتم به شیراز تا دوستم را ببینم که اخیراً از فرانسه آمده و در آنجا ۶ سال طب خوانده است.

سۆز سیراسی ایله ترجمه سی بئله اولار: من گئتدیک شیرازا کی دوستومو گؤرم کی یعنی فرانسادان گلیمش و اورادا ۶ ایل طب اوخوموش. اما تورکجه ده دیل عنصرلری نین سیراسی بوسوتون فرقلی دیر. یعنی اؤنجه یان جمله لر (فرعی) سیرالانیب سۆیلنیر، تمل عنصر ویا فعل سون دا گلیر. یعنی یوخاریداکی فارسجا متنین ترجمه سی بئله اولار: آلتی ایل طب اوخودوقدان سونرا فرانسادان یعنی قایدان دوستومو گؤرمک اوچون شیرازا گئتدیم.

نتیجه: تورکجه ان قایدالی دیلردن بیرى دیر. کلمه لر و اؤزلیکله فعللر باخیمیندان چوخ زنگین دیر. سسلرین آهنگ قانونو تورکجه کلمه لره اؤزل بیر نظام و آهنگ وثرمیشدیر. تورکجه ده کونکرت و مجرد آدلار اوچون چوخ ساییدا کلمه دن باشقا ایفاده نی دقتلی و هر جور فیکری دوزگون بیان اتمک اوچون از بیر فرقه (نؤانس) صاحب و سینونیم سؤزلر واردیر. تورکجه ده فعللر سایی، نوع، شکیل و زامان باخیمیندان فوق العاده زنگین دیر. فارسجادا و دیگر دیلرده بیر ویا بیر نئچه جمله ایله ایفاده سی مومکون اولان بیر دوشونجه ویا مفهوم تورکجه ده بعضاً تک بیر فعلله ایفاده اندیله بیلر. دیگر طرفدن سؤز دوزلدیجی اکلر چئشیدلی مفهوملاری و یئنی دئیملری قارشیلانماق اوچون سؤز تورتمه باجاریغی نین آرتماسینا سبب اولموشدور.

تورکجه ده سینتاکس و جمله قورولوشو هیند-آوروپا دیللریندن فرقلی دیر.

تورکجه ده جمله نین اساس عنصر و یعنی فعل جمله نین سونوندا گلیر، حالبوکی هیند-آوروپا دیللرینده جمله نین اساس عنصر و جمله نین اولینده گلیر و سونراکی عنصرلر باغلائیجی اداتلارلا زنجیرین حلقه لری کیمی بیریرینه باغلانار.

سون اولاراق مقاله می بئله بیتیرمک ایسته بیرم.

تورک دیلی دوشونجه و دقت دیلی، نثر دیلی دیر و علمی- فلسفی و سوسیال موضوعلاری و یاشاییش پروبلملرینی ایفاده اتمک اوچون داها اویقوندور. یعنی نطق و یازی دیلی دیر. آنجاق فارس دیلی داها چوخ دویقو و احساس ایفاده سی اوچون اویقوندور و شعر دیلی دیر ♦

ایچینده کیلر (فهرست)

- ۳ عزیز و محترم دوستوم آنار رضا خاقیندا بیر نتیجه سؤز، دوکتور جواد هیئت
- ۷ آذربایجان ادبیات علمی مهاجیرتده، پروفیسور بکیر نبی یف
- ۱۶ باهار بایرامی شنلیکری ویا اتل عادتلی، حسن مجیدزاده ساوالان
- ۲۳ مشروطیت دؤنمی آذربایجانیندا تور کجه مطبوعات و نشریات (۲)، محمدرضا هیئت
- ۳۴ «آمالیمیز، افکاریمیز اقبال وطندیر»، پروانه ممدلی
- ۴۱ عاشیق یدالله و شیکاری داستانی، نبی کبوتریان
- ۵۰ بیان معانی مکانی در زبان فارسی، آنار کریموف
- ۵۴ نه دن قرامر اؤیرنک کی؟، دیوید کریستال، چئویرن: ناصر شاه گولو
- ۵۵ علیرضا صرافی ایله مصاحبه، م. ر. هـ
- ۶۳ تبریز شهر اولین ها، دکتور صمد سرداری نیا
- ۶۸ بیلدیری (دوکتور جواد هیئت جایزه سی)
- ۶۹ شعرلر: علیرضا خیابانی؛ آقالار میرزه
- ۷۳ لطفیار ایمانوف وفات اتندی

عزیز و محترم دوستوم انار رضا حاقیندا بیر نئچه سؤز^۱

● پروفیسور دوکتور جواد هیئت

انار بگ آذربایجانین بؤیوک یازیچیسی، ادبیاتشناسی، دراماتورق (تئاتر یازاری) و اجتماعی خادیمی دیر. او، اوزون ایللردیر آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی نین صدری و منیم ده قدیم دوستومدور. انار بگ گونئیلی قارداشلاریندان منی چوخ ایسته دیگی اوچون ۷۰ یاش یوبیلئیی مناسبتی ایله حاضرلانا کیتابدا منیم ده بیر یازیمین اولماسینی مندن ایسته میشدیر. من ده اونون بو ایستگینی افتخار حیستی ایله قبول ائده رک اوندان سی وی (CV) و موجود اثرلریندن نمونه لر ایسته دیم. و منه گؤنردیگی بیر نئچه کیتاب و درگینی سطحی ده اولسا اوخودوم. داها دوغروسو گؤز گزدیردیم. بو اثرلر منیم تانیدیغیم انار بگدن داها بؤیوک، محتشم، غیر عادی بیر انسان و بیر فنومن، یعنی یئنی بیر انارلا تانیش ائتدی. دئمهلی من دوستوم انار بگی یئنیندین کشف ائدیم و اونو داها دریندن تانیدیم و اونون ذکا، لیاقت، چوخ شاخه لی و وئریملی چالیشمالارینا حیران اولدوم. ایندی بو نئچه سطری اوندا شخصاً گؤردوکلریمین و حاقیندا اوخودوقلاریمین تأثیری ایله یازیرام. بو یازیمی، ۲۹ ایلدن بری منتظم شکیلده ایراندا انا دیلمیزده و فارسجا نشر ائتدیردیگیم *وارلیق* درگیسینده ده وئره جگم کی، ایرانداکی آذربایجانلی قارداشلاریمیز دا بئله بیر شخصییتی داها یاخشوی و داها دریندن تانیسینلار. اساساً من بو باخیمدان دوستوم انارا بورجلویام. چونکی او منیم باکیدا و آنکارادا گنجیریلن یوبیلیریمده حاقیمدا چیخیش ائدیپ و سؤیله دیگی گؤزل و معنالی سؤزلری یوبیلیرلر مناسبتی ایله چیخان کیتابلاردا درج ائدیلمیشدیر.

انار بگ آذربایجانین ایکی بؤیوک شاعیری، رسول رضا و نیگار خانیم رفیع بگلی نین بیر ییجیک اوغلودور. هم آتا، هم ده انا طرفیندن آذربایجان اوغروندا شهید وئرن «علی اکبر رفیع بگلی و دوکتور خداداد» عایله لری نین اولادی دیر. رسول رضانین اتاسی میرزا ابراهیمین باباسی محمدخان گؤیچالیلی بایات ائلی نین شاهستون اویماغیندان اولوب و وطن اوغروندا آپاردیغی مبارزه ده روسلار طرفیندن اولدورولموشدور.

رسول رضانی آذربایجان شعرى نین شکسپیری و بایرونو کیمی تانیبیرلار: «رسول رضا دونیا ادبیاتیندا بایرون، ناطیم حکیمت، شکسپیر قدر دویقولارینی قوتلی ایفاده ائدن حکیمتلی شعرلری ایله تانییر.»^۲

^۱ بو مقاله آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی نین صدری انار رضانین دوغومون ۷۰-جی ایل دؤنومو مناسبتی ایله ۱۴ مارت ۲۰۰۸-ده باکیدا گنجیریله جک اولان یوبیلئی اوچون حاضرلانمیشدیر. مقاله عینی زماندا انار رضایا حصر اولونموش یوبیلئی کیتابیندا دا یاییلانا جاقدر (وارلیق).

^۲ پروفیسور دوکتور افلاطون نعمت زاده، *ایلی قزتی*، آنکارا، ۵ کاسیم، ۲۰۰۷

نیگار خانیم، رفیع بگلی (گنجہ) نسلیندندیر. آتاسی دوکتور خداداد جراح و مساوات میلی حکومتی نین صحیہ ناظیری اولوب سونرا گنجہ حاکیمی اولموش و روسلارین اشغالیندان سونرا روسلار طرفیندن گولہ لمیشدیر.

آنارین قوردوغو عایله ده اؤزونه و نسلینه لایقدیر. حیات یولداسی زمفیرا خانیم موسیقی شناس و پروفیسوردور.

آنار ۱۹۶۰-جی ایله باکی دؤلت اونیورسیتیه سی نین فیلولوژی فاکولته سینی بیتیرمیش، سونرا موسکووادا عالی سناریو کورسلارینی (۱۹۶۴-۱۹۶۲) و رژیسورلوق اعمالتخانیسینی بیتیرمیشدیر (۱۹۷۲).

۱۹۶۸-جی ایله قوبوستان اینجه صنعت توپلوسونو یاراتمیش و ۱۹ ایل اورادا باش رداکتور اولموشدور. ۱۹۸۷-جی ایلدن یازیچیلار اتقاقی نین رهبری سئچیلیمیش و ایندییه کیمی بو وظیفه ده ایشله میشدیر. آنار بو وظیفه ده ایشلرکن ترجمه مرکزی و «دده قورقود» انسیکلوپدیسینی یاراتمیشدیر.

او، گنجلیگیندن یازیچیلیغا باشلامیش، اؤنجه کیچیک حکایه لر، سونرا رومانلار و مدنی-اجتماعی مقاله لر یازمیش و بیر چوخ کیتابین مولیفی اولموشدور. آنارین کیتابلاری رومان، پوئست، حکایه و مقاله لری «آغ لیمان»، «بئش مرتبه لی ائوین آلتینجی مرتبه سی»، «دانته نین یوبیلئی»، «مجال»، «علاقه»، «اوتل اوتاغی»، «آغ قوج و قارا قوج»، «ملانصرالدین»- ۱۹۶۶، «یاخشی پادشاهین ناغیلی»، «کئچن ایلین سون گنجہ سی»، «من، سن، او و تلفون»، «دده قورقود دنیاسی»، «میرزا جلیله حصر اولونموش آنلاماق دردی» وب. دونابین ۳۲ دیلینه چئوریلیمیش و ۳۵ اؤلکه ده نشر اولونموشدور.^۱

۴

آنار «مین ایلین یوز شاعیری» و ایکی جیلدلیک «مین بئش یوز ایلین اوغوز شعری» آذربایجان آنولوژیسی نین ترتیبچیسیدیر. او، آذربایجان ادبیاتی و اینجه صنعت آنسیکلوپدیسی نین باش رداکتوردور و بیر چوخ فیلمین، او جمله دن «دده قورقود» فیلمی نین سناریو مولیفی دیر.

آنار چاغداس آذربایجان ادبیاتی و مدنی تاریخینه یئنیلیکچی (نوواتور) بیر صنعتکار و اجتماعی فیکیر تاریخینه اؤنچول بیر متفکیر کیمی داخل اولموشدور.

۶۰-جی ایلرده آذربایجاندا ظهور ائدن ادبی-بدیعی فیکیرده و میلی اجتماعی تفکورون یئنیلشمه جریاتیندا، آنار دیگر همکارلاری نین اؤننده گئدیردی.

آنار اثرلرینده ۲۰-جی عصرده اولکه سی نین کشمکشی حیاتینی عکس ائتدیریر. اونون یازیلاریندا دیگر سوویت دؤنمی یازیچیلاریندان فرقلی اولاراق فابریکا، تارلا و اکتیلردن صحبت گئتمیر. اونون یازیلاری نین اساس تمالاری میلی شعور، وطن سئوگیسی، گنجمیشی یاشاتماق و چاغداسلار چاتدیرماق، فردی علاقہ لر، سئوگی و احساسدیر. اونون یازیلاریندا بشری لیکه میلی لیگین وحدتی گؤزه چاریر. آنار داها چوخ اؤز ایچینده یاشایان و فیکیرلری و دردلری ایله باش باشا قالان بیر شخصیتدیر. اونو آنلانیلماق دردی همیشه ناراحات ائدیر و اثرلرینده اؤزللیکله «گنجہ دوشونجه لری» اثرینده بو درد آیدین شکیلده گورونور. بو باره ده سونا خانیم خیال آنارین یارادیجیلیغی حاقیندا یازدیغی مونوقرافیده بئله دئییر: «انسان

^۱ عدالت عسگر اوغلو، «آنار».

بئله دېر، كامىل لشدېكجه دونياني داها چوخ درك ائدير. دونياني درك ائتديكجه معنا سيزليغيني داها چوخ آنلايير، چوخ آنلاديقجا اطراف محييط طرفيندن داها چوخ آنلانيلماز اولور، آنلانيلمايانداسا داها چوخ كدرلى اولور. انار گنجدىگى بو يولدا سونونجو ماگيسترالا چاتيب و بو كدر عؤمرون سونونا كيمي اونونلا يولداشدير.»

انار يالتاقلق، رياكارلىق، يالان و يثرلى بازلينا بيگانه دير، اوزونون دئدىگى كيمي: «نه اتمهلى كى، من رياكارلىق درسى الماميشام.»

انار حاقيندا ان گؤزل و درين معنالى سؤزلرى رحمتلىك پريزىنت حيدر على يف دئميشدير: «سيزين بشرى ليكله ميللى ليگين عضوى وحدتيني تشكيل ائدن چوخ جهتلى ياراديجيلىغينيز جمعيتيميزه، ميللى شعورون اشيلا نماسينا، خلقيميزين بير چوخ اولكه لرده تانينماسينا خيدمت اتميشدير.»

غرور، شرف و لياقت سمبولو اولان اولو «دده قورقود» حماسه سى نين قهرمانلاريني معاصرلريميز اوچون داها دوغما و عزيز ائدن محض سيزين ياراديجيلىغينيز اولموشدور. بو حماسه نين گنج نسيلن تربيه سينده، مستننا يثر توتاماسيندا دا سعى لر نيز خصوصى قيد اولونماليدير. «سونرا بئله داوام ائدير: «سيزين اجتماعى فعاليتينيز، بديعى اثرلر نيزده كى ايديالارين عملى صورته گرچكلشمه سينه عياني بير نمونه دير.»

بو باره ده رحمتلىك ائلچى بگين ده دئدىكلرى عيني شئىي ثبوت ائدير.

انار بويوك بير آذربايجانچى و تورك ضيالىسى دير. «آذربايجانچىلىق حاقيندا دوشونجه لريم» عنوانلى مقاله سينده اؤز اساس فيكي رلر نى بئش سؤزله (كلاملا) ايفاده ائدير:

«آزادلىق، مستقل ليك، برابرلىك، قارداشلىق و دوستلوق.»

او، آزادلىغى يالئيز اوزو و خلقى اوچون يوخ، بلكه بوتون انسانلار اوچون ايسته بير و اونو جمعيتده و دونيادا بيرينچى درجه ده اهميتلى حساب ائدير.

مستقل ليگى ده اؤز اولكه سينه ايسته ديگى كيمي بوتون قونشو اولان و اولمايان اولكه لره ده ايسته بير.

برابرلىك يالئيز سؤزده دئييل، ايشده و عملده، ديل، سوي، جنس، دين و صنيفدان آسيلي اولماي اراق ايلكين برابرلىگى فرانسىزلارين «egalite o depart» هامييا نصيب اولمالى دير.

قارداشلىق دئييلنده تورك قارداشلىغيني نظرده توتور و ايلك نؤبه ده اوغوز منشالى آذربايجان و انا دولو توركلرى نين قارداشلىق مناسبتلر نيندن صحبت گئدير. آنجاق هئچ بير تورك خلقى سايبجا ان كيچيگى بئله عمومى و مجرد توران آنلايىشى ايچينده اريب گئتمه مه ليدير. بو رئال دا دئييل.

دوستلوق دئييلنده خلقلر دوستلوقو نظرده توتولور. اما ان مهربان و ان محرم علاقه لرى قونشو مسلمان اولكه لرى ايله، ايرانلا، توركيه ايله، پاكستانلا، افغانىستانلا، تاجيكيستانلا و عرب اولكه لره قورمالى ييق.

داها چوخ سياسى بير متفكيرين مانيفستينه بنزه ين بو مقاله سونوندا بئله قورتارير: «خيالاريمدا ياشاتديغيم، بلكه ده گؤره بيلمه يه چگيم آذربايجانيمين ايسه يوخاريدا آنلاماغا، ايضاح اتمگه چاليشديغيم بئش تمل اوزرينده دوراجاغيني آرزو لايير، اوچا تانريدان ديله بيرم.» سبتمبر ۱۹۹۹.

أنار بگین انسان، خلق و وطن سئوگسی ایله یازدینی بو مقاله نی (۲۰ صحیفه) من وارلیقنا نشر ائتدیم و ایندی اونو دقتله بیر داها اوخودوم. من مولفین اؤزونه ده دئدیگیم کیمی اونون بو فیکیرلریله راضیلاشیرام و اعتراف اتمهلی یم کی، اونلارین چوخو منیم فیکیرلریمله اوست اوسته دوشور.

أنار شاعیرلیکله او قدر مشغول اولماسا دا اونون گؤزل شعرلری واردیر. بورادا نمونه اوچون اتاسینا یازدیغی «اومودونو ایتیرمه» و «وداع» شعرینی درج ائدیریک.

اومودونو ایتیرمه

آجی سؤزلر اورگینه اوخ اولسا دا
دوشمنلرین دوستلاریندان چوخ اولسا دا
اوقوق خطی بیردن بیره یوخ اولسا دا
اومودونو ایتیرمه

درد و غمین قالاقلانیب داغ اولسا دا
گومان اولوب گومانسیزلیق ساغ اولسا دا
دیندیرنده قان آغلایان چاغ اولسا دا
اومودونو ایتیرمه

سئودیکلرین بیر گون دؤنوب یاد اولسا دا
دوشمن گؤروب نیسگیلینی شاد اولسا دا
ایناندیغین هر نه وار بریاد اولسا دا
اومودونو ایتیرمه

۲۰ مای ۱۹۷۰

وداع

خاطیره نی اورگیمدن
سیلدیگیم اوچون آغلارام
هاچانسا بیرگه سئوینیب
گولدیوم اوچون آغلارام.
اونوتدوم خومار گؤزونو
شوخ دیلینی، خوش سؤزونو
بو دونیانین هر اوزونو
بیلدیگیم اوچون آغلارام.
اؤزگه لر اوچون اللش، چالیش
اؤزون اوچون یاشامامیش
یاشاماغا یاشلامامیش
اؤلدیوم اوچون آغلارام ♦

آذربایجانین ادبیات علمی مهاجیرتده^۱

● پروفیسور بکیر نیی یف^۲

تاریخ صحنه سینه چیخیب اجتماعی حادثه لر بورولقانینا قاتیلان بیر چوخ خلقلرین طالعینه مهاجیرلیک پایى دوشموشدور. آذربایجان خلقی ده بو باخمیندان استئنا دئییلدیر. خاریجی غصبکارلارین اۆلکه میزه هجوملاری نتیجه سینده هله اورتا عصرلردن بری بیر چوخ عایله لر، بعضاً ایسه بوتون کندلرین ساکینلری، او جمله دن ده داها چوخ صنعتکارلار، ضیالیلار زامان - زامان اوزاق - یاخین اۆلکه لره کۆچورولموشلر. ۱۹- جو عصرده و ۲۰- جی عصرین اۆلکرینده ایسه قلم و استعداد صاحیبلری روس چاریزمی نین مستملکه چیلیک سیاستینه، گتدیگجه شدت لنن اجتماعی - سیاسی تضيیقلره، اۆزلیکله ده سوویت رژیمینه اعتراض علامتی اولاراق اۆزلری اۆلکه نی ترک ائدیپ خاریجه گتتمیشدیلر. روسیادا ۱۹۰۵- جی ایل انقلابی نین مغلوبیتیندن سونراکی ارتجاع ایللرینده گئدیلر، ۱۹۲۰- جی ایلین اوریلینده کی چکیشمه لر زامانی آذربایجانلی ترک ائدیلر، ۳۰- جو ایللرین فلاکتلری واختی «ن.ک.و.د.» نین الیندن باش گۆتوروب قاچانلار، فاشیزمه قارشى محاربه ده اسیر آلینماسی اوزوندن وطن تورپاغینا قدم باسماغی یاساق ائدیلدیگی اوچون داغادان سونرا خاریجده قالانلار، شاهلیق رژیمى نین تعقیبیدن ترک وطن اولانلار، اولارین اۆلادلاری، نوه - نتیجه لری حاضریدا اۆلکه میزدن اوزاقلاردا - آسیا، اروپا، آفریقا، آمریکا، حتی اوسترالیا قطعه لرینده مهاجیرتده یاشایرلار.

۷

طالعین امانسیز اولایلاریندا مهاجیرلریمیزین بیر قیسمی آرخاسیز، امکانسیز، توانسیز قالیب محو اولموش، حیاتیین مرکب چاخشامالاریندان سلامت چیخانلارین دا اوزلری همیشه غم بولودلو، گۆزلری وطن حسرتلی اولموشدور. لاکین هموطنلریمیزی بیر جهت همیشه بیرلشدیرمیشدیر: اولار مسکون اولدوقلاری اۆلکه لره آذربایجان میلى، ادبی، مدنی، عمومیتله، اجتماعی - سیاسی فیکرینی یورولماق بیلمه دن تمثیل و تبلیغ ائتمیش، چالیشمیشلار کی، سوویت ایمپریالیزمی منگنه سینده کی اۆلکه میزین درد، اودو همیشه او یئرلرده رسمی دایره لرین و اجتماعیتین دقت مرکزینده اولسون.

اوزون مدتدن بری قارداش تورکیه ده، آذربایجان مستقیل لیک الده ائتدیگدن سونرا ایسه آمریکا، آلمانیا، فرانس، لهستان، دانمارک، اۆزبکیستان، قازاغیستان، روسیا، اوکراین، استونی و بیر سیرا دیگر اۆلکه لره اوجاق، مرکز، درنک، بیرلیک کیمی مختلف اَدلار ائتیندا آذربایجانلی مهاجیر تشکیلاتلاری فعالیت گۆسترمکه دیرلر.

^۱ مقاله محمدرضا هیئت طرفیندن عرب الیفباسینا کۆچورولموشدور.

^۲ آذربایجان میلى علملر آکادیمیسی، نظمی ادینا ادبیات انیستیتوسو باشقانی.

مهاجیرلریمیزین چوخ گئیش، ماراقلی، کیفیتلی ادبی، علمی ارثی موجوددور. اونلارین آراسیندا علی بگ حسین زاده، احمد آقا اوغلو، محمد امین رسولزاده، صمد آقا اوغلو، میرزا بالا محمدزاده، علیمردان بگ توپچوباشوف، جیحون حاجی بگلی، احمد جعفر اوغلو، عبدالوهاب یوردستور، آلماس ایلدیریم، بانین (ام بانو)، محمد صادق آران، حسین جمال یانار، تیمور آتشلی، موسا زیم، نقی شیخ زامانلی، ابراهیم آرسلان، علی آذرتکین و اونلارجا دیگر گؤرکملی سیمالار واردیر. بئله لیکله ده خارایجده مسکونلاشان هم یئرلیریمیز آشاغی- یوخاری ۱۰۰ ایل عرضینده همین اؤلکه لرین سیاسی، اقتصادی، مدنی حیاتیندا فعال اشتراک اتمیش، هم ده ادبیات علمیمیزی تبلیغ و انکشاف ائتدیرمیشلر.

اونلارین هله ایندی- ایندی، امکان دوشدوکجه ایستانبولدان و آنکارادان، تهراندان و تبریزدن، پاریسندن و برلیندن تاپیلیب بیزه چاتان کیتابلاری، درگی و قزئت کسبکلی، مکتوبلاری، نادیر الیازمالاریندان پارچالار، شخصی آرشیولریندن بعضی یارباقلار مهاجیرتده کی علمی تفکور صاحیبلریمیزین بؤیوک یارادجیلیق وسعتیندن خبر وئرمکده دیر. مهاجیر عالیملرین آذربایجان تورکجه سی، آذربایجان ادبیاتی، اینجه صنعتی، فولکلور و اتنوقرافیسی ایله باغلی چوخ سایلی آراشدیرمالاری میلی ادبیاتشناسلیق علمی نین انکشافیندا خصوصی بیر مرحله تشکیل ائدیر و حاضریدا آذربایجان مهاجیرت ادبیاتشناسلیغی ادی آلتیندا اؤیرنیلیر. آذربایجان سیاسی مهاجیرتی نین ادبی- علمی فعالیتینده اساس مقصد، بیر طرفدن تاریخیمیز، ادبیات و مدنیتیمیزله باغلی سوویت علمی نین اویدورمالارینی آرادان قالدیرماق، یانلیش ملاحظه لرینی تکذیب اتمک ایدیس، دیگر طرفدن قدیم تاریخیمیزی، زنگین ادبی- مدنی ارثیمیزی خارایجده تبلیغ اتمکله میلتیمیز باره ده دوزگون تصویر یاراتماق، اونون مستقبل دؤلت قورماغا و استقلاللا قوووشماغا لایق اولدوغونو بین الخلق اجتماعیته ثبوت اتمک اولموشدور. بئله لیکله، مهاجیرتیمیزین سیاسی فعالیتی کیمی، کولتورلوژیک فعالیتی ده آذربایجان استقلاللی دوشونجه سینه خیدمت ائتدیردی (جبارلی، ۲۰۰۳: ۲۷).

آذربایجان مهاجیرتی نین زنگین و چوخ شاخه لی ادبیاتشناسلیق ارثی نین اؤنملی بیر قیسمینی شیفاهی سوؤ صنعتیمیزه- فولکلور دایر آراشدیرمالار تشکیل ائدیر. بو ساحه ده اصلاً گنج ده اولان هم یئرلیمیز، ایستانبول، برلین و برسلانو اونیورسیتته لرینده تورکولوژی تحصیلی آلمیش، «تورکیه تورکولوژیسی نین قوروجولاریندان بیر» کیمی شرفلندیریلن دونیاجا مشهور عالیم، پروفسور ا. جعفر اوغلونون فعالیتی خصوصیه دفته لایقدیر. آذربایجان و بوتونلوکده تورک خلقلی فولکلورونون مختلف پربولملرینی یوکسک علمی مهارت و متخصص اینتوتیسیون ایله آراشدیران عالیمین بایاتی، سایچی تورکوسو، دستان کیمی فولکلور زانلاری (تورلری) و عاشیق ادبیاتی ایله باغلی کیفیتلی مقاله لری بوگون ده اؤز علمی دگرینی قورویوب ساخلایر. اونون «آذری خلق ادبیاتیندا عاشیق غریب داستانی»، «۱۶-جی عصر آذری ساز شاعیرلریندن توفارقانلی عباس»، «جهان ادبیاتیندا تورک قوپوزو»، «حدود بویو ساز شاعیرلریندن قوربانلی و شعرلری» اثرلری بو قییلندیر. عمومیتله، ا. جعفر اوغلونون فولکلورشناسلیق ارثی بوگون آذربایجان فولکلور علمی نین دؤریه سینده اولان و اونون انکشافینی شرطلندیرن ان اعتبارلی اؤرنکلردن بیر دیر.

طبیعی کی، کتاب دده قورقود کیمی محتشم صنعت آیده سی ده مهاجیرت ادبی- علمی فیکری نین دقتیندن کناردا قالا ییلمزدی. اؤزللیکه، بو اثر سوویتلر بیرلیگینده «خلقه ضد ماهیتلی بیر اثر» کیمی قاداغان ائدیلدیگی، اگر بئله دئمک مومکونسه، رپرسیونا معروض قالدیغی دؤرده مهاجیر ضیالیلاریمیز اونون تدقیقی و تبلیغی ایله آردیجیل مشغول اولموشلار. م. ا. رسولزاده نین «دده قورقود داستانلاری» مقاله سینده، «اسلام- تورک آنسیکلوپیدیسی» اوچون یازدیغی «آذربایجان اتنوقرافیسی» اوچرکینده، م. ب. محمدزاده نین «دده قورقود»، ح. باقارانین «دده قورقود داستانلارینا دایر نوتلار» وس. یازیلاریندا بو آیده نین تورک اتنو- مدنی سیستمینده یثری، آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی نین، ادبیاتی نین انکشافینداکی رولو آراشدیریلیمیش، عینی زاماندا استالین رژیمی دؤرونده داستانلا باغلی انضباطی قاداغالار دنیا اجتماعی نین نظرینه چاتدیریلیمیشدیر.

علی بگ حسین زاده و احمد بگ آقافین مقاله لرینده آردیجیل انعکاسینی تاپمیش تورکچولوک، اسلامچیلیق قناعتلری و زامان ایمپریالیست دایره لری نین مستملکه چیلیک ادعالارینا قارشی شرقدہ گئدن میلی- آزادلیق مبارزه سی ایله سسلشیردی. بولشویک مطبوعاتی نین جذ-جهدله یایدیغی سوسیالیزم دوشونجه لرینه ا. آقافین مناسبتی تامامیله بیر معنالی ایدی. اونون قطعی قناعتینه گؤره بیزده سوسیالیزم «یوز ایل یوخ، یوزلرجه ایللر» مدتینده ده باش توتان ایش دئییل.

بونونلا بئله، دؤرون دیگر قاباقجیل آذربایجانلی متفکیرلری کیمی ع. حسین زاده و ا. آقاف ده مترقی غرب و روسیا مدنیته ایله تماسدا اولوب اونلاردان فایدالانماغی واجیب حساب ائدیر، آوروپا و روس ادبیاتلاری نین ان مشهور نماینده لری نین اثرلرینی ترجمه و تبلیغ ائدیردیلر. ۱۹۰۹-جو ایله ایستانبول کؤچدوکدن سونرا ا. آقاف «آقا اوغلو» سوی آدینی قبول ائتمیش، «ترجمان حقیقت» قزئتینی چیخارمیشدیر. اونون ادبی و ژورنالیستیک فعالیتینده تورکچولویون تبلیغی اؤن پلانا گئتمیشدیر. تورکیه جمهوریت اعلان ائدیلدیکدن سونرا ا. آقا اوغنون علمی- پوبلیسیست یارادبجیلیغیندا خصوصی یثر- وئریدیگی حقوق و سیاست مسأله لرینه دایر بیر سیرا کیتابلاری نشر اولونور. س.ع. شیروانی نین «اثرلری کلیاتی» نا، و. شکسپیرین «اوتللو» فاجعه سینته، م. قورکی نین یارادبجیلیغینا دایر مقاله لری ایسه اونون ادبیات علمی ساحه سینده فعالیتیندن ماراقلی نمونه لردیر.

معلوم اولدوغو کیمی، مشهور آذربایجانچی جیحون بگ حاجی بگلی ۱۹۱۹-جو ایلهه علمردان بگ توپچوباشوفون رهبرلیک ائتدیگی آذربایجان نماینده هیئتی نین ترکیبینه «ورسال» صلح کونقره سی نین ایشینه اشتراک ائتمک اوچون فرانسایا گتمیشدی. ۱۹۲۰-جی ایلین باهاریندا باکید، بوتون آذربایجاندا باش وئرتمیش فاجعه لی حادثه لرله علاقه دار اولاراق او دا وطنه قاییدا بیلمه میش، عؤمرنون سونونا قدر پاریسده یاشامالی اولموشدور. ۱۹۲۵-جی ایلهه ج. حاجی بگلی نین ترجمه سینده و اونون رژیمسورلوغو ایله پاریسین «فمینا تئاتری» ندا غزیر حاجی بگلی نین «آرشین مال آلان» اوپرا اثری تاماشایا قویولموشدور.

جیحون بگین ۱۹۹۳-جو ایلهه باکید نشر ائدیلمیش «ستچیلیمیش اثرلری» (روس دیلینده) کیتابینداکی مقاله لری موضوعسو و پروبلملرین واجییلیگی اعتباریله بو گون ده اؤز گونجللیگینی ساخلاماقدادیر. اونون «قاراباغ دیالکتی و فولکلورو» مونوقرافیسی یاخین شرقی، آذربایجان، اونون آیرلماز پارچاسی اولان قاراباغین عادت و عنعنه لرینی، دیلمیزی اؤیرنمک ایسته ین اؤروپالیلار اوچون زنگین بیر خزینه دیر.

بورادا خلق ادبیاتییمیز و دیالکتلریمیزله علاقه دار ائله سجیه وی، عمومی لشدیریلیمیش معلوماتلار تقدیم اولونور کی، همین معلوماتلار او واختادک نه اینکی فرانسادا و روسیادا، حتی آذربایجانین اؤزونده ده بو جور سیستملی شکیلده نشر ائدیلمه میشدی.

اثر اوتوز اوچ کیچیک بؤلمه دن عبارتدیر. بو بؤلمه لرده خلق آراسیندا دولاشان بایاتیلار، آقیشلار، قارقیشلار، یالواریشلار، هده- قورخولار، آندلار، اوخشاملار، بشیک نغمه لری، آغیلار، مراجیعت فورملاری، ظارافاتلار، مزه لی دئیملر وس. توپلانیب تصنیف ائدیلمیشدیر.

***

مهاجیرت ادبی- علمی فیکری ۱۲-۱۱-جی یوز ایللر فارس دیللی آذربایجان شعرینی: قطران تبریزی، مهستی گنجوی، نظامی گنجوی، خاقانی شیروانی کیمی کلاسیکلرین یارادیجیلیغینی میلی ادبیات تاریخیمیزین قیمتلی فاکتتلاری کیمی دگرلندیریر و بو زامان دیلیمیندن چوخ، اثرین مضمونونون میلی قناعتلریمیزه جواب وئرمه سینی واجیب ساییردی. بو باخیمدان م. ا. رسولزاده نین «آذربایجان شاعیری نظامی» (۱۹۵۰) مونوقرافیسی اؤز کیفیتی و آغیرلیغی ایله سئچیلیر.

آذربایجاندا میلی قورتولوش حرکاتی نین ان گؤرکملی خادیملریندن و ایلك دموکراتیک جمهوریتیمیزین بانلیریندن بیر کیمی تانینان م. ا. رسولزاده هم ده مشهور یازار و عالیم ایدی. اونون یارادیجیلیغی نین باش موضوعو آذربایجاندیر. یعنی م. ا. رسولزاده مقاله و کیتابلاری نین باشلیغینا چیخاریب- چیخاراماسیندان آسیلی اولما یاراق، بوتون اثرلرینده آذربایجانین تاریخینی، سیاسی جوغرافیاسینی، دیلینی، ادبیاتینی، ادبی- مدنی علاقه لرینی، خلقیمیزین معنوی گوجونو، آزادلیق عشقینی، استقلال عزمینی تدقیق ائتمیشدیر. بو معنادا اونون سای- حسابی هله دقیق معین لشدیریلمه میش، بیر یئره توپلانیب تام حالدا نشر اولونمامیش آرئینی «آذربایجاننامه» کیمی شرفلندیرمک عدالتلی اولاردی. هله «آذربایجان جمهوریتی» کیتابیندا او، «ادبی و میلی انتباه» ادلی خصوصی فصیلده «کوراوغلو»، «اصلی و کرم»، «عاشیق غریب» کیمی فولکلور اؤزکلریمیزین خلق روحوندان خبر وئرن داستانلار اولوب آذربایجاندا گئنیش یایلیدیغیندان، فضولی ارئی نین اولمزلیگیندن بحث اتمیش و بئله بیر فیکری اساسلاندیرمیشدیر کی، بو بؤیوک صنعت دوھاسی نین یارادیجیلیغی سایه سینده «آذربایجان تورک ادبیاتی مستقیل بیر جریان حالینا دوشموشدور.» عالیم ۲۰-جی عصرده بیر طرفدن تورک، دیگر طرفدن ده روس ادبیاتیندان تأثیرلنن هادی، صابر، جاوید، جواد، صحت کیمی صنعتکارلارین یارادیجیلیغینی فرقلندیرمیشدیر. جلیل محمدقلیزاده نین «انامین کیتابی»، س. س. آخوندوفون «لاچین یوواسی»، ح. جاویدین «بیغمبر» دراملاری، ا. جوادین «نه دن یاراندین؟» شعر کیتابدا نسبتاً گئنیش تحلیل اولونموشدور. ح. جاویدین اثرلری نین دیلی عالیمین چوخ خوشونا گلیمیش، خصوصاً «سیاوش» دا او، تورک شعر نین گؤزلیک سیرلارینی «بیلن بیر صنعتکارین ایفاده پاراقلیغینی» گؤرموشدور.

م. ا. رسولزاده نین فیکرینجه، بولشویک دؤرونون اولکی یازیچیلاردان سوویت اداره سی آلتیندا ان بؤیوک موفقیت ج. جبارلی یا نصیب اولموشدو. دراماتورقو آنجاق کوللکتیوچی لیک روحونون تمیلچیسی حساب ائدن تنقیدچیلردن فرقلی اولاراق، م. ا. رسولزاده بو استعدادلی صنعتکارین اؤز تئاتر اثرلرینه وئردیگی آدلاردا بیر فردیتچی لیک مبلغی کیمی چیخیش ائدیگینی سؤیله بیر و فیکرینی ثبوت ائتمک اوچون

اوخوجولاری اونون اثرلری نین آدلارینا بو باخیمدان خصوصی دقت وثرمگه چاغیریردی. ص. وورغونون استالینی ایدئالیزه ائدن بعضی شعرلر یازدیغینی گؤسترمله یاناشی عالیم اونون «واقیف» منظوم درامینی «آذربایجان صحنه‌سی نین آذربایجان وطن پرورلیگینه رواج وثرن ان اوغورلو اثری» آدلاندیرمیشدیر، ص. وورغونون شاعیرلیک قدرتی حاقیندا آیدین تصور اویاتماق اوچون «چاغدش آذربایجان ادبیاتی» اثرینده «واقیف» اثریندن قاجارلا واقیفین مشهور دیالوقو تام شکیلده نمونه کیمی وثرلیمیشدیر («أها، باش اگمه- بیر حضورمدا بو ...»). چاغدش آذربایجان ادبیاتی باره ده ملاحظه لرینی یکونلاشدیران عالیم اقتباس کیمی گتیردیگی نمونه لر اساسیندا بئله دوزگون بیر نتیجه یه گلمیشدی کی، هر جور سانسور مانعه لرینه و پارتی (حزب) اورقانلاری نین چوخ سرت نظارتینه باخمایارق «قیرمیزی استیلانین کومونیزم اولکه سینده میلی حیستی اولدوردویونه دایر سؤیله ن بیدین حؤکملر مبالغه لیدیر. بو حیسن یاشاییر، چاریشیر و میلتین روحونو عکس ائتدیرن آینادا - اونون ادبیاتیندا اؤز عکسینی تاپیر».

م. ا. رسولزاده نین ادبیاتشناسلیق ساحه سینده ان کیفیتلی اثری «آذربایجان شاعیری نظامی» مونوقرافیاسی دیر. بو کیتاب شاعیرین اثرلرینی و اونون اطرافیندا آپاریلیمیش تدقیقاتلاری اوریزینلیند، یعنی فارسجا اوخویان، یوکسک علمی سویه یه و اینجه بدیعی ذوقه مالیک اولان بیر عالیمین چوخ ایلیک آراشدیرمالاری نین محصولودور. دؤرد فصیلدن عبارت کیتاب نظامی گنجوی نین دؤرو، محیطی، حیاتی، یارادیجیلیغی، ادبی سلفلرینه مناسبتی، صنعتده خلفلری نین شاعیره مناسبتی، «خمسه» نین بدیعی خصوصیتلری، نظامی ادبی مکتبی وس. حاقیندا دگرلی مونوقرافیادیر.

مقدمه ده مؤلیف نظامی نین ارثی و اونون یارادیجیلیق طالعی ایله بو ویا دیگر درجه ده باغلی اولان بیر سیرا چوخ واجیب پروبلملری ایشیقلاشدیرمیشدیر. بونلاردان بیرى شرق مدنیتینه تورکلرین، آذربایجان خلقی نین وثردیگی قیمتلی تحفه مسأله سیدیر. او، بئله بیر فیکری اساسلاندیریر کی، شرق عالمینده بعضی حاللاردا اسلام مدنیتی آدی آلتیندا بیرلشدیریلن علم، ادبیات، اینجه صنعت، خصوصاً شعر اثرلری نین یارانماسیندا عربلره برابر، اونلار قدر، بعضی ساحه لرده حتی اونلاردان دا آرتیق تورکلرین و فارسلا رین خیدمتلری واردیر. بو ساحه ده آدلاری بیر قایدا اولاراق همیشه بیرینجی چکیلن گؤرکملی صنعت کوریفیئرلی آراسیندا فارس، ا. فردوسی، اؤزبک ع. نوایی ایله یاناشی آذربایجانلی ن. گنجوی نین ده شرفلی آدی خصوصی عظمتله سسلنیر. شاعیرین اثرلریندن الدیغی چوخ ساییلی فاکتارلار و اونلارین علمی تحلیلی اساسیندا مؤلیف دؤنه- دؤنه تکرار ائدیر کی، نظامی قلبی تورک سئوگیسی، قافقاز شرایطی ایله باغلی اولان، یوردونون تاریخی مقدراتیندان و اولکه سی نین اؤزونه مخصوص گؤزللیکلریندن نشأت ائدن بیر آذربایجان شاعیری دیر.

نظامی نین شخصیتی مسأله سی بوتون اثر بویو مؤلفین دقت مرکزینده دیر. لاکین کیتابین بیرینجی فصلینده نظامی نین بیوقرافیسینه دایر مختلیف منبعلردن توپلانمیش فاکتارلاری، ائله جه ده شاعیرین آذربایجان حؤکمدارلاری ایله مناسبتلرینه دایر اونون اؤزونون «خمسه» ده یازدیقلاری اساسیندا تدقیقاتچی بو بویوک سؤز اوستادی نین شخصیتینی بوگونون اوخوجوسو اوچون داها دا دوغمالاشدیریر، وقاری، اگیلمزلیگی، معنوی اوچالینی باره ده تصورلری زنگین لشدیریر. بو زمینده نظامی نین دنیا ادبیاتیندا موقعی مسأله سی نین قویولوشو بیزه داها ایناندیریحی گؤرونور. آذربایجان، ایران و هیندیستانین گؤرکملی سؤز

اوستالاریندان گتیریلن اعترافلار بیر داها تصدیق ائدیر کی، «عاشیقانه مثنویلر یازماقدان... هنج کیم شیخ حضرتلری نین (نظامی نین) سویه سینه یوکسله بیلمه میشدیر. نظامی نین ایزی ایله گتتمک و اونون خرمنیندن قالان باشاقلاری توپلاماق مقصدیله امیر خسرو دهلوی کیمی بعضی شاعیرلر «خمسه» یازمیشلار سا ده، اثرلری نین یالنیز آدلارینی اوستادین اثرینه بنزده بیلیمیشلر».

مونوقرافیانین ان گنیش فصیللریندن بیر «خمسه» ده کی مثنوی لرین اونلارین یازیلیش تاریخینه اویقون بیر آردیجیلیقلا تحلیله حصر اولونموشدور. «سیرلار خزینه سی» نده کی بوتون «مقاله» لرین ایدیا سینی ییغجام شرح ائدن عالیم اونلاری مشایعت ائدن حکایه لری ده اچیقلا ییر. بیزیم زمانه میزده درسلک و منتخباتلاردا تانیان آدلارلا دسک، «کریچ کسن قوجا ایله جوانین داستانی»، «سلطان سنجر و قاری»، «انوشیروانا بایقوشلارین صحبتی» کیمی منظوم حکایه لرین مضمونونو اچیر. بوتونلوقده «سیرلار خزینه سی» نی تلقینچی، تربیه وی اثر آدلاندیریر، انسان اخلاقی نی کامل لشدیرمگه خیدمت باخیمیندان چوخ یوکسک قیمتلندیریر.

«خمسه» نین ایکینجی اثری اولان «خسرو و شیرین» دن بحث ائدرکن م. ا. رسولزاده اولجه اونون تورونو (ژانرینی) معین اتمیش و مثنوی نی حاقلی اولراق منظوم رومان آدلاندیرمیشدیر. قدیم شرقده خسرو و شیرینین محبت ماجراسینا دایر آیری-آیری اثرین قلمه آیلندیغی ادبی مأخذلری یادا سالان عالیم بئله حساب ائدیر کی، نظامی بو حکایتی تام شکیلده نظمه چکن ایلك شاعیردیر و اونون اثری نین مزیتی قهرمانلارین داخلی عالمینی، پسیکولوژی سینی دریندن عکس ائدیرمه سینده دیر. م. ا. رسولزاده «خمسه» نین دیگر نمونه لری کیمی «خسرو و شیرین» رومانی نین دا مضمونونو ییغجام شکیلده اؤز اثرینده وئرمیشدیر و بیزیم قناعتیمیزه گؤره حاقلی ایش گؤرموشدور. عینی اوصولدان مؤلیف «یتددی گؤزل» و «اسکندرنامه» حاقیندا بؤلمه لرده استفاده اتمیش، بلاواسیطه بو اثرلرین کونکرت مضمونلارین چیخیش ائدرک اونلارین تحلیلی نی وئرمیشدیر.

۱۲

«اسکندرنامه» نین تحلیلی نده م. ا. رسولزاده بو اثرین «خمسه» نین دیگر نمونه لریندن فرقلندیرن اؤزونه مخصوصلوغو اوزرینده دایاناراق نظامی شناسلیق علمی اوچون یئنی بیر خصوصیت آشکارلا ییر. عالیم گؤستریر کی، بو اثر معین تاریخی شخصیت و حادثه لر حاقیندا یازیلدیغینا، ایک وسعتینه باخمایاراق، اوندان درین بیر لیریزم وار. اسکندرین هر بیر ساواشی و سیاسی غلبه سی عینی زماندا بیر عشق ماجراسی ایله سوسلندیریلیر. بئله لیکله، اثرده «اسکندر بیر ایمپراتور، پیغمبر، فیلسوف اولدوغو قدر ده بیر عاشیق دیر». عالیم نظامی «خمسه» سینی معین موضوعلار اوزره آراشدیریر، شاعیرین فارسلا و فارس مدنیتی، تورکچولوک عالمی و تورکلر، قافقاز تورپاغی حاقیندا ملاحظه لرینی، ائله جه ده بشریتین ظریف جنسی اولان قادین حاقیندا فیکیرلرینی تحلیل ائدیپ عمومی لشدیریر. مثنویلردن گتیردیگی فاکتارلار آراسیندا ثبوت ائدیر کی، نظامی «تورک» کلمه سیله اؤز اثرلرینده گؤزل، مرد، قهرمان، اغیللی کیمی کیفیتلری ایفاده اتمیشدیر. بو کیفیتلری نظامی اؤزونون قادین قهرمانلاریندا دا گؤرموش و دؤنه-دؤنه تقدیر اتمیشدی. خسرونون جنازه سی یانیندا اؤزونو هلاک اتمیش شیرین حاقیندا شیرینین بو سؤزلری چوخ عبرت آمیزدیر: «آفرین شیرینه و اونون شیرین اولومونه، جان وئریب، جان الماغینا!» م. ا. رسولزاده نین فیکیرینجه، نظامی بو سؤزلری تورک عنعنه لریندن، قافقاز شرایطیندن ایلهام آلاق یازمیشدیر.

م. ا. رسولزاده نین نظامی حاقیندا کیتابی مهاجیرت ادبی فیکری نین، اؤزلیکله نظامی شناسلیغین ان دگرلی اوغورلاریندان بیر، بلکه ده بیرینجیسی اولوب ۲۰-جی عصرین ایکینجی یاریسیندان اعتباراً آذربایجاندا ادبیات علمی نین انکشافینا جیڈتی کؤمک گؤستمیشدیر.

***

آنا دیللی شعریمیزین حسن اوغلو، قاضی برهان الدین، نسیمی، ختایی، فضولی کیمی کلاسیکلری نین یارادیجیلیغی حاقیندا دا مهاجیرت ادبیات شناسلیغی نین ماراقلی قناعتلری واردیر. مهاجیر عالیملر ۱۵-جی عصرین اوللرینی آنا دیللی شعریمیزین ان پارلاق دؤرو کیمی تقدیر ائدیر، اونون قیسا بیر زاماندا چیچکلنمه سینی آیریجا وورقولا ییردیلا. ع. یوردستوره گؤره، صفیلرین تورک دیلینی دؤلت دیلی اعلان ائتمه سی ۱۶-جی عصرده بو دیلده یارانمیش ادبیاتی ان کامل انکشاف سویه سینه چاندریمیشدی. هله ۱۹۲۳-جو ایلده م. ا. رسولزاده ایستانبولدا ایشیق اوزو گؤرموش «آذربایجان جمهوریتی» اثرینده فضولینی «بوتون تورکلویون داهی شاعیری» کیمی سجه لندیریر و قید ائدیردی کی، «حافیظ دیوانی فارسلا اوجون نه ایسه، آذربایجان تورکلری اوجون ده فضولی دیوانی اودور.»

ملا پناه واقیفی مدرن آذربایجان ادبیاتی نین بانسی سایان ا. جعفر اوغلو اونون ادبیاتیمیزا گتیردیگی یئنی لیکلری، لیریکاسی نین آنا موتیولرینی بئله سجه لندیریر: «شعرلرینده شکلاً اسکی کلاسیک ادبیاتا باغلی قالماقلا برابر، ایفاده، موضوع، حتی تعبیر و کلمه خزینه سی باخیمیندان دا تامامیله آذری خلقی نین روحونا صادیق قالمیشدیر. دیلی ساده و خلق دیلی ایدی. شعره یئرلی دیالکت عنصرلری داخل ائتمکده هئج بیر منفی لیک گؤرمه میشدیر. و بو باخیمدان آذربایجان شعرى نین گلیشمه سینده، رئالیست شعورون ایلک اؤرنکلرینی وئرکمده موفق اولموش و بو اوزدن واقیفین ادبی یارادیجیلیق قابلیتی میلی آذربایجان ادبیاتی انکشافی نین قطعی بیر مرحله سینی تشکیل ائتمیشدیر. حیاتی اولدوغو کیمی، قادینی ایسه حیات نشه سی اولراق قبول ائتمک، واقیفین ادبیاتا گتیرمک ایسته دیگی اساس رئالیزم عنصرلری ایدی. عشق، انسان گؤزلیگی، طبیعت تصویرلری واقیفده آنا موتیولر اولراق گئچیر» (جعفر اوغلو، ۱۹۵۴: ۴۰).

دیگر مهاجیر عالیم ع. یوردستور «آذربایجان ادبیاتیندا و دادی و واقیفین یارادیجیلیغی» اثرینده ۱۸-جی عصری ادبی- مدنی حیاتییمیزین دؤنوش نقطه سی کیمی قیمتلندیریر. یوردستورین تقدیمینده ده واقیف اؤز دؤرونون یئنی شعر اولوبونو یارادان، شعرلری هم فورما، هم ده مضمون باخیمیندان میلی ماهیت داشیان صنعتکار دیر.

مهاجیرت ادبی- علمی فیکری ۱۹-جو عصر ادبیاتینی مدرن آذربایجان ادبیاتی نین نؤبتی انکشاف مرحله سی کیمی آراشدیریر و بو عصرده ادبی پروسه نین آپاریجی میلی کیمی رئالیزم ادبی جریاننی نین فورمالاشماغا باشلاماسینی وورقولا ییردی. م. ب. محمدزاده نین «فتحلی آخوندزاده»، «میرزا فتحلی و پوشکین»، ع. یوردستورین «میرزا فتحلی آخوندزاده نین حیاتی و اثرلری»، «قاسیم بگ ذاکیر»، «۱۹-جو عصر آذربایجانینداکی مدرن و رئالیست ادبی جریانلار»، «عباسقولو آقا باکیخانوف»، ا. جعفر اوغلونون «میرزا فتحلی آخوندزاده»، «بویوک آذری تورکچوسو میرزا فتحلی» وس. آراشدیرمالاریندا ۱۹-جو عصر ادبیاتی نین چئشیدلی پروبلملری تدقیقات ملزمه سینه چئوریلیر. بو عصرده یئنی ادبیاتین ایلک گؤزکملی نماینده لری کیمی ع. ا. باکیخانوف، اسماعیل بگ قوتقاشینلی و میرزا شفیع واضحین ادبی فعالیتی نین اهمیتی قید ائدن مهاجیرت علمی قاسیم بگ ذاکیری واقیف یارادیجیلیغیندا ارکن انکشاف مرحله سینی گئچیرن رئالیزمین ماهیر داوامچیسو ساییر، ساتیراین (طنزین) بویوک اوستادی کیمی دگرلندیریدی. مهاجیرت ادبیات علمی نین م. ف. آخوندزاده نین بدیعی یارادیجیلیغی، ادبی- تنقیدی و فلسفی گوروشلری باره ده آراشدیرمالارینی ایسه جسارته آخوندوف شناسلیقدا خصوصی بیر مرحله کیمی قیمتلندیرمک اولار.

«آذربایجان درام ادبیاتی» اثرینده ج. محمدقلیزاده نین اثرلریندن خصوصی بحث ائدن ع. یوردسئور «اؤلولر» له یاناشی، «آنامین کیتابی» بیئسی نین اوزرینده ده اطرافلی دایانیر. مهاجیر عالمین فیکرینجه، میرزا جلیل «آنامین کیتابی» ندا آذربایجانین قورتولوشو، حریت و استقلاللا قوووشماسی اوچون صنیف، پارتی (حزب)، زومره و کولتور فرقینه وارمادان بوتون وطن اؤلادلاری نین بیرلیگی دوشونجه سینی تبلیغ اتمیشدیر» (یوردسئور، ۱۹۵۰: ۲۷).

مهاجیرت ادبیات شناسلیغی سوویت آذربایجانینداکی ادبی پروسه نی ده دایم دقت مرکزینده ساخلامیشدیر. م. ا. رسولزاده نین «چاغداش آذربایجان ادبیاتی»، م. ب. محمدزاده نین «آذری ادبیاتی نین دونی و بوگونو»، «جعفر جبارلی»، س. تکین ارین «سوویت آذربایجانیندا تنقیدلره هدف اولان بعضی شعرلر اوزرینده اینجه له مه لر»، «آذربایجان سوویت ادبیاتیندا مقاومت حرکاتی نین میلی کاراکتری»، ا. جعفر اوغلوونون «شکیلجه میلتچی سوویت تورک ادبیاتی»، «سوویتلر بیرلیگی تورکولوژیسی آراشدیرمالارینداکی روس کولتور اوستونلویو داعواسی» و س. مقاله لر مهاجیر ادبیات شناسلارین سوویت دؤرو آذربایجان ادبیاتینا اوبزکتیو علمی معیارلا یاناشدیقلارینی گؤستریر.

***

بورایا قدر سؤیله نلر مهاجیر ضیالیلاریمیزین میلی ادبیات علمی نین انکشافیندا اؤنملی رول اوینادیقلارینی تصدیق ائدیر. لاکین تأسف کی، سوویت دؤرونده معلوم قاداغالارلا علاقه دار اولاراق، اولارین زنگین ادبی- علمی ارثی وطنده یایلا بیلمه میش، همین ارثین یارادیجیلاری ایسه «خلق دوشمنی»، «وطن خاینی» کیمی بؤهتانلارلا تحقیر و اتهام اولونموشلار. مهاجیرت ارثی نین وطنه قایدیشی یالئیز آذربایجان جمهوریتی نین دولت مستقل لیگی نین برپاسیندان سونرا مومکون اولموش، همین ارثین نشری، تنقیقی و تبلیغی یؤنونده بیر سیرا اؤنملی ایشلر گؤرولموش و حاضریدا دا گؤرولمکده دیر. بوگون مهاجیرت ادبیات علمی آذربایجان ادبی- نظری فیکری نین ایریلماز ترکیب حصه سی کیمی علمی دؤریه یه داخل اولموشدور.

۱۴

میلی ادبیات علمی نین انکشافیندا سیاسی مهاجیرلریمیزله یاناشی، خارجی اولکه لرده یاشایان دیگر سویداشلاریمیزین دا خیدمتلری واردیر. اولاردان بیر لندن اونیورسیتیه سی نین پروفسور تورخان گنجه ای دیر. اصلاً گنجه دن اولان تورخان بگ ۱۹۲۵-جی ایلده تبریزده آنادان اولموش، ایستانبول اونیورسیتیه سینده عالی فیلولوژی تحصیلی اتمیشدیر. تورک و فارس فیلولوژیسی اوزره نفوذلو متخصص اولان ت. گنجه ای نئاپول فرانکفورت- ماین، هامبورگ اونیورسیتیه لرینده شرق خلقلری ادبیاتلاریندان محاضره لر اوخوموشدور. عالیمین اورخون- یثنی سئی آبیده لری، دیوان لغات التکر، علیشیر نوایی، شاه اسماعیل ختایی یارادیجیلیغی باره ده آراشدیرمالاری ماراقلا قارشیلانمیشدیر. اولو بابالاری اصلاً آذربایجانلار اولان تانینمیش تورکجه عالیملری پروفسور علی یاووز آق یینارین و نظام الدین اونکون ادبیات شناسلیق فعالیتلری ده اکثر تورک اولکه لرینده علمی اجتماعیه یاخشی معلومدور. اوزون ایللردن بری ایزمیر اژه (Ege) اونیورسیتیه سینده کورسو باشقانلیغی یاپان علی یاووز آق یینار، فدرال آلمانیدا چالیشان نظام الدین اونکون آذربایجان ادبیاتی نین مختلف پروبلملری ایله باغلی چوخ سایلی آراشدیرمالارین مؤلفلری دیر. محض بو ساحه ده کی ثمره لی فعالیتلرینه گؤره اولارین ایکسی ده آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی نین فخری عضوو سئچلمیشلر.

بیز خاربیجده یاشایان سویدانشلاریمیزین میلی ادبیات شناسلیق علمیمیزین انکشافینداکی خیدمتلریندن ان عمومی شکیلده بحث اتدیک. سوویت دؤرونده، بوتون ایدئولوژی یاسقیلارا باخمایاراق، آذربایجاندا دا ادبیات شناسلیق ساحه سینده گؤرکملی عالیملر فعالیت گؤسترمیشلر. اونلار دا چوخ بؤیوک اجتماعی، سیاسی، انضباطی تضيیقلره معروض قالیلار. مشهور ادبیات تنقیدچیسی و یازار سید حسینی، فولکلورچو عالیملر ولی خلوفونو، ادبیات تاریخچیسی امین عابیدی بولشویکلر قورشونا دوزموشلر. کلاسیکلرین نادیر الیازمالارینی مین بیر مشقتله توپلاییب گؤز بیگی کیمی قورویان، آراشدیریپ تحلیل و نشر ائدن سلمان ممتاز داھی حسین جاوید کیمی سیبیریانین بوزلو جهنمینده اؤلموشدور. فلسفه آکادمیک، ادبیات تنقیدچیسی حیدر حسینوف رژیمه پروتست علامتی اولاراق شاه دامارینی کسبب حیاتلا وداغلاشمیشدیر.

مشهور ادبیاتچی عالیملر: آکادمیک م. ا. داداش زاده، آکادمیک ح. آراسلی، آکادمیک م. ابراهیموف، پروفیسور م. رفیعی، پروفیسور ا. سلطانلی، پروفیسور میر جلال یاشایف، پروفیسور م. طهماسب، پروفیسور م. قلیزاده دایم نظارت آلتیندا اولموشلار. معلوم سیبلر اوزوندن اونلار هئج ده همیشه دوشوندوکلرینی، اورکلریندن گنجلری یازیپ نشر اتدیره بیلمه میشلر. مثلا، اونلار ۱۹-جو عصرین اولرینده آذربایجانین روسیا ایمپریاسی طرفیندن اشغال اولوندوغونو یاخشی بیلمه لر ده هئج واخت بو تاریخی حقیقتی اؤز اثرلرینده آجیب-آغارتما میشلار. بولشویک-دانشناک قوشونلاری نین ۱۹۲۰-جی ایله اون مینلره انسانین گوناھسیز قانینی آختماقلا اؤلکه میزی زور گوجونه سوویتلشدیردیکلرینی یازا بیلمه میشلر.

بونونلا بئله، یئنه ده واختی ایله بولشویکلرین گولله له دیکلری بؤیوک عالیملر فریدون بگ کؤچرلیدن سونرا ایلك آذربایجان ادبیاتی تاریخی اونا لار یاراتمیشلار. آلمان فاشیستلری ایکنجی دنیا ساواشیندا آوروپا پایتختلرینده کی مدنیت آبیده لرینی داغیداراق عسگر چکمه لری ایله اونلاری تاپدالادینی بیر واختدا پایتختیمیز باکی شهرینده عالیملریمیز ایکی کیفیتلی جیلده ایلك سیستمی آذربایجان ادبیاتی تاریخی یازیپ نشر اتدیرمیشلر. گنجه لی نظامی نین ۸۰۰ ایلیک یوبیلینی حاضیرلاییب چوخ گنجیش مقیاسدا گنجیرمیشلر. دؤلت مستقل لیگینی اله اتدیکن سونرا اونلار داھی محمد فضولی نین ۵۰۰ ایلیک، کتاب دده قورقود اثری نین ۱۳۰۰ ایلیک یوبیللیری مناسبتی ایله یوزه یاخین کیتاب حاضیرلاییب دنیا ایشیغینا چیخارمیشلار.

نه یازیق کی، مهاجیرتده دوغما یورد حسرتی ایله دونیاسینی دگیشنلر، سوویت بیرلیگی نین بوزلو جهنملری اولان اورالد، سیبیریا، اوزاق شرقده چوروینلر بونلاری گؤرمه دیلر. اونلار گؤرمه دیلر کی، بوگون آذربایجانین مهاجیر عالیملری ده، اؤلکه میزین حقیقی آزادلیغا قوووشموش آراشدیریجیلاری دا بیر آرایا گلیب علمیمیزین واختی چاتمیش پروبلملرینی بیرلیکده آراشدیریر، مذاکیره اندیر، عمومی لشدیریر، بو ساحه ده گله جک یئنی اوغورلارین اساسینی قویورلار ♦

قایناقلار

جارلی، ن. (۲۰۰۳). مهاجیرت و کلاسیک ادبی اثر، علم نشریاتی، باکی.
 جعفر اوغلو، ا. (۱۹۵۴). «موردن آذربایجان ادبیاتینا توپلو بیر باخیش»، آذربایجان یورد بیلگیسی، سای ۳۷، ۴۰، ایستانبول.
 یوردستور، ع. (۱۹۵۰). آذربایجان درام ادبیاتی، آنکارا.

باهار بايرامی شنلیکلی ویا ائل عادتلی

● حسن مجیدزاده ساوالان

بو مقاله ده آذربایجانین اردبیل، نیر، سراب منطقه لری، خصوصیه نیر و اونا باغلی دورسون خوجا و یوردچو ماحالارینداکی باهار بايرامی شنلیکلی و ائل عادت- عنعنه لرینی ایضاح ائده جگم. بايرام عنعنه لری قیشین سون آییندان باشلار و یئنی ایل بايرامینا اوج هفته ویا ۲۵ گون قالا، بايرام حاضیرلیقلاری گنذر. بايرامدان اوج هفته اولکی چرشنبه یه «کول چرشنبه» دئیرلر. بو چرشنبه ده اگین- گئییم، باشماق، پاپاق و خصوصیه ده اوشاقلارین گئییم- پالتارلاری و اگین باشلاری دوشونجه سینده اولماقلا بیرلیکده، ائوده کی، اوتاقلارداکی اشیالاری حیطه ویا باشقا بیر یئره داشیییب بوشالدارلار. ائوین هر یانینی، هر بوچاغینی سیلیب- سوپوروب تمیزلرلر. حتی تندیری اولان اوتاغین تندیر کولونو تاماماً چیخاریب ایچینده یاپیشیب قالان چؤرکلره قدر تمیزلر و داها سونرا کننن اطراف ته جیکلریندن آغ، قیرمیزی تورپاق گتیریب اوتاقلارین ایچ دووارلارینی آغاردار، بعضاً دووارا گول- چیچک رسملری چکرلر.

۱۶

گۆی گۆیرتمک

ساخسی بارداقلار، گولدانلار و بوشقابالاردا بوغده، داری، مرجیمک کیمی شئیلر گۆیردرلر. بعضی حاماملاردا اوزون، اینجه تاختالارین اوستونده بوغدا ایسلادارلار. بايرام آخشامی عمومی حمام ایشچیلری چمن کیمی گۆیرمیش بوغدان اینجه تاختالاردا اؤزل اندازه لرده بؤلوب کسرلر و حمام مشتریلری نین ائولرینه هدیه کیمی آپاریب وئرلر. عوضینده گۆی هدیه سی آلمیش عایله نین خانیمی قادیتلار حمامینا و کیشیسی ده کیشیلر حمامینا گنذر، یویونار و حمام ایشچیلرینه انعام و بايراملیق وئرر.

گول چرشنبه

گول چرشنبه ده بايرام اوچون گرکن ایشلرین چوخو گۆرولموش اولار. حتی یورقان- دؤشکلرین اوزلری و میتیللری چیخاردیلیب، یویولار و یونلری چیریلدیقدان سونرا اوزلری چکیلر، پرده لر یویولار، اوتوله نر و تکرار یئرینه آسیلار.

یئر دؤشمه لریندن کیلیم و خالچالاری یویوب قوروتدوقدان سونرا، ترتیمز سوپورولموش اوتاقلارا دؤشرلر. اردبیل- نیر و اونا باغلی کننلرده گول چرشنبه دن سونرا ۷ گون ایچینده قووورمالیلار قووورولوب، بادام و جوز (گیرده کان) قابیقدان چیخاردیلار و پوسته، کیشمیش و قاخ ایله قاریشدیریلاراق آخیر چرشنبه اوچون چپ-چرز حاضیرلانار. یئنه آخیر چرشنبه ده کوکه، فتیر، حالوا، بعضی شیرنیلر و یومورتا پیشیریلر و بؤیوک مجمعه ده چرشنبه قاریشیغی دولدورولوب، ساخلانار.

آخر چرشنه آخسامی ایکندی چاغی آتی اولان عایله لر آتلازینی قیش خاملیغیندان چیخارتماق اوچون اونو کند یوللاریندا گزدریب، دوزنگاهلاردا یورقا سوردوروب، داها سونرا آتلازی بیریریله چاپیشدیرارلار. بو صمیمی آت چاپیشماسیندان مقصد آتین قیزیشماسی و دریندن نفس آلاق باهارین گۆزل و ساغلیقلى هاواسینی تنفس ائتمه سیدیر. آت چاپیشمالاری آخسام قاش قارالانا قدر داوام ائدر. قاش قارالیدندان سونرا اود یاندیریب، اوستوندن آتیلما واختی گلر چاتار. شهر یا دا کند میدانلاریندا، کوچه و تنگه لرده، ائو دامالاری نین اوستونده اوزون بیر چیزلیق چکیب اود یاندیرار و اوستوندن آتیلارلار. اوشاقلار و گنجلر حدسیز بیر سئوینجله اود اوستوندن آتیلیب بئله بیر شعر اوخویارلار:

آتیل - ماتیل چرشنه
 بختیم آچیل چرشنه
 آغیرلیغیم وئردیم سنه
 یونگوللویون، قیوراقلیغین
 وئرگیل منه
 ساریلیغیم وئردیم سنه
 قیرمیزیلیغین سن وئر منه.

من ۲۰ یاشیندا یکن آخر چرشنه گونو ایلک اولادیم اوچون ۳۶ میصراعلی بیر شعر قوشموشدوم. بورادا بو شعردن ایکی بندینی گتیریرم:

آخر چرشنه گلدی آی منیم گۆزل قیزیم
 اوچا آتیل آلودان، یاناقلاری قیرمیزیم
 قاچ - قاچ آتیل گل سنی باغریما باسیب دئیم
 قولاغینا بیر نئجه تاپشیریم، دوز سۆزوم
 نازنین گؤیرچینیم اوینا اوینا سن آتیل
 گؤیده شیرین گولوشله بو خوش نغمه یه قاتیل
 هاوادا سلام گلن گونه، گوله، چیچکه
 یئتیر تاپشیریم دئی آتیل سئوینجله چاتیل

بو خوش گونلریمیزده گل سئویندیر سن بیزی
 دئی سولقونوم گنت داها گل سین منه قیرمیزی
 بو خوش گونلریمیزده گل سئویندیر سن بیزی
 دئی سولقونوم گنت داها گل سین منه قیرمیزی

اگر ایل ایچینده عایله عضولریندن بیرى اولموشسه، یاسلی عایله اود یاندیرماز. آنجاق قونشولار یاسلی عایله نین قایسیندا تویالایب قونشولوق احترامینا اود یاندیریب، محبت ائدرلر.

گونئی آذربایجاندا، خصوصیه ده اردبیل و نیر منطقه سینده آخر چرشنه آخسامی بیر چوخ ائوده سوتلو آش ییشیرلر. اورتا باب و یا بیر آز وارلی عایله لرده بئله آخسام یئمگی نین یانیندا سوتلو آش اولمالیدیر.

قولاق آسماق ویا قولاق فالی

آخر چرشنه آخسامی هرکس، خصوصیه قیزلار و قادینلار نیت ائتدیکدن سونرا قونشولارین، قوهوم - اقرابانین قاییلاری نین دالیندا، حیطده، پنجره آتیندا گیزلنهرک ایچریده دانیشیلان سۆزلره قولاق آسارلار.

ائشیتدیكلری ایلك سۆز و جمله چوخ اؤنملی ساییلار و او سۆزو اؤز نیت و ایستکلرینه مثبت و یا منفی جواب آلمیش کیمی یورارلار. ائله بونا گۆره ده، قاری ننه م آخیر چرشنبه آخشامی هامیمیزا تاپشیراردی کی، دانیشدیغیمیز سۆزلره دقت ائتمه لی و یاخشى سۆزلر دانیشمالی ییق، چونکو قولاق آسان اولار. نتیجه کی بیر فولکلوریک بایاتیدا دا بئله دئییلیر:

قوزوم بولاغا چیخیب
 ائنیب بولاغا چیخیب
 سیز آلاسه خوش سۆز دئیین
 یاریم قولاقا چیخیب

قولاق فالی نین آیری شکلی ده واردیر. هامی بیره یئره ویا بیر اوتاغا توپلانیب اوتورار. سۆزه باشلامدان عایله عضولریندن بیرى نیت ائدر. ایلك سۆزه باشلایان هر آدمین سۆزونو اؤز نیتی نین جوابی کیمی حساب ائدر. نتیجه کی، یادیمدادیر، آخیر چرشنبه آخشامی ایدی. دالاندا، ائوده، طاقچادا حتی ایچینه چرشنبه قاریشیغی تۆکولموش مجمه ده، آخشام یئمگی اوچون آچیلان سوفره ده شمعلر یاناردی. بیر گون آنام هامینی سوفره یه چاغیردی. من او زمان بشش یاشیندایدییم. آغلایارق من ده بیر شمع یاندرماق ایسته دیم. بیر شمع ده منه وئردیلر. او گون خالام دا بیزده ایدی. او نیت ائله میشدی کی، «گۆزه سن منیم عۆمروم نتیجه اولاجاق، اوزون مو، قیسا می؟» من شمعی هامیدان گنج یاندرمیشدیم. سئوینه رک چالا- چالا دئییردیم: به به خالامین شمعی قورتاریب، اما منیم شمعییم هله- هله یاناچاق!...

کۆهنه لری تزه له مه

۱۸

ایلین آخیر چرشنبه آخشامیندا بیر چوخ کۆهنلمیش اشیانی یئنیلشدیررلر. مثلاً قولبو سینیق، آغزی چاتلاق سهنگلری ویا آغزی چاتلاق، قاپاغی سینمیش بارداقلاری یئره آتیب سیندیرار و یئنیسینی آلارلار. یا دا اسکیمیش کوله سوپورگه نی کۆهنه ایل قاراماتی دئییه اوستوندن آتیلدیقلاری اودا آتیب یاندریرار و یئرینه یئنی و تمیز سوپورگه قویارلار. اصلینده آذربایجانلیلار جیریق، سینیق، چاتلاق قاپلاری ایشلمگی خوشلامازلار. آذربایجان قادینلاری سلیقه لی و دقتلی اولدوقلاریندان سینیق کاسا و بوشقاین چاتلاغی نین آراسیندا بیر پارا میکروبلارین توپلاندىغیندان او قاپلاردان چیمچشیرلر، ایشلده بیلمزله.

چرشنبه خیناسی

ایلین آخیر چرشنبه آخشامی یتمکدن سونرا، یاتمادان اؤنجه ائوین سلیقه لی مودورو و خانیمی ایل اوزونو، خصوصیه سون بایرام قاباغی گنج- گوندوز بالالاری و عۆمور یولداشی نین دینجلیگی، سعادت، ساغلیغی، تمیزلیگی و بالالاری نین درس، گله جگی و ترقیسی اوغروندا یورولمادان چالیشان و «آنا» آدینی داشیشان دگرلی و سئویملی انسان، هر شئین حاقیندا دوشوندویو کیمی چرشنبه خیناسینی دا اونوتماز و اؤنجه بیر کاسادا خینا ایسلادار، اونو ایستی بیر وسیله نین اوستونه قویار، یاخشى قیزدیرار. سونرا ایسلانمیش خینانی بۆیوک بیر مجمه یه قویار و اللرینه خینا یاخماق اوچون عایله عضولرینی چاغیرار.

قیزلار، اوغلانلار و گلینلر اللرینه، اوووجلارینا و بارماقلارینا خینا قویارلار. باهار فصلینده گنج و گوندوزون بیر اولماسی و هاوانین ایلیقلانماسی نتیجه سینده ایش ایمكانلاری دا آرتار و اونا گۆره ده،

اٲوین کیشیسی ده بزماق باشلارینا، باش بوغومون درسی و دیرناقالارین دیینه خینا قویارلار. البته خانیملار ساچلارینا دا خینا یاخارلار. بعضاً او گنجه ویا داها اؤنجه سیندن قیزلار و گلینلر بایرام حاضرلیقلاری ایله بیرلیکده ساچلارینا خینا قویماغا باشلارلار.

آخیر چرشنبه سحری

ایلین آخیر چرشنبه گونو سحر تئزدن گنج قیزلار و گلینلر حتی بعضاً بۇیوکلر ترمیز پالتارلارینی گئینیب، سو گۆرمه میش (آجر) سهنگ، کوزه، بیزکجه لرینی آلیب یاخینداکی بولاغا، چایا، آنا آرخا ویا نوو^۱ اوستونه گئدرلر. اؤنجه صاف و سرین سودا ال- اوزلرینی یویارلار. سونرا گنج قیزلار بختلری آچلسین دئییه سویو قایچیلار، سو اوستوندن آتیلار و کوزه نی دولدوردوقدان سونرا قاییدارلار. گئیردیکلری سویو دا عایله نین باشقا عضولرینه وئررلر. اونلار دا گرکدیگی قدر سودان آلیب، قالانی ایله ال- اوزلرینی یویار و اللرینی باشلارینا چکرلر. بئله لیکله چرشنبه سویو هامی نین اوز- باشینا دگمیش اولار.

مال- داواری اولان عایله لر، حیوانلارینی سحر تئزدن تۆوله دن چیخارار، آخار چایدا و آرخلاردا چرشنبه سویو ایله سووارارلار. بو اثنادا ائوده کیلر ده سۆیود آغاچی نین اینجه و اوزون شوولریندن دوزلدیلیمیش «چالنی^۲» ایله مال- داوادلارین یئرینی چالغیلایار، پشینلری سهمانا سالارلار. مال- قارا دا سوواریلدیقدان سونرا تمیزلنمیش تۆوله یه گئچرلر.

تکم و تکمچیلر

یاز جارچیلاریندان بیرری ده تکمچیلر دیر. اصلینده تکه سۆزو کئچی نین ارکگینه دئییلر. چونکو کئچی قیوراق و خوشا گلن حرکتلره مالیکدیر. خصوصاً ده کئچی نین ارکگی. تکم ده منیم ارکک کئچیم دئمکدیر. آما تکمچی نین تکمی آغاجدان دوزلمیش کیچیک تکه یه اوخشار بیر شئیدیر. اونا قیرمیزی و یاشیل پارچادان دون گئیدیریب، یان- یۆره سینه خوش رنگلی قوتازلار و زینقیروو آسلایب، گوزگو پارچاسی یاپیشدیرارلار. اونون قارنی آتیندان اؤزونه اویقون کیچیک بیر آغاج گئچیردرلر. آغاج بیر تاختانین اورتاسینداکی دلیکدن کئچیب تکمچی نین الینده قالار. تکمین آیقلاری آزاد قالار و اوستونه قیرمیزی و یاشیل اؤرتوک چکیلر. تکمچی اؤرتویون آتیندان دا او بیرری ایله تکمی اوینادار.

تکمچی زینقیرووون سسی ایله تکمی اویناداراق شعرلر اوخویار و یازین گلمه سینی آلقیشلار. آلاهدان ائلینه و عایله سینه بوللوق، برکت و خوشبختلیک دبله یر، طبیعتده یثنی بیر حیاتین باشلاماسی موشتولوغونو وئرن شعرلر و دوعالار اوخویار. بورادا تکمچی سۆزلریندن بیر نئچه اؤرنک وئیریرک:

تکم گلدی ییلین یقین باهاردی

تکم گلدی قیشین عؤمرو قوتاردی

چوبان توتدو اونو داغدا اوتاردی

گلیر بایرام دالینجا یاز گله جک سیزین بو تازا بایرامیز موبارک

^۱ نوو، آغاجدان دوزلدیلیمیش آرخیدیر. چوخ قالین بیر آغاجین ایچینی یوناراق بوشالیدیپ دگیرمان آرخی تین سون حصه سینه قویارلار کی، آرخین سویو بیر یتره توپلانیب او نودان آشاغی تۆکوله رک دگیرمانین زانبورا و توه ره سینی فیلاتسین.
^۲ بیر نۆع سۆیود آغاچی شوولریندن دوزلمیش سوپورگه. چالغیلاماق: سوپورمک.

تکم، تکم اوش تکم
بیزیم باغا دوش تکم
گزه ین آروادلارین بیرچیگینه ... تکم
تکمین ده کندی وار
اویناتماغین فندی وار
تکم گتدی مشکینه
وعده وئردی بئش گونه
کلمه دی اون بئش گونه
تکمی اؤلدوررلر
آتارلار خان کؤشکونه

چالی بزه مک

بعضی کندلرده چالی بزه مک واردیر. ایلین آخیر چرشنه سی و بایرام گونلری اوچون ائولری تمیزله ییب بزرلر. بعضی کندلره و ائولرده ده چالی بزه مه عادتی واردیر. بئله کی، قیشدا قوروموش چالی کولو (گیلدیگ بوداغی نین قوروسو)نو ائوه گتیریب اونلاردان مختلف میوه لر آساراق بزرلر.

قورشاق و شال ساللاماق ویا دستمال آتماق

قورشاق، بئله باغلانان توخونما شال دئمکدیر. آذربایجانین هر بؤلگه سینده اولدوغو کیمی نیر و اردبیل ماحالیندا دا آخیر چرشنه آخشامی هاوا قارالاندان سونرا گنج اوغلانلار دوست، قوهوم ویا سئودیکلری قیزلارین یا دا آداخلیلاری نین داملاری اوستونه چیخیب دام باجالاریندان اؤز شال ویا قورشاقلارینی آشاغی ساللارلار. ائو بییه سی ده شال ساللایانلا موافق اولسا امکانی داخیلینده شالا الده توخونما یون جوراب (سونرالار اینجه پامبیق جوراب)، شیرنی، پیشیریلیمیش و بویانمیش یومورتا، چرشنه قاریشیغی، بعضاً خیردا پول و... باغلار. اوستاد شهریار دا حیدر بابایا سلام اثرینده بو عادتی بئله تصویر ائدیر:

۲۰

بایرامیدی گنجه قوشو اوخوردو

آداخلی قیز بگ جورابین توخوردو

هر کس شالین بیر باجادان سوخوردو

ای نه گؤزل قایدادی شال ساللاماق

بگ شالینا بایراملیقین باغلاماق.

شهر ائولرینده باجا اولمادینی اوچون اوشاقلار و گنجلر یاخینلارینداکی قونشو و قوهوملاری نین قاییسیندان شال، قورشاق و دستماللارینی ایجری آتار و گیزلرلر. ائو بییه سی ده بیر اوووج یتمه لی، چرشنه قاریشیغی، بویالی یومورتا و... اونون دستمالینا باغلار و قاییب قویار و دستمال صاحیبی آیب گئدر.

بایرام پاییه، پای آپارماق، پای گؤندرمک، اوست- اوسته بایراملیقار

ایلین آخیر چرشنه سینده و هابتله بایرام آخشامی پای و بایراملیق گؤندرمک ده ائل عادتلریندندیر. مثلاً آداخلی قیزلارین ائوینه اوغلان ائوی طرفیندن بعضاً اوستو اؤرتولو بیر خونچا ویا خونچالاردا بایراملیق

(پارچا، قیزیل، شیرنی، یاغ، دویو، الده توخونما یون جوراب، ات، شور بالیق) گۆنדרلر. تزه گلینلره اتاسی ائویندن پای گۆنדרیلر. بعضاً گۆندریلن بایراملیق آراسیندا کورکنه ویا احترام اوچون قایناتا و قاینانایا دا هدیه گۆنדרلر. بیر عایله ده آتا وقات اتمیشسه، اونون قیزینا ویا قیزلارینا گۆندریلن پای هر ایل داوام ائدر. خصوصاً بۇیوک قارداش باجیلاری نین ائوینه بایراملیق گۆنדרر.

باهار بایرامی نین اؤلورله باغلی عنعنه سی

هر ایلین و قیشین ان سون جمعه آخسامیندا ائولرده حالوا پیشیریلر. حالوالی پیشیرن عایله ده دونیاسینی دگیشدیرنلرین آدینی چکر و وفات ائدنلر اوچون فاتحه اوخویار.

ایلین آخیر جمعه آخسامی ایکنیدی چاغی قبریستانلیغا گئدرلر. گئدرکن یاسلی عایله لرین قایسیندا جووغا ووروب فاتحه اوخویارلار. سونرا یاسلی ائودن ده بیر-ایکی نفر جمعیته قوشولوب قبریستانا گئدرلر.

قبریستانا گیرمه دن بوتون اؤلنلرین روحونا فاتحه اوخونار. داها سونرا یاخینلاری نین مزاری اوستونه گئدیپ فاتحه و قرآن اوخویارلار. آردیندان دا گتیردیکلری خورما و پیشیردیکلری حالوانی جماعات آراسیندا پایلارلار.

بایرام پیلووو

بایرام آخسامی ائولرده عمومیتله سوزمه پیلوو پیشیریلر. ایراندا خصوصاً آذربایجاندا ۱۰-۱۱ دان چوخ پیلوو نؤعو واردیر. اما بایرام آخسامیندا ساده جه بیر-ایکی نؤعونو پیشیرلر: بالیق پیلوو (البته قورودولموش شور بالیق) و تویوق پیلوو. بونلاردان علاوه اریشته پیلوو، ات ایله شیوید پیلوو، سوتلو پیلوو و شیویدله پاخاله سی ایله قاریشمیش، قیمه خوروشتو، سبزی قووورما خوروشتو، زرشک پیلوو، مرصع پیلوو و... ده پیشیریلر. بعضاً بایرام پیلووندان قیز ائوینه پای گۆندریلر.

ائل آراسیندا بئله بیر اینانج وار کی، بایرام آخسامیندا اؤلنلرین روحو ائولرینه قوناق گلر. اگر او ائوین اوجاقلاریندان حرارت و توستو قالخماز و یتمک پیشیریلمزسه، غصه لیب اینجیر و پشمان اولوب دؤنرلر. اونا گۆره ده، ائوین خانیمی یتمگه دوز آتارکن او ائودن اولوب گئدنلرین آدینی چکر.

قات-قاریشیق بایراما باغلی عنعنه لر

بایرام قاباغی گونلرده نیر و اردبیل ماحالیندا رنگ به رنگ دولگه توتکلر ساتارلار. بو دولگه توتکلری اصلینده اردبیلین اوچ کیلومتریلگینده کی «داش کسن» کندینده دوزه لر. عمومیتله بو کند ساکینلری نین اساس صنعتی چامور ایشلری دیر. مثلاً خیردا کوزه، باردق، ساخسی پیالا، پیتی، گولدان وس. کیچیک بارداقلارا دولگه و اونا توتک دیلی قویارلار کی، اوشاق او دولگه یه سو تۆکوب توتک دیلینی پوفلر و بیر نؤع فیشقیراق چالار. آیریجا مختلف رنگلره بویانمیش آت، مارال، کئچی کیمی اهلی حیوانلارین هیکلرینی دوزلیدیپ بایرامدا ساتارلار.

باھار بايرامى سوفره سى

بو سفره يە ۷ سىن^۱ سوفره سى دە دئىيلير. سوفره دە كى شئيلر: ساريمساق، سوماق، سىگە، ساعات، سو، سىركە، سمنى، سودا اوينايان رنگلى بالىقلار، قرآن كريم، گوزگو، شيرنى، چرز، ميوە و بوغدا ويا مرجيمك گۆيرتيلرى. خلقين اينانچينا گۆرە، سىركە، جوشماق و حرکت؛ ساريمساق، ساغلىق؛ ياشيل بوغدا، اومود، سوماق، نعمت؛ سىگە، دولت و سعادت؛ ساعات، اوزون عۆمور؛ سو، آيدىنلىق؛ قرآن، برکت و بوللوق سمبولودور. بعضاً سليقه لى عايله لر سمنى دە قويازلار.

يئنى ايل باشلاركن هامى يئنى و تميز پالتارلارنى گئيهرك سوفره باشيندا اوتورار. ائوين آغ ساققالى قرآن و تحويل دوعاسى اوخويار؛ يا مقلب القلوب والابصار، يا مدبر الليل والنهار، يا محول الحول والاحوال، حول حالنا الى احسن الحال.^۲

بعضيلرينه گۆرە، ايلين تحويل لحظه سينده سوداكي باليق گۆيه آتيلار. تحويل توپونون آتيلماسى ويا باليغين آتلانماسى ايله اوشاقلار ستوينهرك سس ساليب چيپك چالارلار. ائو اهلى بيربيريله گۆروشوب اۇپوشر و يئنى ايلى بيربيرلرينه تبريك ائدرلر. بۇيوكلر دە كيچيكلره بايراملىق وئرر.

بايرام گۆروشلىرى

ايلين باشلاماسى ايله گۆروشلر دە باشلار. اۇنجه آتا- آنانين، آغ ساققالارين و قارا بايرامليلارين (ياسليلارين) گۆروشلرينه گئديلر. سونرا كيچيك باجى- قارداشلار بۇيوك باجى- قارداشلارين و داها سونرا دا قوهوملار و دوستلار بيربيرلرىنين گۆروشونه گئدر. بايرامدا كوسولو اولاتلار بارىشار. بارىشماسالار آغ ساققاللار و سۆزو گئچنلر اونلارى بارىشديرار. كوسولولر آراسيندا كيچيك اولانى بۇيوك اولاتين يانينا آپارارلار.

۲۲

اردبيلده بايرامين ايكنيجى گونوندىن اعتباراً نۇبه ايله بير محله قوناق قبول اتمك اوچون ائوينده اگلشر (اوتورار) و باشقا محله دە كى قوهوم، دوست و تانيشلار اونلارين گۆروشونه كلر.

بايرام گۆروشلىرى بير هفته داوام ائدر. بو گۆروشلرده ائل- طايفا، قوهوم- اقربا بيربيرىنين دوروموندىن خبر آلار. بير چوخلارى بيربيرينه يارديم الى اوزادار. بعضاً گنج قيز و اوغلانلار بايرام گۆروشلرينده بيربيرلرينى گۆروب بگنرلر و حتى بعضاً بو گۆروشمه لر يئنى عايله لرين قورولماسينا سبب اولار ◆

^۱ ۷ سینه ۷ لۇيون دە دئيلير.

^۲ اى اوركلرى و گۆزلى دگيشيرين، اى گنجه نى و گوندوزو تقدير ائدن، اى حال و شرطلى باشقالاشديران آلاھ، بوگونكو دوروموموزو داھا ياخشى بير دوروما چئوير.

مشروطیت دؤنمی آذربایجانیندا (ایران)

تورکجه مطبوعات و نشریات (۲)

● محمدرضا هیئت

عبرت قزتی

آذربایجان و ایران مطبوعات تاریخی ایله ایلگیلی الده اولان بوتون قاینالاردا سادهجه عبرت قزتی نین ۱۹۰۶ (۱۳۲۴ هـ.ق) ایلینده هفته لیک اولاراق داش باسما اوصولو ایله یاینلانندی بیلدیریلیمیش و باشقا هنج بیر بیلگی وئرلمه میشدیر (تربیت ۲۵۳۵: ۴۱۱؛ جلیلی ۱۹۹۶: ۱۴۸؛ روستموا ۱۹۹۳: ۱۹۵؛ مجیدی ۲۰۰۳: ۲۰۳؛ ناهیدی آذر (ی ت ی): ۴۹). قزتین فارس دیلینده یاینلانندی باره ده ساده جه «آذربایجان دؤرو مطبوعاتی» اثرینده بیلگی بولونماقدادیر. آنجاق، الده ائده بیلدیگیمیز تک بیر صحیفه بو قزتین تورکجه اولدوغونو گؤستریر. ایران کیتابخانالاریندا تورکجه قزتلری آختاریرکن راستلادیغیمیز بو صحیفه، عبرت قزتی نین بیلنمه یین بیر سایسی نین ایلک صحیفه سیدیر.

۲۳

قزتین الیمیزده کی ایلک صحیفه سی نین ان باش قسیمیندا صحیفه نومره سی (ص ۱) و اونون آلتیندا ایسه قزتین آدی بویوک حرفلرله یازیلیمیشدیر. دیگر قزتلردن فرقلی اولاراق عبرتین صاحیبی، یازارلاری، باسیلدیغی یئر وس. حاقیندا هنج بیر بیلگی وئرلمه مکده دیر. قزتده کی یازیلار ایکی ستوندا وئرلیمش، ایلک یازی نین سطر سونونا راستلایان بعضی کلمه لرین یئر دارلیغیندان سطرین اوستونده یازیلدیغی دا اولموشدور. قزتین یازی اولسوبو، چاپ شکلی و اله آلدیغی موضوعلار بو قزتین مشروطیت دؤنمی نین ایلک ایللرینده چیخدیغینی گؤستر مکده و دولایسی ایله ده قاینالارین گؤستریدیگی ۱۹۰۶ ایلی نین دوغرو اولدوغو اورتایا چیخماقدادیر. عبرتین بو صحیفه سینده اوچ باشلیق واردیر. «بیر ضروری مقاله» باشلیقلی یازیدان، الده ائتدیگیمیز صحیفه نین ایلک صحیفه اولدوغو قناعتینه واردیق. یازی نین اورتاسیندان گنچن بیر چیزگی متنین بعضی قسیملارینی اوخونماز حالا گتیرسه ده، یازارین ایملای و انشا خطالاریندان دولای اوخوجولاریندان عذر ایسته دیگی انلاشیلماقدادیر. یازار اومود ائدیر کی، آز ساوادلی وطنداشلار قزتی اوخوماقدا چتین لیک چکمه سینلر. «افتخار» باشلیقلی قیسا یازیدا ایسه انجمن حکومتینی اومتین آتا- آناسی اولاراق سجیه لنیدردیکدن سونرا اومتین اونون (انجمنین) امرینی گؤزله دیگینه دقت چکمه کده دیر. اوچونجو قسیمدا دا مشروطیتله ایلگیلی بیر شعر یاینلانمیشدیر.

عبرت قزتی نین ایندییه قدر هنج بیر آراشدیرماچی طرفیندن دریندن اینجه لنمه دیگی گرچکینی گؤز اؤنونده بولوندوراراق قزتدن الده ائتدیگیمیز تک صحیفه نی اوریژینال لهجه ده نقل ائتمگی او دؤنمین یازیلی بیر دیل ملزمه سی اولاراق یارارلی ساییریق:

بیر ضروری مقاله

اللهک جلال و کرمته چوخ شکر [۱] پیغمبره و اونون اولادنه صلوه و سلام که شاهنشاه ... حضرتلرینک صاغلیخی نک و انجمن مقدس ملی نک ... خامه غیرت نامه عبرته قویلدی.[۲] عموم مسلمان قردشلریمیزدن استعدا و خواهشمز بودور که اوز اقالق ... و علوم و فنون و اخلاق و ادبلیری جهیتنه بو نامه ... الفاظ عباراتنک املاء و انشاء و یاخشلی پیسیندن بیزی عفو و اغماض بویورالر.[۳] امید واروخ که از تحصیل ایلین ... سننده کی هم وطن لریمیز مکتیبنده اولان یتدی ... بوتون مطالعه سندن عاجز قالمه لر.[۴]

افتخار

بوگون امتیمیز (حصبه الله) توجه لرینک اتا انا منزله سیندکی انجمن حکومتلرینک دهبیه طبل عدالتی طنطنه دین ... اسمانه بلند ایتدی و بیز ده بو جهته عموم ... قردشلرینک بیله اولنرک احکام و اوامرینک فرماننده و دل عشاق کمی منتزوخ معشوقمز انجمنک بیر قاشکوز اشاره سنه.[۵]

مشروطه عموم ملت و مملکت روح و ابواب علوم فنونه کلید

اگر همتله جمعیت ایده کفتار مشروطه
اولور مخلوقه ظاهر حکمت اسرار مشروطه
بهار عالم آرا تک معطر ایتدی آفاقی
نسیم مشکبار ساحت کلزار مشروطه
الوب تاب و طراوت کلشن افسرده عالم
ینه سر چشمه دن جاری اولوب انهار مشروطه
اولوب ایمن سپاه احتیاج فقر ذلتدن
چکبیدیر ملتین اطرافینا دیوار مشروطه
الوب عاشقکلرک الدن قرار و صبر و ارامین
ینه حسن جمالین ایلیب اظهار مشروطه
غم ایتمه ... اگر فانی اولا برق حوادندن
قالور باقی جهاندا رونق اثار مشروطه (اک ۱)

۲۴

شکر قزتی

شکر قزتی ۱۹۰۷ (۱۳۲۵ هـ ق) ایلینده محمدعلی عبدالمناف زاده طرفیندن تبریزده هفته لیک اولاراق دؤرد صحیفهده یاییلانان تورکجه قزتتدیر. ادوارد براون^۱ بو قزتتین ساده جه اوچونجو ساییسینی گؤرموش و اونا دایاناراق قیسا بیلگی وئرمیشدیر. تماماً تورک دیلینده چیخان بو قزتتین ایچریگی (محتواسی) و دیل اوژللیکلری ایله ایلگیلی بوگونه قدر هنج بیر یازییا راستلانمادی. آما آراشدیرمالاریمیز سونوجوندا تاپدیغیمیز ۱، ۳ و ۴-جو ساییلار بیزه بو باره ده اؤنملی اوّلچوده یاردیمچی اولدو.

¹ Edvard Browne

قزتین آدی نین سَکر می، سُکر مو اولدوغو شبهه سی اوچونجو ساییدا داها آچیق گؤرونن تشدید اشاره سی ایله اورتادان قالماقدادیر. قزتین کیملیک قیسی فارسجا یازیلیمشدیر. هر ساییسی تبریزده یوز دینارا ساتیلان سُکرین ایرانین دیگر شهرلرینده کی قیمتی ۱۵۰ دیناردیر. تبریزده ایلیک آپونه قیمتی ۵ قیران، دیگر ولایتلرده ۷ قیران و روسیادا ۲ مانات اولاراق بلیرتیلیمشدیر (اک ۲). قزتین روسیادان آپونه قبول اتمه سی و اونون قوزئی آذربایجاندا و او دؤنمده روسلارین اشغالی آلتیندا اولان دیگر تورکلر آراسیندا دا اوخوجویا صاحب اولماسی دقت چکیجی دیر.

ایلیک صحیفه نین ان اوست قیسی اوچ سوتونا آیریلیمیش، ساغدا صحیفه نومره سی، اورتادا ایلی و سولدا ساییسی وئرلیمشدیر. اولارین آلتینداکی داها بؤیوک سوتوندا ایسه، اورتادا قزتین آدی، ساغدا صاحبی، یازاری، آدرسی؛ سولدا ایسه قزتین قیمتی و آپونه شرطلری بلیرتیلیمکده دیر. قزتین لوقوسو «حریت وریلوب حق دانیشان دیلله» دیر. اونون آلتیندا دا دؤلت و میلتین لهینه اولان یازیلار یئر وئرله جگی بلیرتیلیمشدیر:

بو بیر روزنامه دور آزاد و هر قبیل منفعلو سوزلردن کی دولته دایر و ملت ییلان یازلاجاقدور و مکتوبات هر یردن و هر طرفدن بدون امضا قبول دکل و وجه اشتراک اون نمره دن صوراً وصول اولاجکدور.

بیرینجی ساییدا یئددی باشلیق واردیر. «حمد و شکر» باشلیقی بیرینجی بؤلومدن سونرا «ایرانون مشروطه دوغماقلوقی» عنوانلی قیسا بیر یازی و آردیندان دا «اوشاغی حفظ ایله ماقلوق» یازسی یاینلانمیشدیر. اوچونجو باشلیق «بو سوزلره یاخشی تمثیل»، دؤردونجو باشلیق «دولتین منفعتی»، بشینجی باشلیق «ملتین منفعتی» و سون باشلیق «یاخشی شرلر» دن عبارتدیر. یئددی باشلیق آلتیندا وئرلین بو یازیلار اصلینده مشروطیت انقلابی ایله ایلیگیلی بیر یازی نین آلت باشلیقلاری اولوب بیر-بیرینی تاماملاماقدادیر. مؤلیف ایرانی بیر آنایا و مشروطیتی اونون یئنی دوغولموش اوشاغینا بنزه درک اونون دوغوشونو، قوروما طرزینی و خلقه و دؤلته اولان فایدالارینی آنلاتماغا چالیشیر.

اوچونجو سایی نین بیرینجی صحیفه سینده «فهرست مندرجات» عنوانی آلتیندا وئرلین ایچینده کیلر قیسمیندا نومره ایله بنش بؤلوم گؤرونمکده دیر. بیرینجی بؤلوم «بو اوشاغی دایه تعین ایله مکون بقیه سی»؛ ایکینجی بؤلوم «بو مشروطه نام اوغلانا یوکورک بنا ایتمکده و اون یردمکده»؛ اوچونجو بؤلوم «سفیه آدامون مکتوبون جوابی»؛ دؤردونجو بؤلوم «مکتوب از کرمان» و بشینجی بؤلوم «اعلان» دان اولوشماقدادیر. بو سایی نین ان ماراقلی بؤلومو «سفیه آدامون مکتوبونا» وئرلین جوابدیر. جوابین محتواسیندان مکتوب یازاری نین مشروطیته قارشی اولدوغو آنلاشیلیر. مشروطیتدن مدافعه اتمگی اؤزونه بورج و وظیفه بیلن قزئت یازاری ایسه مکتوب یازارینی سؤیوشلو بیر دیلله تنقید ائدیر. آشاغیندا مکتوبون بعضی پارچالاری اورویژنال دیلده وئرلیمشدیر. «اعلان» قیسمیندا یازیلارین داوامی نین ۴-جو ساییدا وئرله جگی بیلدیرلیمشدیر.

دؤردونجو سایی داها اؤنجه کی یازیلارین داوامیندان اولوشور.

سفیه آدامون مکتوبونون جوابی:

بو مکتوبین جوانین یازمکده آقایاندان و عموم ملندن عذر ایسترم].^۱ کرکدور ضد مشروطه آمون جوانین ییله ویرماخ... نادان مکرر].^۲ کچن هفته سیزون اشکلوق قلمیلن جاهلیت کاغذینه یازیلان مکتوبز بنده یه یتشدی و حقیر سیزون احمقنوق طویله سنده پرورش تاپان وجود نا مبارکزدن].^۳ سفاهتلوغندان مطلع اولوب چوخ چوخ خوشحال اولام [اولدوم] و بعد اول سیزون او کاغذده بیر ایراد وار می [کی] اونی دیوم اوندان صورا جوابزی ویرم].^۴ سیز او کاغذن اوستنده یازمشدوز که بو بیر مکتوبدور شهردن].^۵ اما بنده او مکتوب[و] از روی عقل شهرده ساکن اولان آدمالارون مکتوبنه اوخشادا بیلدیم [بیلیمه دیم] (اندان اوتریکه) الحمدالله رب العالمین ایندلووقدا داخی بزم شهرمزده بیر ییله آدم قالمیوب که مشروطه نی ایسته مسون].^۶ چوخ شکر اولسون الله هامسی معقول و مشروطه پرست اولوبلار.... (شکر، سایه ۳، ص. ۳).

فریاد قزنتی

فریاد اورمیه ده تورک و فارس دیلیرینده چیخان ایلیک قزنتدیر. صاحبی، شفق و بوقلمون قزنتلری نین ناشیری میرزا حبیب الله خان آقازاده^۱ و باش یازاری میرزا محمود خان غنی زاده سلماسی دیر. ۱۹۰۷ (۱۳۲۵ هـ) ایلیندن اعتباراً هفته لیک اولاراق قورشون باسما (چاپ سرب) ایله توپلام ۲۳ سایه چیخان فریاد قزنتی نین هر سایسی دورد صحیفه ده و ۲۰ × ۳۲ سانتیمتر بویوتلاریندا (ابعادیندا) حاضرلانمیشدیر. قزنتین ایلیک آبونه سی اورمیه اوچون ۱۲ قیران، دیگر شهرلر اوچون ۱۸ قیران، روسیا ۴ مانات، تورکیه ۵۰ قوروش، آوروپا ۱۲ فرانک و تکه ساتیش قیمتسی ۴ شاهی دیر (مجلیدی ۲۰۰۳؛ ۱۳۴؛ سرداری نیا ۱۹۸۱: ۱۱۳، تربیت ۲۵۲۵؛ ۳۱۲؛ جلیلی ۱۹۹۶؛ ۱۵۶).

محمدامین رسولزاده نین وئردیگی بیلگییه گوره، فریاد یاری فارسجا، یاری تورکجه بیر قزنت اولوب صحبت قزنتیندن داها اؤنجه نشر ائدلمیشدیر (رسولزاده ۱۹۹۳: ۳۸).

۲۶

فریادین بیرینجی سایسی نین باش یازیسیندا قزنتین توتدوغو یول اچیقلانماقدادیر. مقاله مولیفی «بیز نه سوسیالیستیک، نه ده آنارشیزست. بیز ایران میلتی نین خوشبخت لیگینی و گلیشمه سینی ایسته بیریک.» دئییه قزنتین ایلملی (معتدل) بیر چیزگیده حرکت ائده جگینی و عینی زماندا یئنی لیکچی اولدوغونو اچیقجا ایفاده ائتمکده دیر. مولیف یازسی نین باشقا بیر یئرینده میلتین گلیشمه سی و دولتین مستقیل لیگیندن باشقا بیر شی دوشونمه دیکلرینه تاکید ائدیر (سرداری نیا ۱۹۸۱: ۱۱۵-۱۱۴).

قزنتین ایکینجی سایسیندا «اعلان» باشلیغی آلتیندا فارسجا بئله بیر اچیقلاما وئریلمیشدیر:

«فریادین بیرینجی سایسی داغیتیلارکن (بخش اولارکن) بعضیلری اونو آماقدان چکینمیش، بعضیلری ده ایندییه قدر قزنت گورمه دیگی اوچون حیرتله ایچینده قورخویا دوشه رک گئری چکلمیشدیر. اورمیه ده ایلیک قزنت اولدوغونان فریاد قزنتی نین ایلیک سایسینی هدیه اولاراق محترم بگلره تقدیم ائتمیشدیک. ایکینجی سایسینی گؤندردیکدن سونرا قزنتی بگنمه دیکلری تقدیرده هر ایکی سایه نین دا پولونو گؤندرسینلر و حؤمئلی م. ع. دیلمقانی یه قزنت گؤندریلمه سین دئییه بیلگی وئرسینلر.» (سرداری نیا ۱۹۸۱: ۱۱۵).

فریاد قزنتی هر نه قدر ایکی دیللی بیر قزنت ساییلسا دا یازیلارین بؤیوک چوختلوغو فارسجا متینلر اولموشدور. ودادی مصطفی یفین وئردیگی بیلگییه گوره، فریاد قزنتی نین ۴، ۵، ۷، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۶، ۱۸ و

^۱ آقازاده ارومی، آقازاده اورمیه، میرزا حبیب اورمیه آدلاری ایله ده تانینیر.

۲۲- جی ساییلاری ساده جه فارسجا یاینلانمیش، دیگر ساییلاردا ایسه تورکجه یازیلا قزتین کیچیک بیر قیسمینی اولوشدورموشدور (مصطفی یف ۲۰۰۰: ۶۱).

قزتده ایران اهالیسی تک بیر میلت اولراق گؤستریلیرکن آذربایجانین دلی، کولتورو، تاریخی و اونون میلی منفعلریندن قطعاً سؤز اندلمه مکده دیر. آنجاق استثنا اولراق قزتین ۹-جو ساییسیندا (۵ مایس ۱۹۰۷) «خطابه تورک جوانلارینا» باشلیقی بیر یازی یاینلانمیش و مقاله نین سونو «یاشاسین تورک گنجلیگی!»، «یاشاسین آذربایجان!» شعارلاری ایله سونا چاتمیشدیر (مصطفی یف ۲۰۰۰: ۵۹).

ای ملا عمو قزتی

ای ملا عمو ۱۹۰۷ (۱۳۲۶ هـ.ق.) ایلینده چیخان، دینی تمایوللری گوجلو اولان و مشروطیت علیهنه تبلیغات آپاران تورکجه قزتلردندیر. قزتین ناشیرلری میرزا حسن و سعیدالسلطان تبریزین دوه چی محله سینده فعالیت گؤسترن «آنجهن اسلامیه» تشکیلاتی نین عضولری اولوب خلقی مشروطیته قارشی تحریک ائتمگه چالیشیردیلا. هفته لیک اولراق تبریزده یاینلانان قزتین توپلام نئجه سایی چیخدینی بیلمه مکده دیر. آنجاق، احمد کسروی اونون ۹-۸ ساییسینی گؤردیونو و داها چوخ چیخمیش اولایله- جگینی سؤیلر. یئنه کسروی نین وئردیگی بیلگیله گؤره، قزتین محتواسی عوام بیر کیشی ایله ملا آراسینداکی سوال و جواب شکلینده کی دانیشیقلاردان اولوشور. عوام کیشی ملایا «ملا عمی» دئییه خطاب ائتدیگیندن قزت ده بو آدلا شهرت قازانمیشدیر. قزتین «تبریز تورکجه سی» (تبریز آغزی- م.ر.ه) ایله یازیلدیغینی دا یئنه کسروی قید ائتمیشدیر (کسروی ۱۹۷۶: ۵۲۶).

۲۷

ای ملا عمی قزتی داش باسما ایله ۱۷ × ۲۱ ابعادیندا چیخمیشدیر. آرا سیرا فارسجا یازیلا رین دا یئر آلدیغی بو قزت اساس اعتباری ایله تورکجه دیر. کسروی «تاریخ مشروطه ایران» آدلی اثرینده قزتین فارسجا یازیلا ریندان اؤرنک وئرمیشدیر. آراشدیرمالاریمیز ائناسیندا کسروی نین خاریجینده کیمسه نین یاخیندان اینجه له مه دیگی بو قزتین آتی صحیفه سینی تاپا بیلدیک. صحیفه لرین باشیندا قزتین آدی یازیلی دئییل. آنجاق، کسروی دن آلدیغیمیز بیلگیلردن بو صحیفه لرین آمی ملا عمو قزتینه عاید اولدوغو قناعتینه گلدیک. یازیلا ر خلق آراسیندان بیر کیشی ایله ملا آراسینداکی دانیشمالاردان عبارتدیر. ایلک دفعه طرفیمیزدن وئرین آشاغیداکي اؤرنکلر قزتین دلی و ایچریگی (محتواسی) آچیسیندان بؤیوک اؤنم داشیر. آلینان اؤرنکلر ده گؤستریر کی، قزتین دلی کسروی نین ده بلیرتدیگی کیمی تبریز آغزی نین اؤزللیکلرینی بوتون یؤنلریله اورتایا قویماقدادیر.

ای فقیر ملا عمو[.] ایله فقیر آدم بیله اولور[.] اخر سن بر زادی بیلمه مش نچون یازورسان که سنه ایراد ایلیه لر[.] آ قادن آلوم[.]..... من پیغمبر و امام دکلم که سهو ایله میم[.] آ ملا عمو سن بیر بیله قانون قانون یازورسان ایله سنه یازماخ قالدی[.] دیولر که هیچ قانون اصلندن یازیلیمیوب[.] آ می عوام کیشی[.] بیله ده سوز اولور[?] سنی سریولر[.] بس شعبان اینده بیر بیله بازار دکان باغلانندی[.] تلکراف خانیه کردیلر[.] بیر بیله طهراتلان سئوال جواب اولدی[.] نندن اوتریدی[.] هامیسی بوندان اوتریدی که دارالشوری قانونی تمام ایلمیشدی[.] دیوردولر شاه قانونی کرک امضا ایلیه[.] اونندان صوراً [سونرا] که تلکراف کلدی شاه اونی امضا ایلیوب بازارا مزقان بالابان چیلن مشدولوق خیری کتوردولر[.] نچه گجه ده بازاری چراغان ایلدیلر[.] اگر قانون یازیلیمیشدی بس شاه نه منه نی [نه یی] امضا ایلمیشدی[.] عجب بو مخلوقی عوام تانیوبلار[.] بو یکه نخدا [بؤیوکله کده] دا ایشی دانماق اولور...

باشقا بیر صحیفه دن:

... قیامت کوننده الله نه جواب ورورسن[؟] خواهش ایدویروخ [ایدیروخ] اصلاح اهلی اول[.] و الا[.] او ملا عمو کیدوب اما یرنده ایکی یوز ملا عمو وار[.] هامیسی حق یازان و حق دانوشان ادمالارداندولر[.] بو قدرلق جا اصلاح یخشیدور و نجه کی بیر نجه کون بوندان ایره لو [ایره لی- اؤنجه] نجه نفر ده وه چی اهلنون اقالارندان کیدوبله[ر] نوبر محله سنده حاجی جواد اقانون اخوی سی [قارداشی] که مکّه معظمه دن کل مشدی اونون کوروشونه[.] ایت خلیل خبردار اولوب کیدوب او مجلسه کمال ادبلن چوخلو مهربان چلق ایلیوب و چوخدا اظهار ارادت ایلیوب[.] تمام اهل مجلس اونون اخلاق حسنه سنه و انسانیتته افرین ایلیوبلر و حال انکه [حابوکوی] هامی اونی بر شرور و بدخلق ادم بولردیلر... (اک ۳)

خیراندیش قزتی

گونئی آذربایجانین ان چوخ تانینان تورکجه قزتلریندن اولوب ۱۹۰۸ (۱۳۲۶ ه.ق.) ایلینده تیریزده یابینلانمیشدیر. موسی مجیدی قزتین صاحیبی ویا مودورونون بیلینمه دیگینی سؤیلرکن (مجیدی ۲۰۰۳: ۱۰۷)، آ. ناهیدی آذر، ح. امیددن نقلاً قزتین حاجی میرزا آقا بلوری یه عاید اولدوغونو یازماقدادیر. داش باسما اصولو ایله چیخان خیراندیش قزتی ایله ایلیکی بیلگیلرین اساس قایناغی اولان ادوارد براون (۱۹۵۹: ج. ۱: ۸۳)، قزتین قیمتی نین تیریزده ۱، دیگر شهرلرده ۱/۵ شاهی اولدوغونو یازمیشسا دا، الهه اتدیگیمیز نسخه ده (ا-جی سای) دیگر شهرلرده ۲ شاهی اولاراق بلیرتلمیشدیر (اک ۴).

دیگر قزتلرده اولدوغو کیمی، ایلك صحیفه نین باش قیسمیندا قزتین سایسی (ساغدا)، ایلی (اورتادا)، صحیفه نومره سی (سولدا) و اونون آلتیندا ایسه قزتین آدی (اورتادا)، یابینلانمیشی تاریخ (ساغدا) و قیمتی (سولدا) بلیرتلمیش، قزتین آدی نین آلتیندا نشر تاریخی تکرار یازلمیشدیر.

۲۸

خیراندیش قزتی نین بیرینجی سایسیندا «خیراندیش» باشلینی آلتیندا بئله بیر آچیقلاما واردیر:

«بو بیر مقاله دور که قانون محمدیه ده سوال و جواب طریقله دانشور و جمیع جهه لرده اسلام ملتون صلاحنه چالشور و اوز مذعاسنه قران مجیددن دلیل کتورر و هر هفته ده ایکی نمره چخور.»

داها سونرا «تشکر» عنوانی آلتیندا ایکی سوتون حالیندا ایکی صحیفه نی تاماماً دولدوران بیر مقاله یابینلانمیشدیر. مقاله نین بیر قیسمی «خیراندیش» آدلی بیر شخصله «وطن پرست» آدلی باشقا بیر شخص آراسینداکی سوال و جوابدان اولوشماقدادیر. وطن پرست؛ ترقی ستور بیرسی، گلیشمه (انکشاف) و ایره لیلهمه طرفداری دیر. اونا گوره، مسلمانلیق انسانین گلیشمه سی قارشیسیندا بیر انگلدیر. خیراندیش ایسه تام ترسینه اسلام دینی نین انسانلاری گلیشمگه دعوت ائتدیگینی، انسان ساغلیغی، اخلاقی و دوزلوبو اوچون بعضی قایدالار گتیردیگینی، آنجاق مسلمانلارین بو قایدالارا دوغرو- دوزگون اویمادیقلا ریندن بعضی پروبلملرین اورتایا چیخدیگینی و یابانجیلارین مسلمان اولمادیقلا ری حالدا بو قایدالارا مسلمانلاردان داها چوخ رعایت ائتدیکلرینی سؤیلر. مقاله، وطن و میلت آنلایشی نین یاواش- یاواش یاقینلاشیب اؤنم قازاندیغی بیر دؤنمده کی دوشونجه چاتیشمالارینی یانسیتماقدادیر. امت قاوامی نین یرینی میلت قاوارمینا وئرمه سیندن راحتسیز اولان بعضی کسیملرین فیکرینی مدافعه و اونلاری تمثیل ائدن، آنجاق دیگر مرتجع قرویلاردان فرقلی اولاراق مدنیتی و انکشافی دا قبول ائدن خیراندیش قزتی نین یازاری، خلقین آنلایبیله جگی ساده بیر دیلله اسلامین مشروطیته قارشی اولمادیغی و بوندان دولایی دا مشروطیت

طرفدارلای نین دا اسلامین قایدالارینا اویمالاری گرکدیگی فیکرینی مدافعه اتمکده دیر. بورادا قزئتین دیلیندن اؤرنک اولاراق بیر نتیجه سطیر نقل ائدیریک:

تشرک

... بیر نفر وطن پرستلیق ادعاسی ایلن خیراندیشدن سئوال ایلور: [؟]

آی خیراندیش نه سویلورسن [؟]

بنده عرض ایلورم که بز آدمیزی مسلمان قویمشوخ [؟] کرک مسلمان لوقا قولا و فعلاً [سؤزده و عملده] عمل ایلیاخ [؟].

وطن پرست [؟] مسلمانلوق نمنه در [؟]

ای قرداش [؟] مسلمانلوق بیر قانوندر که محمد مصطفی الله طرفندن اونی کتوروب و کرک بز ده او قانونیه رفتار ایلیاخ [؟].

وطن پرست [؟] اخر دیولر که بو مسلمانلوق مانع از ترقی در [کلیشمگه انگلدر].

ها ها [؟] سیزون بو فرمایشوز باشندان ایاغه محلل ایراددر [؟]. حالا سیزون قاندوقوزه کوره سویله کوراخ ترقی و تنزل نمنه در [؟]

وطن پرست - سکوت

ای بالام بس نیه سکوت ایلورسن و جواب سویله مرسن [؟]

ای خیراندیش [؟] او جور که سیز ترقی و تنزل سئوال ایلورسوز من بلرم...

آنا دیلی قزتی

آنا دیلی قزتی آذربایجانلی آیدین و یازار سید حسین تبریزی (عدالت) طرفیندن *عدالت* قزتی نین اکی اولاراق یایینلانان تورکجه ایلک قزتلردندیر. ایلک سایسی ۱۹۰۸ (۱۳۲۷ هـ ق) ایلینده تیریزده نشر ائدیلن *آنا دیلی* قزتی گونوموزده نه قدر اونودولموش اولسا دا، گونئی آذربایجان مطبوعات تاریخینده و عینی زاماندا تورکجه نین ایراندکی مؤقی اچیسیندان اونملی بیر یتره صاحبیدیر. (اک ۵) مشروطیت انقلابی نین داوام ائتدیگی بیر دؤنمده شعورلو بیر شکیلده تورکجه قزمت چیخاراراق آذربایجان میلی کیملیگی نین دوغروو بیر بیچیمده شکلنمه سینی ساغلاماغا چالیشان بیر آیدین قروپونون باشلاتدینی بو حرکت تورکلوک شعوروندان محروم اولان دیگر قروپلارلا مجادله ده باشارلی اولایلمه میشدیر. بونون اساس سببی گونئی آذربایجان آیدینلاری نین عنعنه حالینا گلن فارس یازی دیلینه صادق قالما ایسته مه لری اولمالی دیر. بئله بیر شرایطده *آنا دیلی* قزتی نین نشری و ایلک سایسیندان اعتباراً «دیل مسئله سی» نی جیژی بیر شکیلده اله آلماسی گونئی آذربایجاندا ایکی فرقلی جریانین حاکیم اولدوغونون و تورکجه نی قورماغا چالیشان آیدین قروپون آزینلیقدان (اقلیتده) اولدوغونون گؤسترگه سیدیر.

آنا دیلی قزتی ده دیگر تورکجه قزتلر کیمی ساده جه بیر نتیجه سایب چیخایلمیشدیر. الیمیزده قزتتین ۱، ۲، ۳ و ۵-جی ساییلاری اولماق اوزره دؤرد سایسی بولونماقدادیر. هر سایسی ۴ صحیفه دن عبارت

اولان قزتین ۲-جی سایسی نین ساده جه ایلك صحیفه سینی تاپا بیلدیک. بئله گورونور کی قزتین آدی تام اولاراق *آنا دیلی* دئییل. آنجاق هر سایسی نین باشیندا (اورتادا) «آنا دیلینده روزنامه عدالت دن بیر تحفه» یازیلدییغندان قزت *آنا دیلی* آدی ایله مشهور اولموشدور. باشلیغین همن آلتیندا اداره دن آلماق ایسته ین مشتریله قزتین پولسوز وئرله جگی، تبریزده کی دیگر مشتریله بیر شاهی و باشقا شهرلرده ایسه ایکی شاهی یه ساتیلاجای بیلدیریلیمشدر. قزتین «عرض مخصوص» باشلیغی آلتینداکی تانیتم یازیسیندا داها چوخ یئنی اؤیرنمگه باشلایان «وطن اولادی» نا فایدالی اولماغا چالیشاجاقلرینی، قزتین مومکون اولدوغو قدر ساده و هرکسین آنلایا بیله جگی بیر طرزده یازیلاجای و ایلك دفعه اولاراق تورکجه یازماغا گیریشدیکلری (تشبوت اتدیکلری) باره ده بیلگی وئرلمکده دیر. یازی نین سونوندا ایلك سایسی نین *عدالت* قزتی باش یازاری م. رضا رفعت طرفیندن حاضیرلاندىغی بلیرتیلیمشدر. دیگر ساییلارین کیم ویا کیملر طرفیندن حاضیرلاندىغی حاقیندا بیلگی یوخدور. حتی *آنا دیلی* نین صاحبی و یاینلاندىغی تاریخله ده ایلگیلی هئج بیر بیلگی وئرلمه میشدیر. *عدالت* قزتی نین اکی (علاوه سی) اولاراق چیخدیغیندان بو کیمی بیلگیلر محتملاً اورادا یئر الیمشدر.

ایلك سایسیندان اعتباراً دیل پروبلمینی اله آلان یازار، آنا دیلینی اؤیرنمه نین و آنا دیلینده تحصیل گورمه نین اؤنمیسه ساده بیر دیلله آنلاماغا چالیشیر. گوئی آذربایجانین او دؤنمه کی دیل دورومونو چوخ گؤزل بیر شکیلده یانسیدان (عکس اتدیرن) «دیل مسئله سی» آدی بو یازیدان بعضی پارچالاری اولدوغو کیمی نقل اتدیریک:

دیل محبتی وطن محبتیدر. بیز اذربایجان اهالیسی دیل و یازی جهندن چوخ کری و آواره قالب و مشکلاته دوچار اولمشوق. بیچاره بیزیم بالاجه بالالریمز ابتدائی درسlerde او قدر زحمتلر و مشقتلر چکرلر که بو یوکرون قوه تخیلندن خارج بیر درجه ددر.

هر بیر ملتون اوز آنا دیلنده جور بجور درس کتابلری و تاریخ لری و ادبیات لری و علم و فن رساله لری وار و میتدی اوشاق لار اول مکتبه کیدوب درسه شروع ایلین وقت فقط حروف تاتیماغه محتاج درلر! الف بایه که آشنا اولدی باشلار اوخوماغه. ایا بیزیم درس کتاب لریمزده و دیلیمزده بو سهولت وار می؟

عجبا اسلافمزدن حق شکایت واریمز می؟ تورک دیلینون بو قدر وسعتی و تورکجه-دانشانلرون کترتیه بیزیم بو اذربایجانده ترویجه اقدام ایتمه مک وطن محبتینون یوقلنندان باشقه بیر دلیل نظره کلیور می؟

...بیچاره اوشاق مدت تدریسنده حروفاتی می تاپسون عبارت خوانلغی می بیلسون یا فارس دیلنون معناسینی و عربی کلمه لرینون ترجمه سین[ی]!

... دیل مشکلاتی بیز اذربایجان اهالیسنه بیر بیوک درد اولوب علی الخصوص خارجه لسانی اوخویان کوچک میتدی اوشاقلاره... پس لازمتر اذربایجان اوشاقلاری الف بائی و عبارت خوانلغی اوز آنا دیلنده بیلسونلر صوره [سونرا] فارسینون تکلمنه دقت ایلیوب فارسی دیلنی اوز آنا دیلی کی بییلندن صوره خارچی دیل اوخوماغه اقدام ایلسونلر[.].

... هانی بیزیم انجمن معارفیمز و مجلس علمیه میز که ملی دیلمزده علوم عالیه کتاب لری تألیف و ترجمه و انتشار ایده لر که دیل جهندن احتیاجیمز رفع اولوب و اوز دیلمیز و اوز ادبیاتیمز ارادان کتمیه» (س. ۱، ۲).

مقاله مولفیی فارس ویا یابانجی دیلترین اؤیرنیمینه قارشی دئییل. آنجاق، اونا گوره، اوشاق اؤز آنا دیلینده (تورکجه) تحصیل آلیب اوخوما- یازما اؤیرندیکدن سونرا دیگر دیللری اؤیرنمه لیدیر. ۱۹۰۸ ایلینده

یازلمیش اولان بو مقاله ده کی پروبلملر ۱۰۰ ایل سونرا یعنی ۲۰۰۸ ایلینده بئله گونئی آذربایجان تورکلری نین ان اؤتملی پروبلمی اولاراق وارلیغینی سوردورمکده دیر. باشقا بیر دئییشله، بعضی چوخ کیچیک دگیشیکلرله بو یازی گونوموز گونئی آذربایجان درگیلری نین بیرینده یایینلانسا، کیمسه اونون بیر عصر اؤنجه یازیلدیغی نین فرقینه و ارماز، مؤلف، ایلك تورکجه یازیسی اولماسینا رغماً اولدوقجا گؤزل و آخیجی بیر دلیل ایشلمیشدیر.

قزئتین مخاطب کسیمینی داها چوخ اوشاقلار، مکتب اؤیرنجیلری و اونلارین آتا-آناسی تشکیل ائتدیگیندن توخونولان موضوعلارین اساس قیسمی دا تحصیل مسأله لری، بیلیم، جهالت و باطل اینانجلار کیمی موضوعلاردان عبارتدیر.

بیرینجی سایى نین سون صحیفه سینده «اخطار» باشلیقلی قیسا بیر یازیدا اوخوجولارا بئله بیر تذکر وئریر: «عزیز و محترم اوخوجیلاریمزدن توقعمز بودر که بو مختصر روزنامه نون نمره لرینی اولندن حفظ ایدوب و تمیز ساخلیوب ضایع ایتمه سونلر[۱]. امیدمز چوخ دور که اخرده اوشاق لاریمزه مکتب ده اوخوماق اوچون بیر نافع کتاب و یخشی مجموعه حاضر اولسون[۲].»

اخطارین محتواسیندان آنلاشیلدیغی کیمی، س. ح. عدالت ین بو قزئتی یایینلاماقدان بیر هدفی ده اورادا چیخان یازیلارین گله جکده بیر درس کیتابینا دؤنوشدورولمه سیدیر.

قزئتین ۳-جی سایسیندا «اجمال احوال»، «حفظ الصحه»، «مکتبه اوخویان وطن قارداشلاریم»، «دللاکلار اوستالاردان همتلیدور» و «بیر نئچه سوز» کیمی باشلیقلار واردیر. «اجمال احوال» یازیسیندا محمدعلی شاهین سلطنت تختینه اوتوردوغو و تبریز اعیانلاری و میلت وکیللری نین بو حادثه نی دؤرد گنجه- گوندوز بایرام اتده چکلری خبری وئریلمیشدیر. «حفظ الصحه» بؤلومونده انسانلارین، اؤزللیکله ده اوشاقلارین ساغلیغینا دقت ائدیلمه سی گرکدیگی، اسلام دینی نین ده بونا مساعد اولدوغو وورقولانماقدادیر. «مکتبه اوخویان وطن قارداشلاریم» باشلیغی ائتیندا ایسه مؤلف، مشروطیت انتقالی نین گتیردیگی یثنی لیکلردن اوشاقلارین دا فایدالاناجیغینا توخوناراق، آرتیق اؤیرنجیلرین آغاچ و فلکه ایله جزالاندیریلما یا جاققلارینی، پیس و نملی یئرلردن چیخیب ایشیقلی و تمیز صینیقلاردا درس اوخویاجاقلارینی وعد ائتمکده دیر. «بیر نئچه سؤز» یازیسیندا دا م. رضا رفعت، میلت وکیللیگی سئچیملرینی بؤیوک بیر حادثه اولاراق دگرلندیره رک، اونلاری بیرلیگه و اعتدالا چاغیرماقدادیر.

آنا دیلی نین دیلینه باخدییغیمیزدا بو قزئتین محلی اؤزللیکلری ده یانسیتماقلا بیرلیکده، دیگر قزئتلرده چوخ راستلانمایان بیر بیچیمده یازیا گنچیریلن بؤلگه تورکجه سی نین دؤنمین استاندارد باتی (غرب) یازی دیلی ایله هم اوسلوب هم ده مورفولوژیک و سؤزلوک ترجیحلری اچیلاریندان دا بسلمه سینه اؤزل بیر غیرت صرف ائیلدیگی، آنجاق هدف کوتله نین (آذربایجان تورکلویو) دیلی نین ده دقتله گؤز آردی ائتمه یه رک عینی بیر دایره نین عضولری آراسینداکی بوتونلویون وورقولانمایا چالیشیلدیغی آنلاشیلماقدادیر. قزئت دلیل مسأله سینی (تورکجه) بیر پروبلم اولاراق اله الیمیش و تورکجه نین تحصیل دیلی اولاراق مکتبلرده ایشله دیلمه سی گرکدیگینی جیدتی شکیلده مدافعه ائدیلمیشدیر

کتابخانه

تربیت، م. خ. (۲۵۳۵). دانشمندان آذربایجان، فردوسی کیتابخاناسی یاینیلاری، تبریز.
 رسولزاده، محمد امین (۱۹۹۳). ایران تورکری، خاضیرلایانلار: یاوز آق بیشار، عراقان م. ییلدیریم، صلاح
 الدین چاقین، تورک دوتلیسی آراشیرمالاری وقفی، ایستانبول
 روستموا، س. (۱۹۹۳). آذربایجان نوزی مطبوعاتی، آذربایجان علمبر اکادیمسی یاینیلاری، باکی.
 سرطری نیابین. (۱۳۶۰). تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان، دوتیا یاینیلاری، تهران
 مجیدی، سن. دانشنامه مطبوعات آذربایجان، مهدآزادی یاینیلاری، تبریز.
 مصطفی یقه وادی (۲۰۰۰). جنوبی آذربایجان: مکی شعور، مرتضوی مطبعه سی، کؤلن.
 قایدی آذر. (بی تی ی). تاریخچه روزنامه های تبریز در صبر مشروطیت، تلاش یاینیلاری، تبریز.
 کسروی، احمد (۱۳۵۵). تاریخ مشروطه ایران، امیرکبیر یاینیلاری، تهران.

اگر

کتاب: عبرت قرظی (۱۹۰۶)

کتاب: فکری قرظی (۱۹۰۷)

عبرت	
عبرت	عبرت
<p>تاریخ و نگارنده: ...</p> <p>موضوع: ...</p> <p>مکان و زمان: ...</p>	<p>عبرت</p> <p>تاریخ و نگارنده: ...</p> <p>موضوع: ...</p> <p>مکان و زمان: ...</p>

فکری	
فکری	فکری
<p>تاریخ و نگارنده: ...</p> <p>موضوع: ...</p> <p>مکان و زمان: ...</p>	<p>فکری</p> <p>تاریخ و نگارنده: ...</p> <p>موضوع: ...</p> <p>مکان و زمان: ...</p>

«آمالیمیز، افکاریمیز اقبال وطندیر...»

(مشروطه دۆرو مطبوعاتینا بیر نظر)¹

● پروانه ممدلی

۱۹۱۱-۱۹۰۵-جی ایللر ایران مشروطه انقلابیندا گونئی آذربایجان آپاریجی و حل اندیجی رول اوینادی. بو انقلاب آذربایجان خلقی نین اجتماعی-سیاسی و میلی شعورونون انکشافی اوچون شرایط یاراتدی. مشروطه فرمانی اۆلکهده کی سیاسی فضائین آچیلماسینا گتیریب چیخاردی. ظولمون و حاقسیزلیغین آرادان آپاریلماسی، عدالتین و مستقل لیگین برپاسی هدفی ایله باشلانمیش خلق حرکاتی اشتراکچیلاری نین اساس طلبی قانونلارا سۆیکنن بیر حکومتین یارادیلماسی و بیر وطنداش اولاراق اولارین حیات طرزینی فورمالاشدیراجاق حقوقلارین تامین اولونماسی ایدی. چونکی خلق مدنیت و تفکور طرزنی باخیمیندان اۆلکی ایللره نیسبتاً بیر چوخ ایره لیله ییشلره نایل اولموشدو.

گوندن-گونه گتیشلنن سیاسی حادثه لر و اجتماعی چکیشمه لر اۆلکه نین خبر مرکزینده چئوریلمه سینه، بو ایسه آذربایجاندا مطبوعات بازارنی نین یارانماسینا گتیریب چیخاردی. مختلف قزتلر یاییلماغا باشلادی. انقلابی حرکت اۆلکه نین ادبی محیطینده عکس اولوندوغونا گۆزه تئزلیکه بیر چوخ شاعیر و یازیچیلار دا آزادلیق عاشیقیرینه قوشولاراق قلملری ایله مبارزه یه آتیلدیلار. نتیجه ده خلقین بیلگی قیتلیغی آرادان قالدیریلدی.

خلقین ایینه ییتیشن بو قزتلر کوتله نی گوندن-گونه یئنیلشن سیاسی جریانلارا دوغرو استقامتلندیریردی. بو نشرلرین یئنی ادبی-مدنی محیطین فورمالاشماسیندا، گونون طلبیندن دوغان اثرلرین یارادیلماسیندا، هجو و تنقیدین کۆمگی ایله خلقین عصرلردن بری داوام ائدن غفلت یوخوسوندان او یادیلماسیندا بۆیوک رولو اولموشدور.

ایلیک میلی شورائین آچیلماسیندان و آذربایجان نماینده لری نین تهراندا گتتمه سیندن سونرا آذربایجانلی میلت وکیللری نین تآکیدى ایله ۱۹۰۸-جی ایلهده سانسور لغو ائدیلدی. بئله لیکه، مطبوعات تام آزادلیغا قوووشاراق ایسته دیگینی سانسورسوز چاپ ائتمک حقوقونا مالیک اولدو. جمعیتین حقوقلاری نین قورونماسی، هابئله قلم صاحبیلرینه و مطبوعاتا باسقیلارین ضررسیزلشدیریلمه سی مقصدی ایله قانونلار چرچیوه سینده کیتاب، قزئت، اعلان و مختلف لایحه لرین نشری آزاد اولدو.

بو قانونون قبول ائدیلمه سیندن اول نشر اولونان قزتلر حاقیندا ا. کسروی یازیردی کی، «دوغرودور، بو دۆرده اۆلکه ده بیر سیرا قزتلر نشر ائدیلمه دی. لاکین اولارین چوخو یئرسیز دوعالار، مدحلیق، قارانی آغ گۆستریمک رس. کیمی یازیلارلا دولو ایدی. اۆلکه ده آپاریلان ایشلر و باش وئرن بروسه لرین تنقیدیندن

¹ مقاله محمدرضا هیئت طرفیندن عرب ایفباسینا کۆچورولموشدور.

صحبت گنده بيلمزدی. سانکی بوراداکي مأمورلار بوتون ايشلردن اوزاق ایدی. ذکاءالملک (محمدحسین) تربیت آدلی بیر قزئتده بعضاً فرانسیزجادان اتدیگی ترجمه سینده چاره سزلیکدن «قانون» سۆزونون یئرینه «قاید» کلمه سینی ایشلتمیشدیر.»

لاکین حاقیندا صحبت گئدن قانون قبول اولوندوقدان سونرا مطبوعات بوتون اولکده ده آزاد شکیلده نشر ائدیلمگه باشلادی. قلم صاحیلری تام قوه ایله خلقی بیلگی ایله تأمین اتمک اوچون سفربر اولدولار. ایستر سیاسی، ایستر اجتماعی، ایستر سه ده اقتصادی باخیمدان بوتون مسأله لر قزئت صحیفه لرینده شرح و آنالیز اولونماغا باشلادی. سارای، حتی شخصاً محمدعلی شاه بله تنقید ائدیلدی. مسألات قزئتیی شاهین و اونون سارایی نین امللری حاقیندا داها چوخ یازیردی. احمد کسروی نین یازدیغینا گۆزه، «سلطان العلماء خراسانی روح القدس قزئتینده جسارتلی سۆزلر یازمیشدی کی، بو سۆزلرین باشیندا محمدعلی میرزا دوروردو. تحصیل ناظیری نین محکمه یه مراجعتی نتیجه سینده سلطان العلماء اورایا دعوت ائدیلدی. محمدعلی میرزائین عنوانی نین «قصاب دوکانی» آدلاتدیریلماسی نین سببی سوروشولدوقدا «سلطان العلماء» منصفلر هیئتیی چاغریلماسینی طلب ائتدی. بو بهانه ایله جواب وئرمدن بویون قاچیردی و ادعا تأمین اولونمادی.^۱

بو دۆرده آذربایجاندا ۵۰-یه یاخین قزئت و درگی نشر اولونوردو. تدقیقاتچی حسین امید اونلاردان سککیزی نین آذربایجان (تورک - م.ر.ه) - فارس، بیریی نین آذربایجان (تورک - م.ر.ه)، قالاتلاری نین فارس دیلرینده چیخدیغینی قید ائدیر.^۲

۳۵

مشروطه انقلابی دۆرونده مطبوعات حقیقتاً دۆرون اجتماعی-سیاسی و ادبی حیاتی نین گوزگوسونه چئوریلیمیشدی. بو دۆره خاص اولان خصوصیتلردن بیریی ده یارانان ادبیاتین آیریجا کیتاب و توپلولاردا دئییل، محض مطبوعات صحیفه لرینده ایشیق اوزو گۆرمه سی ایدی. مثلاً، اشرف الدین گیلانی طرفیندن رشتده نشر اولونان نسیم شمال قزئتیی نین اکثر صحیفه لری شعر نمونه لریندن عبارت ایدی. یوسف خان اعتصام الملکون رداکتورلوغو ایله چیخان بهار قزئتینده یوسف خانین شعرلری و روس، فرانسیز، عرب ادبیاتیندان اتدیگی ترجمه لر اساس یئر توتوردو. صور اسرافیل قزئتینده بو مطبوع اورقائین باش یازاری علی اکبر دهخدا نین دایمی ستونو اولان «چرند و پرند» ده او دۆر اوچون یئنی اولان سیاسی فلیتتون نمونه لری یارانیردی.

استانبول شهرینده او ایللرده آذربایجانلی ضیالیلارین داها ایکی مطبوع اورقائی چاپ اولونوردو. بونلاردان بیریی سید حسن تبریزی و سید محمد توفیقین رهبرلیگی ایله ۱۹۲۰-۱۹۰۹-جی ایللرده نشر اولونان شمس قزئتیی ایدی. ایستانبولدا نشر اولونان دیگر قزئتین رداکتورو تبریزی حاجی حسن خان جعفرزاده ایدی. آذربایجان (تورک - م.ر.ه) و فارس دیلرینده نشر اولونان بو قزئت دموکراتیک یوتلو ایدی و اوز صحیفه لرینده سیاسی ساتیریک (طنز) ماتریاللارا گئنیش یئر آبییردی. ایستانبولدا تحصیل آلان آذربایجانلی طلبه لر قزئتده فعال اشتراک ائدیردیلر.

^۱ کسروی، احمد؛ تاریخ مشروطه ایران، تهران، ۱۳۳۰.

^۲ امید، ح؛ تاریخ فرهنگ آذربایجان، تبریز، ۱۳۳۲.

انقلاب ایلرینده ایرانین دیگر شهرلرینده ده آذربایجانلی انقلابچی ناشیرلر طرفیندن بیر سیرا قزتلر نشر اولونوردو. تهراندا م. ا. رسولزاده نین و ابوضیانین رداکتورلوغو ایله *ایران نو، س. ح.* ابراهیم زاده نین رداکتورلوغو ایله *چارچی ملت*، روشدیه نین قلمی ایله *تهران*، حسن خان تبریزی نین محررلیگی ایله عصر، محمود افشارین رداکتورلوغو ایله *چنته پابرهنه*، خوراساندا محمد صادق تبریزی و س. ح. اردبیلی نین رداکتورلوغو ایله *خورشید و خراسان* قزتلری چیخمیش، تهران سوسیال-دموکرات تشکیلاتی نین اورقانی *صور اسرافیل* قزتی نین رداکتورلاریندان بیری میرزا قاسیم خان (صور اسرافیل) اولموشدور. جنوبی آذربایجانین ترقی پرور ضیالیلاری، او جمله دن س. سلماسی، میرزا غفار خان زنوزی، حیدر عمو اوغلو و باشقالاری قافقاز مطبوعاتیندا دا، خصوصیه *ارشاد* قزتی نین ایرانا عاید صحیفه لرینده، تیغلیسده چیخان سوسیال-دموکرات قزتلرینده ایراندا اجتماعی-سیاسی وضعیت و انقلابی مبارزه یه حصر ائدیلمن دموکراتیک مضمونلو مقاله لرله چیخیش ائدیردیله^۱. او ایلرده یئنی نشره باشلایان *ملانصرالدین* درگیسی ایران و گونئی آذربایجان موضوعونا گئیش یئر آیریردی. *ملانصرالدین* ائله بیر سای یوخ ایدی کی، اورادا بو موضوع م. جلیلین، م. ع. صابیرین و درگی نین تبریز مخبیرلری - م. س. اوردوبادی، میرزا علی اکبر محمدقلیزاده (جلیل محمدقلیزاده نین قارداشی - پ.م.)، اسکندر غفاری سرخپوشون قلمی ایله فلیتتون، شعر، خبر وس. شکلینده گئتمه سین. باکیدا نشر ائدیلمن *ارشاد*، *تازه حیات* کیمی مطبوع اورقانلار دا ایرانداکی مشروطه انقلابینا بویوک معنوی دستک اولوردولار. اگر ۱۹-جو عصرین سونلاریندا گونئی آذربایجاندا یالنیز تورکیه نین نشر نمونه لری ایله تانیش ایدیرسه، آرتیق ۲۰-جی عصرین اوللرینده داها چوخ باکی و قافقازدا آذربایجان دلیینده (آذربایجان تورکجه سینده - م.ر.ه.) چیخان مطبوعات و نشرلری ایزله ییر، آذربایجاندا اوزون فاصله دن سونرا (۱۹۰۴-۱۸۹۱) چاپ اولونان *ارشاد* (بو قزتین صادق خان فراهانی طرفیندن ایرانداکی آذربایجانلیلار اوچون فارس دلیینده خصوصی علاوهسی حاضرلانیردی)، خصوصیه *ملانصرالدین* و دیگر مطبوع اورقانلاردان اؤز اولکه لری ایله باغلی بیلگیلر آیردیله.

بئله لیکله گونئی آذربایجانین اوخوجولاری ایرانین باشقا بؤلگه لریندن فرقلی اولاراق بوراداکی حادثه لر حاقیندا قافقاز و روس سوسیال-دموکراسی سی نین تعلیم و باخیشلاری، ایران انقلابینا یؤنه لیک فعالیت^۲ و دیگر ماتریاللارلا بلاواسیطه تانیش اولوردولار.

عایله سینی دولاندیرماق و چؤرک پولو قازانماق اوچون بوتون قافقاز بویو سپه لنمیش گونئی آذربایجانلیلار ایرانا گئری قایدارکن اؤزلری ایله قافقازلی فهله لرین استقلال مجادله سی دوشونجه لرینی ده گتیردیله. م. ا. رسولزاده یازیردی کی، ایرانلیلارین باکیدا قورولان ایلك انقلابی جمعیتی تهران و تبریزه فداییلر، بومبالار و پاتالیجی ماده لر گؤندیردیله. م. ا. رسولزاده ایراندا انقلاب و آزادلیق حرکتینی اظهار ائدن قوت و عامیللرین توپلانديغی مرکزین باکی و ایستانبول اولدوغونو قید ائدیله^۳. او یازیردی کی، مشروطه دؤنمینده ایستانبولدا اساساً ایرانلی تورکلردن تشکیل اولونموش «سعادت انجمنی» آدلی کومیته تشکیل اولونموشدو. بو کومیته بیر طرفدن نشر اتدیگی بیاننامه لرله ایراندا افکار استقلال پرورانه یی

^۱ جنوبی آذربایجان تاریخی نین اوچرکی، باکی، ۱۹۸۵.

^۲ آدی گنچن اثر.

^۳ رسولزاده، م. ا.؛ *سجلیمیش اثرلری*، حاضرلایان: ش. حسینوف، باکی، ۲۰۰۰.

ایقازله، ووردوغو تلقرافالارلا أوروبا افکار عمومیسینی تنویره چالیشور، دیگر طرفدن ده مراکز اختلالیه بئیننده مبادلہ ی معلومات و اخبار مرکزلیگی وظیفه سینی ایفاده ائدیوردو.¹

قید ائدک کی، او ایلرده ایستانبولدا «سعادت انجمنی» طرفیندن هفته لیک سروش (۱۹۱۰-۱۹۰۹) آدلی قزئت درج اولونوردو. اونون یارادیجی هیئتینه سید محمد توفیق، علی اکبر دهخدا (صور اسرافیل قزتی نین مخبیری)، احمد بگ آقا اوغلو (یاخشی تانیدیغیمیز گؤرکملی ناشیر) و یحیی دولت آبادی داخل ایذیلر.

او ایلرده تبریزده کی حادثه لرین تک سئیرچیسسی دئییل، هم ده فعال اشتراکچیسسی اولان م. ا. رسولزاده تبریزی مدافعه ائدن مجاهدیلرین و اونلارین رهبری ستارخانین قهرمانلیغینی «ایران مکتوبلاری» ندا خصوصی قید ائدیوردی. مشروطه حرکاتی سوندا مغلوبیته اوغراسا ده، رسولزاده ایراندا ۲۰-جی عصرین اوللرینده یئنیلشمه پروسه سینی ستارخانین آدی ایله باغلایره، اونون ایران تاریخینده بیر دیرچلیش رمزینه چئوریلدیگینی قید ائدیوردی. م. ا. رسولزاده یه گؤره، مشروطه دؤرو گونئی آذربایجانلیلارین میلی-مدنی حرکاتدان میلی حاکلار اوغروندا سیاسی مبارزه یه بیر گنجید مرحله سی اولموشدور.

او دؤرده ایران تاریخینده ایلک دفعه أوروبا استانداردلارینا اویقون اولان و اولکه ده ان چوخ اوخونان و ان نفوذلو قزئت ساییلان *ایران نو گونلوک* قزتی نشر اولونوردو. قزتین رداکتور م. ا. رسولزاده ایدی. م. ا. رسولزاده نین سؤزلری ایله دئسک، *ایران نو* دموکراتیک فیرقه نین فیکیرلرینی یاییردی، یارادیجی هیئتیه ده آذربایجان تورکلریندن تشکیل اولونموشدور. رسولزاده ۱۹۰۸-جی ایلهده باکی سوسیال-دموکرات کومیته سی طرفیندن گیلان انقلابینا کؤمک اوچون رشت شهرینه گلیب عینی ایلهده مجاهدیلرله بیرلیکده تهراندا گندهرک، مشروطه حرکاتینا قوشولموشدو. تهراندا قیسا بیر واخت عرضینده مشروطه لیدرلری نین دقتینی چکمیش و دموکرات پارتیسی نین (حزب) قورولماسی و پروقرامی نین یازیلماسیندا اشتراک ائتمیشدیر. رسولزاده سید حسن تقی زاده داخل اولماقلا أوروبا تحصیلی گؤرموش بیر قروپ ایران ضیالیسی ایله بیرلیکده ۱۹۱۰-جو ایلین سپتامبر آییندا ایران دموکرات پارتیسی نین اساسینی قویور. ایران دموکرات پارتیسی نین اورقانی کیمی فعالیتیه باشلایان *ایران نو* قزتی مشروطه انقلابی نین ایکینجی دؤرونده و مجلسین ایکینجی دؤنمینده ان مشهور قزئت ایدی. محمدمین رسولزاده بورا: «کی فعالیتیه ایله یثنی قزئت اوسلوبونو- أوروبا طرزینی ایرانا گتیردی. او، آذربایجانین روس اشغالیندان قورتولماسی و ایرانین روسیانی ترکیبیدن اوزاقلاشماسی ایله باغلی سرت یازیلار یازیردی. قزتده م. ا. رسولزاده بعضاً «تیش» تخلصو ایله چیخیش ائدیوردی.

قزئت عادتاً اولکه ده باش وئرن سیاسی حادثه لری ایشیقلاندیبریر، چاتیشمالیقلاری آچیق گؤستریردی. *ایران نو* تئز-تئز نفوذلو شخصلرین و قزتلرین حمله سینه معروض قالیردی. صحیفه لری نین بیرینده کریلوفون «حیوانلارین کونسرتی» تمثیلینه اقتباس چاپ ائدن قزئت سپهدارین غضبینه توش گلیمیشدی. ۱۹۱۱-جی ایلهده فعالیتینی *ایران نو* آدی آلتیندا داوام ائتدیرن قزتده سیاسی مسئله لر داها کسکین وئرلیردی. بئله کی، قزئت ایراندا اولان اجنبی لرین پرده آرخاسی ایشلری نین اوستونو آچماغا نایل اولوردو.

¹ آدی گنچن اثر.

صدر هاشمی‌نین قید ائتدیگینه گۆره، تهرانین میلی مجلس نماینده لری اؤز نطقلرینده قزئتده درج اولونان یازیلاردان استفاده ائدیردیلر.^۱

انجمن قزتی نین تمثالیندا مشروطه دؤرونون مطبوعاتی بارهده تصور یاراتماق اوچون بو قزنتله سیزی داها یاخیندان تانیس ائدیریک.

انجمن قزتی تبریزده مشروطه قانونو اعلان ائدیلدیکن سونرا چیخان ایلك مطبوع اورقان روزنامه‌ی ملی (میلی قزنت) اولدو. بیر مدت سونرا بو آدی دگیشیلیب جریده ی ملی آدی ایله چیخدی. قزنت ۳۸-جی سایندان «آذربایجان ایالت انجمنی» نین رسمی اورقانی کیمی فعالیت گؤستره رک، انجمن آدی ایله یایلدی.

قزنت ۱۹۰۶-جی ایلده اوکتوبر آیی نین ۱۹-دا تبریزده میرزا علی اکبر وکیلی نین رداکتورلوغو ایله نشر اولونوب. ایلك ایللرده هفته ده ایکی دفعه، محمود غنی زاده نین رداکتورو اولدوغو دؤرده ایسه هفته ده اوچ دفعه چاپ اولونوب. قزنتین باشلیغی نین آلتیندا بو سؤزلر یازیلیردی: «خلقین و تاجرلرین ایستگی اوزره بو قزنت چوخ ساده بیر دیلله یازیلیر». قزنتین باشلیق صحیفه سینده ۱۲-۱۳-جی عصرلرده آذربایجانین آتابگلر دؤلتینه منسوب اولان، سونرالاری ایسه قاجارلارین رسمی امبلیمینه چئوریلن اسلان و گونش عکس اولونموشدو. قزنتین نشری ۱۹۱۱-جی ایله دک داوام اتمیشدیر. قید اتمک لازیمدیر کی، انجمن مشروطه انقلابی دؤرونده ایشیق اوزو گۆرن ایلك میلی اورقان ایدی. بونونلا یاناشی، او دؤرده قبول اولونموش ایران و جنوبی آذربایجان مطبوع اورقانلارینا تطبیق ائدیلن قایدالاردان یان گمچه رک، یعنی مطبوعات ناظیرلیگی نین اجازه سی اولمادان نشره باشلامیشدی. بو قزنت او دؤرده ایراندا آزاد مطبوعاتین ایلك قاراقوشو ایدی. قزنت اساساً انجمنین و مجلسین مذاکره ائتدیگی قانون و قرارلاری، عینی زاماندا آنا یاسانین حیانا گمچیرلمه سی ایله باغلی خلقین طلبلرینی آردیجیل شرح و چاپ ائدیردی. بونونلا یاناشی قزنتده مختلیف شهرلردن آنا یاسانین طلبلرینی کوبودجاسینا پوزان عنصرلرین املرینی افشا ائدن اعتراض مکتوبلارینا یئر آیریلیردی.

قزنت چاریزمین و اینگیلتره نین (اینگیلیستان) ایرانا قارشی حربی-سیاسی مداخله پلانلارینی آشکارا چیخاریب و خصوصیله ۱۹۰۷-جی ایل اینگیلیس-روس آنلاشماسی نین مستملکه چی لیک و اشغالچی لیق مقصدلرینی آچیب گؤسترملکه ائتی امپریالیست حرکاتین قوتلنمه سینه بؤیوک خیدمت گؤستریردی. بو جهندن قزنتین سیاسی شرحلری چوخ تأثیرلی ایدی: «اینگیلتره و روسیا دؤلتی نین بو معاهده نی باغلاماقدان... اصل مقصدلری اشغالچی لیق، مستملکه چی لیک، اؤزلری نین سیاسی، عینی زاماندا اقتصادی-تجاری منفعتلرینی تأمین اتمکدیر.»^۲

مشروطه دن سونرا اورتایا چیخان ایالت و ولایت انجمنلری آراسیندا ان اؤنملی و گوجلو موقعه مالیک «تبریز میلی انجمنی» اورقانی اولاراق یاینلانان بو قزنت یالنیز تبریز و آذربایجاندا دئیل، ایرانین هر طرفینده، اؤزلیکله ده تهراندا جریان ائدن مشروطه خبرلرینی احتوا ائتدیگیندن چوخ اؤنملی بیر یئره

^۱ هاشمی، م. س.؛ تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان، ۴ جیلده، ۱۳۳۱-۱۳۲۷.

^۲ جنوبی آذربایجان تاریخی نین اوچرکی، باکی، ۱۹۸۵.

صاحب ایدی. محمدرضا هیئت قزئتده آذربایجان تورکجه سی نین دورومو ایله باغلی یازیردی: «قزئت بعضی ساییلاریندا چیخان بیر نچه شعر استئنا اولماقلا تامامیله فارسجا نشر اولونوردو. أما قزئتده وئرلین اعلان و خبرلر نظره آلیندیغیندا تورکجه نین دورومونو تثبیت ائده بیللمک اوچون دگه دگه ملزمه سونولماقدادیر»^۱. تدقیقاتچی محمدرضا هیئت/نجمن قزئتی نین ساییلارینی آراشدیراراق اونا آیریجا مقاله حصر ائتمیشدیر. قزئتین مضمونو ایله باغلی آشاغیداکی بیلگیلر همین مقاله دن اخذ اولونموشدور:

قزئتین ۹-جو سایسیندا وئرلین بیر اعلاندا تبریزین "ادبیه" مکتبینه هئج مکتبه گئتمه میش یئددی یاشینداکی اوشاقلارا دؤرد آی ایچینده ایستر فارس، تورک و ایسترسه ده عرب دیلینده یازیپ اوخوما تعلیمی وئرلیدیگی و مکتبین آتا-آنالار طرفیندن سیناناماغا حاضیر اولدوغو بلیرتیلیمشدیر. ۳۲-جی ساییدا عینی مکتب اؤیرنجی لری نین معلملریله بیرلیکده تبریز انجمنینه گئدیپ، انجمن عضولرینه تورکجه شعرلر اوخودوقلاری، انجمنین مکتبه ۲۵ تومن یاردیم ائتدیگی و قزئتین هر هفته ۶۰ نسخه اؤیرنجیلره پولسوز گؤندریله جگی خبری و اورادا اوخونان شعرلر یئر آلماقدادیر. شعر بئله باشلار:

مکتبدور انبیاده نبی لئخ علامتی
مکتبدور اولیاده ولی لئخ سعادت
مکتبدور عالمه یتورن هر هدایتی
مکتبدور اورگدن بزه امر شریعتی...^۲

قزئتین ۴۴-جو سایسیندا یئنه ده "سعادت"، "ادبیه" و "نوبر" مکتبلیری اؤیرنجیلری نین معلملریله بیرلیکده تلگراف مرکزینه گئتدیکلری و اورادا شعر و خیطابه اوخودوقلاری بلیرتیلیمکده دیر. قزئت، اوخونان خیطابه دن سادهجه "بیز بیر قاشق قانیمیزی المزه الوب ملته نثار المکه گلمشوق" جمله سینی اؤرنک وئریرکن، اوخونان شعری تاماماً یابینلامیشدیر:

امالمز افکارمز اقبال وطندور
سرخدمزه قلعه بزم خاک وطندور
دعوا کونی یکسر کورنن قائلو کفندور
ایرانلوروق جان وروب نام الاروق بز   دعواده شهادتله هامی کام الاروق بز

قانیله قلجدور کورنن بیدقمزده
جان قورخوسی یوخدور دلمزده جانمزه
هر گوشه ده بیر شیر یاتوب توپراقمزه
ایرانلوروق جان وروب نام الاروق بز   دعواده شهادتله هامی کام الاروق بز
ایرانلو ادی هر اورگه لرزه سالاندور   اجدادمزن هیبتی معروف جهاندور

عینی ساییدا "پرورش" و "روشدیه" مکتبلیری اؤیرنجیلری نین اوخودوقلاری خیطابه نشر ائدیلمیشدیر.

^۱ هیئت، محمدرضا؛ مشروطیت دؤنمی آذربایجانیندا تورکجه مطبوعات و نشریات (۱)، وارلیق درگیسی، سای ۱۳۹-۱۳۸، تهران ۱۳۸۴.

^۲ وئرلین شعر ویا نثر اؤرنکلری نین دیل و املاسی قورونموشدور- م.ر.ه.

انجمن قزتی نین ۱۱۶-جی صحیفه‌سی نین تامامی، ۳-جی صحیفه‌نین ایسه یاریسی تورکجه‌دیر. بو تورکجه متین اصلینده "سعادت" و "نوبر" مکتب‌لری معیلم‌لری نین دانشم‌لاریندان عبارت‌دیر. مکتب اؤیرنجیلری و اؤیرتم‌لری نین (معیلم‌لری نین) تورکجه شعرلر اوخویوب چیخیش ائتمه‌لری او دؤتمده تبریز مکتب‌لرینده تورکجه تعلیمین هله ده گوجل اولدوغونون گؤسترگه‌سیدیر.

قزتین ۱۰۷-جی ساییسیندان اعتباراً ایالت و ولایت انجمن‌لری نین قانون لایحه‌سی سیرایلا یاینلانمیشدیر. لایحه‌یه گؤره، هر بیر ایالتده انجمن ادلی بیر ایالت انجمنی (مجلسی) قورولمالیدیر. انجمن عضولری خلقین سسی ایله سئچیلیر. سئچیلری لری ن ایران تبعه‌سی و ۲۱ یاشین اوزرینده اولماسی؛ ایالتده ائوی و مولکو بولونماسی یا دا بیرباشا وئرگی و فرمه‌سی شرط‌دیر. قادینلار سئچیم‌لره قاتیلایلمزلر. آدایلار (کاندیدالار) ایسه، ان از ۳۰ یاشیندا اولوب، فارسجا اوخوما - یازماغی بیلمه‌لی‌دیرلر. مشروطیت انایاساسیندا (قانون اساسی) رسمی دیلدن سؤز ائدیلمه‌دیگی حالدا فارسجا اوخوما - یازما بیلمه‌نین شرط اولاراق بلیرتلمه‌سی و دولایی‌سی ایله ده ساده‌جه تورکجه اوخوما - یازما ییلن بیر انسانین اذربایجان انجمن سئچیم‌لرینه کانیدادا اولماقدان محروم ائدیلمه‌سی، مشروطیت دؤنمینده فارس دیلی نین داها رسمی بیر استاتو قازانماسینا یول آچان و تورکجه‌نین آرتیق رسمی مرکزله‌ده بیر ایشه یارامایاجاغی آنلامینا گلن بو ماده تورکلرین مشروطیت دؤنمینده اوغرا دیقلاری ان بؤیوک ضرر اولموشدور. مرکزی حکومتین تورکلرین ایلنده بولونماسی و مشروطیت حرکتی بایراغی نین دا اذربایجانلیلار ایلنده اولماسی تورکجه‌نین ده فارسجائین یاینندا رسمی استاتو قازانا بیلمه‌سی اوچون الوثریشلی بیر شرایط یاراتماسینا رغمه، اذربایجان آیدینلاری بوتون ایرانی قورتارماق آدینا اذربایجانلی تاماماً اونوتموشدولار. قزتین ۲-جی ایل، بیرینجی ساییسیندا فیوضات قزتیندن نقلاً حکیم نظامی نین اوغلونا یازدیغی شعرین تورکجه ترجمه‌سی یئر آلماقدادیر.

۴۰

انجمن قزتی نین ۲-جی ایلین ۱۰-جو ساییسی نین بیرینجی صحیفه‌سینده پاریسدن "عثمانلی اتحاد و ترقی جمعیتی" طرفیندن "تبریز ملی انجمنی" نه گؤندریلن بیر مکتوب و ۲-جی صحیفه ده انجمن طرفیندن وئریلن جواب یاینلانمیشدیر. جواب مکتوبونون سونوندا قزت طرفیندن بئله بیر اچیقلاما وئريلمکده دیر: "فارسجا اوخویان دگرلی اوخوجو و آبونهلریمیزه هر آیز چتین اولسا دا، عثمانلی تورکجه‌سیله یازیلیمیش اولان بو ایکی مکتوبو مقدس انجمن عضولری نین ایستگی اوزره چئویرمه دن اولدوغو کیمی نشر ائتدیک."^۱

قایناقلار

- امید، ح.، تاریخ فرهنگ آذربایجان، تبریز ۱۳۳۲.
- جنوبی آذربایجان تاریخی تین اوچرکی، باکی ۱۹۸۵.
- رسولزاده، محمدمین، سئچیلیمیش اثرلری، حاضیر لایان: ش. حسینوف، باکی ۲۰۰۰.
- هاشمی، م. س.، تاریخ جراید و مجلات ایران، ۴ جیلک، اصفهان ۱۳۳۱-۱۳۳۷.
- هیئت، محمدرضا، «مشروطیت دؤنمی آذربایجانیندا تورکجه مطبوعات و نشریات (۱)»، وارلیق درگیسی، سایه ۱۳۲۹-۱۳۲۸، تهران ۱۳۸۴.
- کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران، تهران ۱۳۳۰.

^۱ هیئت، محمدرضا، مشروطیت دؤنمی آذربایجانیندا تورکجه مطبوعات و نشریات (۱)، وارلیق درگیسی، سایه ۱۳۲۹-۱۳۲۸، تهران ۱۳۸۴.

عاشیق یدالله و شیکاری داستانی

● نیمی کبوتریان^۱

عاشیق‌لارین داستان سؤیله مه‌سینی، دده قورقود گله‌نگی نین (عننه‌سی نین) داوامی اولاراق بو گون ده عاشیق‌لاریمیز آراسیندا چوخ گوجلو بیر شکیلده یاشادیغینی گۆرمکده ییک. اؤزلیکله، داستان سؤیله مه عننه‌سی آذربایجان یۇره‌سینده کی عاشیق‌لار آراسیندا داها یایقین و کۆکلودور. ایلخان باش گۆز ایران آذربایجان یۇره‌سینده داستان سؤیله مه عننه‌سی حاقیندا ایندیانا اونیورسیتته سینده اینگیلیزجه بیر مقاله یایینلامیشدیر (باش گۆز ۱۹۷۰).

اصلی و کرم، عباس و گولگز، عاشیق غریب، امراه ایله حوری لقا کیمی عاشیق داستانلاری بیر طرفدن گله‌نگی یاشاتمیش، بیر طرفدن ده عاشیق‌لارین اوستالیغی نین گۆسترگه‌سی اولاراق دگرلندیریلیمیشدیر. احمد جعفر اوغلونون سؤیله دیگی کیمی عباس و گولگز داستانیندا عاشیق هاوالاری نین هامیسی ایشلندیگی اوچون بو داستان اوستالیغا چاتما و عاشیق‌لیق درجه سینه یتیشمه گۆسترگه‌سی اولاراق قبول ائدیلمیشدیر (جعفر اوغلو ۱۹۳۲).

۴۱

آذربایجان عاشیق‌لاری چوخ بؤیوک بیر آلانی (ساحه‌نی) ائتکیله میشلر. اونلارین ائتکیله دیگی بۆلگه لر آراسیندا یاخین دوغو (شرق) اۆلکه لری ایله آنادولونو دا گۆستره بیلیک (اقتدی یف ۱۹۸۱). عاشیق علسگر، دده قاسیم، عاشیق قوریانی کیمی مشهور عاشیق‌لار هم تورکیه ده، هم ده آذربایجاندا تانیلمیشلار (آلپ تکین ۱۹۹۹). ایلخان باش گۆز «میلی فولکلور» دا یایینلادیغی بیر مقاله ده تورکیه‌نین گونئی دوغو (جنوب شرق) بۆلگه سی عاشیق‌لاری نین آذربایجان عاشیق‌لارینا چوخ بنزه دیکلرینی سؤیله میشدیر (باش گۆز ۱۹۹۸).

شیکاری داستانی عاشیق یدالله نین سسی ایله ۱۳۵۱ ایلینده «ایوا» کاستچی لیگی طرفیندن ۵۵ کاست شکیلینده یایینلانمیشدیر. عاشیقین دئدیگینه گۆره، شیکاری داستانینی اوستادی عاشیق حاج علی دن، او دا اوستادی علسگر گوموش کمردن، او دا اوستادی عاشیق صمد چارخلی دان اؤیرنمیشدیر. عاشیق یدالله شکیبی گونوموزون داستانچی اوستاد عاشیق‌لاریندان اولموش و بیر چوخ داستان بیلیمکده دیر. او عومرونو بو صنعتین انکشافی یولوندا قویموشدور. عاشیق یدالله تبریز یاخینلارینداکی ایلخچی دا یاشاماقدادیر.

داستان ۲۲۵ قوشما، ۶۵ بایاتی ایچرمکده دیر و ۵۵ ساعاتدا آنلاتیلیمیشدیر. بو داستان عینی زاماندا عاشیق‌لیق گله‌نگی نین ان اوزون منظوم و منثور داستانی اؤزلیگینی ده داشیماقدادیر. ۵۵ ساعات سورن

۱. چوکور اوا اونیورسیتته سی، سوسیال بیلیملر انیستیتوسو، تورک دیلی و ادبیاتی (خلق ادبیاتی) یوکسک لیسانس اؤیرنجیسی، آانا-تورکیه.

داستاندا عاشیق کسکین ذکا و حافیظه سینی اورتایا قویموش و اوزون بیر عاشیق داستانینی بۇیوک باشاری ایله یاراتمیشدیر. داستان ۵۵۰ صحیفه ده یازییا تۇکولموش و سطیرلرین مولیفی نین یوکسک لیسانس تزی نین بیر بۇلومو اولاراق حاضیرلانمیش (کبوتریان ۲۰۰۷)، عینی زاماندا تورکیه ده عاشیق سمپوزیوموندا تانیتمیشدیر. داستان دیل آراشدیرمالاری باخیمیندان دا اۆنملی بیر قایناق دیر. داستاندا بیر چوخ آرکائیك کلمه تثبیت اندیلیمیشدیر.

داستانین عمومی مۇضوعسو شیکاری و اوغوللاری جهانگیر، جهاندار و جهانبخشین اسلام دینینی یایمالاری اولموشدور. دده قورقود حکایه لرینی خاطرلادان بو داستان دده قورقود گلهنگینی ده گونوموزه قدر گتیریپ چیخارمیشدیر. شیکاری و اوغوللاری هر یترده اسلام دینینی یایماقدادیرلار. اونلار مسلمان اولمایانلاری اسلاما دعوت اندیرلر. قارشیلانمیشدیلر پهلوانلاری مسلمانلیغا دعوت اندیرلر. کافرلر کلمه شهادت گتیره رک مسلمان اولوب، مسلمان اولمایانلارلا دین اوغروندا ساواشیرلار. عاشیق یدالله، عاشیقلیق گلهنگینده اولدوغو کیمی داستانی اوستاد نامه ایله باشلار.

دوستوم دتیر سنه سلام وئره نین
 نتیجه باشدان کمال و عاری گرک
 آنلی آچیق اول، اورگی تمیز
 دوغرو سۆز ایله اعتباری گرک
 غمیمده آغلايا، تویومدا گوله
 اؤز اؤز قدرینی، قیمتین بیله
 حالیمی سوروشوب، قدریمی بیله
 دوغرو سۆز ایله دوز ایلقاری گرک
 اؤیله آلدانمایا بولا، دؤلته
 حيله ایله سوخولمایا غیرته
 دوستونو سالمایا هنج خجالته
 ناموسو، غیرتی، عاری گرک

اوستاد نامه دن سونرا داستان باشلار:

اسکی زاماندا روم دیاریندا شاه دارا آدلی پادشاهین شیکاری و ارچه آدلی ایکی اوغلو وار ایدی. شاه دارا شیکارینی اؤزوندن سونرا حاکیم اعلان اندر. ارچه بو اوزدن اونو قیسقنار و بیر گزیده اونو قویویا آتار. کیوان سوداگر اونو قویودان چیخاردار. شیکاری عاشیق پالتاریندا کیوان سوداگر ایله بیرلیکده سارایا دؤنرلر. شیکاری اؤزونو تانیتماز، دونیا مقام و منصبینی قارداشی ارچه یه بوراخار و اؤزو کیوان سوداگر ایله بیرلیکده یولا دوشر.

یمن شهری نین پادشاهی منظر شاه شیکاری آغیرلیغیندا آلتین وئره رک اونو کیوان سوداگردن آلیر. شیکاری بورادا اؤزونو آلاها ایتنانن بیرری اولاراق تانیدیر. منظر شاه یمنی نین خجند وزیر آدلی مسلمان بیر وزیرری وار ایدی. شیکاری اونون قیزی پرناز خانیم ایله ائولنیر. اوندان جهانگیر آدلی اوغلو اولور. منظر شاهین بیر ده کافر وزیرری وار ایدی. اونون شیکاری اولدوغونو بیلر و منظر شاها خبر وئره. شیکاری منظر

شاهین پهلوانلارینی یتره وورار. داها سونرا منظر شاه و اورانین اهاالیسینی اسلام دینینه دعوت ائدر. منظر شاه و یمن اهاالیسی نین هامیسی مسلمان اولارلار. کیلیسه لری مسجدیه چئوریرلر و اسلام بایراغینی هر طرفه آسارلار.

منظر شاهین قیزی سیمزار شیکارییه عاشیق اولار و اونونلا ائولتر. بو ائوللیکدن دوغان جهاندار داها سونرا باباسی شیکارینی سرهنگ شامی نین الندن قورتارماق اوچون یاردیمچی اولاجاقدیر.

شیکاری شام سفرینده سرهنگ شامینی اسلام دینینه دعوت ائدر. قبول ائتمه یینجه آرالاریندا ساواش باشلار. سرهنگ شامی شیکارینی توتوقلاماق اوچون مسلمان اولدوغونو سؤیلر و شیکارینی بایلدیپ (بیپهوش ائدیپ)، اونو دوستاقلار.

سرهنگ شامی نین دوستاغیندان شیکارینی قورتارماق اوچون اوغلو جهانگیر آناسیندان اذن آلیپ، یولا دوشر. جهانگیر، یول اوزرینده حلالیه شهری نین پادیشاهی ضحاکی اسلام دینینه دعوت ائدر. ضحاک پادشاه و حلالیه شهری نین اهاالیسی مسلمان اولار و هر طرفه اسلام بایراغی آسیلار.

داها سونرا یولو گلبار ولایتینه دوشر. قاف داغیندا یاشایان و بو شهرین انسانلارینا ظولم ائدن آغوان دئوی اولدورور و شاه شجاع نین قیزی ایله ائولتر. جهانگیر اورانین اهاالیسینی ده اسلاما دعوت ائدر. شاه شجاع و خلقی اسلام دینینی قبول ائدرلر. هر طرفه کیلیسه لری مسجدیه چئوریرلر و اسلام بایراغی هر طرفه آسیلار.

۴۳

شیکاری نین باشقا اوغلو جهاندار آناسی خورشید بانونون وئردیگی قول باغینی قولونا باغلار و باباسینی سرهنگ شامی نین زیندانیندان قورتارماق اوچون یولا چیخار. او دا گئتدیگی هر یترده خلقی اسلام دینینه چاغیرار و اسلام دینینه خدمت ائدر.

شیکاری دوستاقدان قورتولدوقدان سونرا گلستان ارم-ه قوشون چکر. گلستان ارم پادیشاهی سرافراز شاه جادوگرلرین یاردیمی ایله شیکاری نین ساواشینا گلر. شیکاری جادوگرلرین قارشیسیندا گوجسوز اولدوغونو آنالیینجا دستاماز آلیپ آئینی یتره قویاراق ایکی رکعت نماز قیلار. خضر پیغمبر رویاسینا گلر و باطیل سئحری اونا اؤیردر. شیکاری باطیل سئحر ایله دوشمنین جادوگرلرینی یئنیلگییه (مغلوبیته) اوغرادار. بئله لیکله گلستان ارمی فتح ائدر و اسلام بایراغینی اورایا آسار. داها سونرا گلستان ارمین سلطنتینی کیوان پهلوانا وئریپ اولکه سی دارا ولایتینه دؤنر. قارداشی ارچه دن دارا ولایتی نین پادیشاهلیغینی گئری آلا و اونو تکرار پادیشاهلیغا قویار.

اینجه لیمه:

داستاندا یانیق کرم، قارداغ آغاییسی، غربتی، کشکولی هاواسی، کوراوغلو قایتارماسی، زاری کرم، جئیرانی کرم کیمی فرقلی عاشیق هاوالاری چالینماقدا دیر.

داستانین عمومی موضوعو شیکاری و اوغوللاری نین مسلمانلیغی یایمالاریدیر. شیکاری خضر پیغمبرین کمر بسته سیدیر. یعنی خضر پیغمبر اوز الی ایله پهلوانلیق کمرینی اونون بئلینه باغلامیشدیر.

داستانی اینجه له دیگیمیزده اسکی تورک اینانجیلاری و آنالار کولتونو بیر چوخ یترده گوره بیلریک.

شاھ دارا اوغلو شىكارىنى اختارازكن داغلاردان، داشلاردان شىكارىنى بو سۆزلرلە خىبر آلا.

جمالى وار ايدى ماه منور
چىگىننڭە اگنمىش شمس اينىن (ايله) قمر
چكىدىگىم زحمتلر گىتدىلر ھدر
سىندى شاھىن پر و بالى ھاراي

منىم ادىم شاھ دارا
فلک سالىب آھ و زارا
چىخمىشدى شىرىم شىكارا
داغلار تىجە اولدو شىكارى.

بورادا داغ كولتونون عاشىق شعرى واسىطە سى ايله گونوموزە قدر گلىب چاتدىغى نىن اۋرنكلرىندىن بىرىنى گۇرمك مومكوندور. داغلار يوكسكلىكلرى و گۇيە ياخىنلىقلارى سببىلە اسكى تورك اينانچىندا اۋنملى بىر مۇقەعە صاحىبىدىر. داغلارنى يوكسكلىگى، تانرىيا ياخىنلىق و دوغالارنى قبول اولوناجاغى بىر يىر اولاراق آلقىلانمىش (قبول اولونموش) و مقدسلىك قازانمىشىدىر.

ارچە شىكارىنى قويويا اتدىقدان سونرا كىوان سوداگر اونو قورتارىر. شىكارى اۋزونو تانىتمادان عاشىق پالتارىندا سارايا دۇنر. ارچە اوندان بىر شنى اوخوماسىنى اىستە دىگىندە سازى آلىب بىلە دىيىر:

نامردىن اوزو گولمە سىن
گىزلى سۆزوم آشكار دىيىل
سىرىمى ھىچكس بىلمە سىن
گىزلى سۆزوم آشكار دىيىل

نە لازىمدى اۋزوم اۋىم
سىرىمى دونىايە دىم
شىر اوغلوپام، شىر بچە يم
كىم عاشىق بىلمىر بىلمە سىن.

بورادا قهرمانىن عاشىق شكلىندە اۋلكەسىنە دۇندويو موتويونى گۇرمكە بىك. بو موتيو تورك داستانلارىندا تىز- تىز قارشىلاشدىغىمىز موتيولردىندىر. آلامىش داستانىندا اولدوغو كىمى شىكارى داستانىندا دا قهرمان عاشىق شكلىندە يوردونا كىرى دۇنر.

شىكارى اۋلكە سىنە دۇندويوندا اتاسى شاھ دارا وفات اىتمىشىدى. شىكارى اتاسى نىن مزارىنى زيارت اىتدىكىدىن سونرا اونون روحنون شادلىغى اوچون احسان و بخشىشلر وئر و اونون روحنوندىن مدد و ياردىم اىستىر. بورادا اتالار كولتو موتويى آچىقجا گۇرولمكە دىر.

تورك داستانلارىندا ات قهرمانىن ان ياخىن دوستو سايىلر. شىكارى نىن اتى نىن ادى مركب اژدها خوار ايدى. شىكارى اونونلا دانىشار، اونا ساز چالار و اونو دونيالارلا دگىشىدىرمە يەجگىنى سۆيلر:

دوستلاردا، رفقده گۇرمە دىم وفا

دونيایا وئرمه رم اژدها خوار سنی
بیر ده مینسم دونیادا سوزرم صفا
دونيایا وئرمه رم اژدها خوار سنی

من جاواتین یوخدو بوردا آناسی
باشیندا واردی نامردین یاراسی
گر اؤلسئیدم کیملر توتاردی یاسی
دونيایا وئرمه رم اژدها خوار سنی

بو غملی گونومده یولداشسان منه
هردن صحبت ائدیرم سپرداشسان منه
مرکب دتمک اولماز، قارداشسان منه
دونيایا وئرمه رم اژدها خوار سنی

شیکاری داستانیندا قارشیلادیدیمیز بیر باشقا موتیو قالدین آلپ موتیویدیر. دده قورقود باشدا اولماق اوزره قهرمان قادینلاری بیر چوخ اسکی تورک داستانلاریندا گورمک اولار. دده قورقود داستانلاریندا اولدوغو کیمی شیکاری داستانیندا دا خورشید بانو، اونو گولشده بیخان ارککله ائولنه جگینی سؤیلر. شیکاری اونو گولشده بیخاندان سونرا اونونلا ائولنر. بیر باشقا یترده خورشید بانو اوغلونون پهلوان اولوب اولمادیغینی سیناماق اوچون اوزونه نیقاب تاخار و اونونلا ساواشار.

شیکاری چتین دورومدا قالدیغی زامان دستاماز آلا و ایکی رکعت نماز قیلار و آلاها یالوارار:

احکم الحاکمین سن ای کان کرم
یتیش هارایما ای سبحان منیم
اورگیم باغلاب درد اینن (ایله) ورم
یتیش هارایما لامکان منیم

کیمیم واردیر، کیمه گئدیم هارایه
طیب اولا مرهم سالا یارایه
شاهلار شاهی اوزون یتیش هارایه
وئرگین مرادیم شاه مردان منیم

تعریفین ائیلسم گلمز شماره
دوشمنین الینده قالدیم آواره
شیکاریم ایله چاغیرام هارایه
یتیش هارایما ای سبحان منیم

شیکاری یمن دیارندا منظرشاه یمنی ساراییندا اولدوغو زامان اوزونو آلا پرست اولاراق تانیدار. اورادا بوؤوک حورمت قازانار. منظر شاه بوت پرست ایدی. شیکاری اونون کلمه شهادت گتیرمه سینی و مسلمان اولماسینی ایستر:

واجبیدی منه سنین حورمتین

يئرى - گۇيو خلق ائيله ييب بير سبحان
 صراقام من اوزوم بيلم قىمتين
 دى گىنن كلمه نى گل اول مسلمان
 دستگير اولارسان امى بىچاره سن
 قىامتده يانماياسان ناره سن
 ايمان گتير او صاحب ذولفقاره سن
 دى گىنن كلمه نى گل اول مسلمان

شيكارى نين بۇيوك اوغلو جهانگير باباسى شيكارىنى گۇرمه ميشدير. ارگنلىك (بلوغ) چاغينا چاتديغيندا
 آناسى پرناز خانىمدان بو سۆزلرله اتاسى نين كيم اولدوغونو سوروشار:

باشينا دۇندويوم گول اوزلو انا
 سۇيله گۇروم منيم اتام كىمدى
 سودووى (سوتونو) امميشم من قانا- قانا
 سۇيله گۇروم منيم اتام كىمدى

آناسى گرچكلرى اوندان گىزلدنجه جهانگير اوزونو اۆلدوره چكىنى و اونو اوغولسوز قوياغىنى سۇيله يه
 رك تهديد ائدر:

دولانديريب پيمانه مى دولدوررام
 سارالدوين گول رنگيوى سولدوررام
 اوغولسوز قالارسان، اوزوم اۆلدوررم
 سۇيله گۇروم منيم اتام كىمدى

۴۶

بورادا تورك كوتورو ايچنده انايا گۇستريلىن سايقى و دگر اۇن پلانا چىخماقداير. بونون كىمى اۇرنكلرى
 باشقا تورك داستانلاريندا دا گۇره بيلريك.

خضر پيغمبر، داستانين بير چوخ يترينده شيكارى نين يارديميغا گلمكده دير. بعضاً يوخوسونا گليب باطيل
 سئحرى اۇيردير. بعضاً اوتا بير دگنك وئرير. خضر پيغمبرين وئرديكى دگنك شيكارى نين دتولر،
 ازدهالاركىمى اولان اوستو (خارق العاده) وارليقلارلا ساواشماسىنى و اوتلارا غاليب كلمه سىنى ساغلار.
 داستانين بير يترينده خضر پيغمبر سرهنگ شامى نين پهلوانلاريندان اولان كيوان پهلوانين يوخوسونا گلر.
 كيوان پهلوان سرهنگ شامى نين يانيندا شيكارى ايله ساواشماقدايدى. خضر كيوان پهلوانا جنت و جهنمى
 گۇستردر و هانسىنى ترجيح ائتديكىنى اوندان سوروشار. كيوان پهلوان جنتى سئچديگينده خضر پيغمبر
 اونون شيكارى نين يانيندا اولماسى گركدىگىنى سۇيلر. بو حادثه دن سونرا كيوان پهلوان شيكارى نين
 يانينا گئدر:

سنه قربان اولوم امى شير شيكارى
 يوخودا گورموشم شاهلار شاهىنى
 سن منه وئرسن بو التيفاتى
 يوخودا گورموشم شاهلار شاهىنى

گلمیشم دوستونان دشمنی تانیام
سرهنگ شامی نین پهلوانیام
تازه مسلمانام سینه داغلام
یوخودا گورموشم شاهلار شاهینی

گورموشم رویادا شاه مردانی
محشرده قوراجاق اوزو دیوانی
غفلتد ن اویاتدی او کرم کانی
یوخودا گورموشم شاهلار شاهینی

داستاندا دئولر و پرلر کیمی اولاغان اوستو (غیر عادی) گوجلر و اونلارین انسانلارلا ایلیشکیمی و چاتیشماسی یان تتما اولاراق گوزولمکده دیر. شیکاری گولوستان ارمی فتح ائتدیکدن سونرا دمدمه جادو اونو سحر گوجو ایله طیلیسیم مینایا باغلار. شیکاری نین اوغوللاری جهانگیر جهاندار و جهانبخش اونو قورتارماق اوچون طیلیسملری آشیب بویوک تهلوکه لرله قارشیلایشیرلار. ان سونوندا شیکارینی قورتاریب تکرار گولوستان ارمه قاییدارلار.

شیکاری یم چوخ دولاندیم دونیانی
غریلیک ائيله دی عؤمرومو فانی
دئیرلر آدیما سلیمان ثانی
گؤیول ایستر وطن ساری یترسین

دئیرک شیکاری دارا ولایتینه دؤنر.

عاشیق یدالله داستاندا یتر- یتر دینله ییجیلر اوچون اؤیودلر وئریر:

اوتوراندا اوتور- دورگینن
ذاتی، سوتو دوروست مردینن
گن دولانیب گن گزگینن
همیشه نامردینن

من عاشیق مرد اتاسی
دولذور وئر مرده تاسی
نامرد گلیب مرد اولماز
اولماسا مرد اتاسی

داستاندا باشلیجا آشاغیداکى موتیولر گوزولمکده دیر:

۱. یاردیمجی ات موتیوی: شیکاری نین اژدها خوار آتی، جهانگیرین کره آتی اونلارا یاردیم اتمکده دیر. جهانگیر آتینا یولداشیم دئییه خیطاب ائدر. جهانگیر یارالانیب سویا دوشدویونده آتی کره اونو سودان چیخاردار.

۲. یاردیمجی یاشلی موتیوی: جهانگیر اسکندر طیلیسمنینی آچماق اوچون سحرلی باغا گئدر. اورادا پیر واقیف آدیندا قوجا بیر کیشی اونا یول گؤسترر و نه لرله قارشیلایشا جاینی و نه ائده جگینی اونا اؤیردیر.

۳. دئولر و پريلرله مجادله موتيووی: شیکاری یولو اوزرینه چیخان یئددی دئوله ساواشار. آغوان دئو و پريلر شاهى نین مجادله سی ده بونلاردان بیرى دیر. شیکاری طلیسم هیهاتدا سیمیزاری قورتارماق اوچون یئددی دئوله ساواشار. آلتی دئوی اؤلدورر، یئددینجی دئو آمان ایستر. شیکاری مسلمان اولماسی قارشیلیغیندا اونو اؤلدورمز و آزاد ائلر. دئو قولاغینا بیر آت نالی تاخار و شیکاری نین قولو اولور.

۴. اولاغان اوستو (خارق ماده) انسانلار موتيووی:

- سرافراز شاه یاری انسان و یاری دئو شکلینده دیر.
- انجوم پری بیر گونده یئر کوره سینی گزن بیر پریدیر.
- علاوه شاه و اوغلو زردان قاف داغیندا یاشایان دئولردیر.
- ارغوان شاه اولاغان اوستو بیر وارلیقدیر. اونون اود یانديرماز، قیلیچ کسمز و سو بوغماز کیمی اؤزلیکلری واردیر.

۵. آپ قادین موتيووی: خورشید بانو بیر یئرده یئددی پهلوان قارداشی ایله گولشیر و اونلاری بیر-بیرینین اوستونه بیغار. کیوان سوداگرین خانیمی جهانگیری حبسدن قورتارماق اوچون گئیینیب قوشانیر و یولا قویولور. جهاندارین آناسی اوغلونون پهلوان اولوب اولمادیغینی اوزونه نیقاب تاخیب اونونلا ساواشدیغیندا سینار.

۶. بابا و اوغول مجادله سی موتيووی: جهاندار اوزونه نیقاب تاخیب شیکاری ایله قارشیلاییر.

۴۸

۷. اژدها موتيووی: شیکاری و اوغوللاری بیر چوخ یئرده اژدهالارلا قارشیلاییرلار. جهاندار طاووس طلیسمینده قویونون دیینده بیر چشمه ده بیر واقیفین اؤیرتدیگی کیمی اژدهانی گؤزلر و طلیسمی اچماق اوچون اؤزونو اژدهانین آغزینا آتار.

۸. قوتسال (مقدس) آغاج موتيووی: جزیره مینادا درخت اجوزه ادلی بیر قوتسال آغاج وار. او آغاجدا دونیاداکى بوتون میوه لر وار. بو آغاجین یارپاقلاری هر درده درماندیر. آغاجین اوزرینده هومای قوشو دا یاشاماقدادیر.

۹. حیوانا دؤنمه موتيووی:

- سرهنگ شامی نین خبرچیسى انجوم پری گؤیرچین شکلینه دؤنوب و خبرلری گتیریر.
- ریحانه پری جهانگیری طلیسم اسکندردن قورتارماق اوچون اونو قارتال شکلینه دؤنده ریب و برابر اوردان اوچارلار.
- جهانگیر شیکارینی طلیسم مینادان قورتارماق اوچون قارتال شکلینه دؤنوب اوچار.

۱۰. سحر و طلیسم موتيووی: شیکاری نین دوشمنلری سحر و افسونلاردان یارارلانا تاراق اونا سالدیرارلار. بونا قارشیلیق شیکاری خضر پیغمبردن اؤیرندیگی باطیل سحر ایله اونلارین سحرلرینی ائتکیسیز لشدیریر.

۱۱. قیرخ موتیوی: قیرخ سایی تورک کولتورونده چوخ گۆرولن و اؤنملی ساییلارداندیر. بو داستاندا دا بیر چوخ یئرده بور قمله قارشیلایشیریق. شیکاری نین قیرخ پهلوانی وار ایدی. شیکاری داشا دؤنموش قیرخ پهلوانی طیلسمدن قورتاریر.

شیکاری داستانی دیل و کولتور باخیمیندان و گله نکلریمیزی (عننه لریمیزی) یاشاتماسی اچیسیندان اولدوقجا اؤنملی و عینی زاماندا اینجه لئمه سی گرکن بیر داستاندیر.

قاینالار

BAŞGÖZ, İlhan (1970). "Turkish Hikâye Telling Tradition in Azerbaijan, İnan" Journal of American Folklore, c. 83, Oktobr-Desarñbr 1970, No 330, s. 391- 405.

جعفر اوغلو، احمد (۱۹۳۲) آذربایجان یورت ییگیسی؛ «۱۶-جی عصر آذری ساز شاعیرلریندن توفارقانلی عباس»، سایی ۳، ایستانبول.

اقتدیف پاشا (۱۹۸۱). *آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی*، ص. ۱۷۵، معاریف نشریاتی، باکی.

آلپ تکین، علی برات (۱۹۹۹). *آذربایجان و تورکیه ده تانیان عاشیقلار*، ص. ۳۱

BAŞGÖZ, İlhan (1998), "Wolfram Eberhard ve güneydoğu aşık hikayeleri," *Milli Folklor*, c.5, S.33, ss. 9-18.

کبوتریان، نبی (۲۰۰۷). «تبریز عاشیقلیق گله نگی و عاشیق ادبیاتی»، یاینلانمیش یوکسک لیسانس تزی، چوکور اوا اونیورسیتته سی تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو، آدانا- تورکیه

بیان معانی مکانی در زبان فارسی^۱

● آثار کریموف

مفهوم مکان در نتیجه انعکاس مکان واقعی اشیا در ذهن انسان به وجود آمده است. علاوه بر این، فهمیدن شکلها و مناسبات مکانی از ادراک به مفهوم، از خصوصی به عمومی پیشرفت کرده است. انسان به وسیله ادراک می تواند در کنار بودن شیء را بیان کند. به عبارت دیگر او مشخص می کند که شیء دیگری و دور از آن قرار گرفته است و در چارچوب یک زمان با آن موجود است. معانی مکانی، زمانی بیان می شود که شیء یا جز شیء دیگری باشد یا روی، زیر، داخل آن و یا در میان اشیا دیگر قرار گرفته باشد.

تاریخ شکل گیری عناصری که برای بیان مکان استعمال می شود بسیار طولانی و مرکب بوده است. انسان قدیم هر وقتی که می خواست جای اشیا را مشخص کند می بایست نسبت همین اشیا به خود و یا اشیا دیگر تعیین کند. تشخیص مسافت میان دو موضع در اندازه گیری اشیا نقش مهمی داشت. انسان قدیم در مراحل اول پیشرفت بشر تا کاربرد واحدهای مسافتی که دقیقاً مشخص شده و از طرف جامعه قبول شده باشد مسافت را بطور تخمینی مشخص می کرد. انسان وقتی که مسافت را اندازه می کرد وضع اولیه خود او و یا اعضای بدن او بود و او به وسیله این اعضا می توانست سمت حرکت را هم معین کند. تصادفی نیست که در برخی از زبانها کلماتی که برای بیان مناسبات مکانی به کار می روند از نامهای اعضای بدن انسان گرفته شده است. مثلاً سر بالا راه، رو پیش، جلو مقابل راه، دست راست یا چپ را بیان می کند.

۵۰

هر زبانی دارای عناصر و واحدهایی می باشد که به وسیله آنها معانی مکانی را بیان می کند.

ما در این مقاله سعی می کنیم واحدهایی که معانی مکانی در زبان فارسی بیان میکنند را شرح دهیم. بر اساس نمونه هایی که جمع کردیم، می توانیم بگوییم که در زبان فارسی معانی مکانی به وسیله عناصر لغوی و دستوری بیان می شود.

در زبان فارسی کلماتی هستند که از لحاظ لغوی معنی مکانی دارند. از جمله بعضی از اسامی، صفات، قیود، افعال و غیره.

با استفاده از کلماتی که از لحاظ لغوی معنی مکانی دارند می توان معنی مکانی را بیان کرد. مثلاً محله، خطه، سرزمین، اتاق، خانه و غیره.

امیر از خانه خارج شده و در مقابل سربازان قرار گرفت (۸۳، ۶)
خطه آذربایجان مرکز داد و ستد کالاهای فراوانی بود (۳۶، ۶)

^۱ Mekan Mtnasibetlerinin Fars Dilinde İfade Vasiteleri.

پس از واری کردن زیرزمین و آشپزخانه محل برنج و دیگ روغن را پیدا کرد (۱۲، ۸) اتاق پر از عمه و خاله های ذهنی فرشته بود (۲۱۰، ۵)

نامهای مکانهای جغرافیایی هم از این گروهند.

صد و هفتاد نفر از همراهان خویش را عازم تبریز می نماید (۵۳، ۶)

نمایندگان روسیه و انگلستان تمام مساعی خویش را به کار می بندند (۵۸، ۶)

چنانکه می دانیم زبان فارسی از زبان عربی کلماتی گرفته است که بر مدل مفعل، مفعله ساخته می شوند. این کلمات هم از این گروهند، یعنی معنی مکانی را بیان می کنند.

یک معلم مدرسه متوجه می شود که یکی از بچه ها... (۵، ۴)

ایشان از اقوام برادران حال بود که مزرعه را اداره می کردند (۱۴، ۴)

اکنون هر دو به مکتب می رفتند (۵۸، ۸)

در زبان فارسی برخی از پسوندها معنی مکانی دارند و کلماتی که با این پسوندها ساخته می شوند، معانی مکانی را بیان می کنند. پسوندهای مکانی عبارتند از: بار- جویبار، دریابار؛ ستان- شهرستان، دهستان، گلستان؛ گاه؛ خانه و غیره.

می کوشید یک چمدان پر از مواد منفجره را در ایستگاه قطار قرار دهد (۳، ۴)

از آن در نیروگاههای اتمی کشور استفاده کنیم (۱، ۴)

هیچ یک در درجه و پایه شعری به جایگاه حافظ نرسیدند (۵، ۴)

حادثه ای اتفاق می افتد که به جاسوسان داخلی این کشور حداکثر کمک لازم را می نماید (۳۰، ۶)

فرشته با یک جست خودش را به داخل آشپزخانه رسانید (۴۶، ۵)

او چون کودکی از جایش پرید و خود را به مهمانخانه رساند (۴۲، ۸)

ضربات چاقو سبب شد وی در راه انتقال به بیمارستان جان ببازد (۷، ۴)

در زبان فارسی فقط صفتهای نسبی معنی مکانی دارند. معلوم است که پسوندهایی از قبیل *ای- این/* صفت نسبی می سازند: شیرازی، تهرانی، آمریکایی، پسین، زیرین، برین و غیره.

مادر آن سرباز آمریکایی مجبور است بدن زخمی و ناتوان پسرش را تا سالها به دوش بکشد (۵، ۴)

همه حقوق مردان ایران و ساکنین نقاط مرزی واضح و دقیق در نظر گرفته شده (۶۱، ۶)

مکانی دارد: نزدیک شدن، دور شدن، خارج (داخل) شدن، بالا رفتن، فرود آمدن و غیره.

در زبان فارسی برخی از فعلها هم از لحاظ لغوی معنی مکانی دارند. اغلب این فعلها از دو کلمه ساخته شده اند که کلمه اول این ترکیب معنی مکانی دارد.

هر دو به بهانه بازی با کبوترها، به این پرندگان سپید و قهوه ای نزدیک میشدند (۶۳، ۵)

پس از بلند شدن هواپیما کایل درمی یابد دخترش در کنار او نیست (۷، ۴)

اتومبیل حمید خان از مشرق تهران خارج می شد (۳۳، ۵)

کیوان بدون اینکه به عقب نگاه کند، تند تند بالا می رفت (۹۹، ۵)

محققان نتوانستند این سفینه را در محلی که باید فرود می آمد، بیابند (۷، ۴)

گفتنی است که یکی از وسایل اصلی بیان معانی مکانی قید است. مانند: اینجا، آنجا، نزدیک، پایین، فوق، پهلو، دور، بالا و غیره.

اینجای شهر همیشه اینطوری است (۱۲، ۴)

وجود او را آنجا لازم می‌دید (۱۷، ۸)

بالای اتاق غلام حیدر سر در گریبان بود، پایین اتاق هم گلین نشسته بود (۶۷، ۸)

ناگهان اتومبیلش را کنار جاده پارک کرد (۱۰۴، ۵)

او زیر نور ماه کنار حوض ظرفهای شام را می‌شست (۱۳، ۸)

در برخی از زبانها معانی مکانی را پسوندهای حالتی بیان می‌کنند و از آن جهت گاهی به آنها حالات مکانی می‌گویند. از آنجا که در زبان فارسی پسوند حال وجود ندارد، معانی حالات از لحاظ صرفی بیان نمی‌شود. برای بیان این معانی بیشتر از حروف اضافه استفاده می‌کنند: از، در، به، بر، تا.

از: این حرف اضافه معنی مکانی دارد و بیشتر وضع اولیه حرکت را نشان میدهد:

از آشپزخانه صدای تق و توق شستن ظرفها می‌آمد (۳۳، ۷)

حمید با اینکه مردم را از طبقه پنجم این عمارت لوکس و از بالا تماشا می‌کرد (۴، ۵)

از کنار ویلای آنان تا جنگل راه درازی نبود (۱۱۳، ۵)

در هر سه جمله حرف اضافه «از» در معنی مکانی استعمال شده است.

حرف اضافه «به» علاوه بر مکان، جهت و سمت حرکت را هم بیان میکند.

رگبار به سوی پایین میل کرد (۳۸، ۷)

فقط پسر و دختر یکی از همسایه‌ها سری به خانه آنها زدند (۱۹۳، ۷)

امروز به در خانه ام چیزهایی نوشته بودند (۱۸۴، ۷)

پیش از آنکه به درون اتاق برود، نگاهی به سرسرا کرد (۴۱، ۷)

«در» مکانی که حرکت در آن وقوع یافته است را نشان می‌دهد:

جز دو نگهبان کسی در باغ و گشت پنجره ظاهر نمی‌شد (۵۹، ۷)

کسی جز فرمانده در خانه نمانده بود (۶۰، ۷)

در زبان فارسی برای بیان بعضی از معانی مکانی عنصر ویژه ای وجود ندارد و تمام این معانی با حرف اضافه بیان می‌شود:

میوه‌های پلاسیده و پوسیده را در سبد می‌ریخت (۱۱۳، ۷)

نکنند بچه‌ها او را در چاه انداخته باشند (۱۸۶، ۷)

مادر با دقت چای را در استکان کیوان ریخت (۱۰۶، ۵)

در جمله اول «در» به معنی «به» به کار رفته است. یعنی به سبد و یا به درون سبد. چون اینجا درون سبد مورد نظر بوده، حرف اضافه «در» استعمال شده است.

در زبان فارسی (خصوصاً زبان گفتاری) گاهی حرف اضافه را حذف می کنند، چون معانی آن با عناصر دیگر جمله بیان می شود:

دزدانه به سوی او که پشت چنار یا در پشت صخره جنوبی دیوار پنهان شده بود نظر افکند (۷، ۶۰)

فرشته وسط رختخواب نشست و چشمه‌ایش را مالید (۵، ۸۴)

رختخواب را جمع کرد و گوشه اتاق گذاشت (۸، ۱۲)

ابراهیم از خانه بیرون رفت که مسجد بروود و سرنوشتش تعیین گردد (۸، ۷۹)

قابل ذکر است که در این موارد معنی حروف اضافه را معنی فعل و کلمه ای که می بایست با حروف اضافه استعمال شود، می رساند.

حرف اضافه «بر».

ساعتها با چشمان باز بر دیوار پر از حشره و سقف دودناک خیره می ماند (۷، ۱۱۵)

قطره اشکی که بر گونه اش لغزید نمایش اندوه طاقت فرسایش بود (۵، ۳۰)

حرف اضافه «تا».

زن سه بار تا دم در باغ رفت و به جاده نگاه کرد (۷، ۱۸۵)

سکوت شب جنگل تا کنار تپه امتداد داشت (۵، ۵۲)

می توانست به خاطر اطلاع از حال رؤیا تا بابلسر کیلومترها راه را بدود (۵، ۲۴۸).

منابع

علسگرووا، ت.، *فارس دیلینده سۆز دوزلدیجی اومو مورفملره*، باکی ۱۹۷۲.

Peysikov, L. C., *Očerki po slavoobrazovaniiu persidskoqo yazıka*, M., 1973.

Spirkin A., *Proisxojdenie soznaniya*, M., 1960.

جام جم، ۲۰۰۵، شماره ۱۵۵۲.

اعتمادی، مهدی، *چهل درجه زیر شب*، زریاب، تهران ۱۳۷۸.

کاشفی، محمد، *قائم مقام فراهانی و امیرکبیر*، تهران ۱۳۷۶.

مجابی، جواد، *شهر بندان*، تهران ۱۳۷۷.

مقدم، سیما، *صعود بر بلندای عشق*، نشر البرز، تهران ۱۳۷۸.

نەدن قرامر اۋىرنىك كى؟^۱

• دىويد كرىستال

چئویرن: ناصر شاه گؤلۇ^۲

• «وار اولدوغو اوچون». انسانلار داواملى اولاراق ياشادىقلارنى محیطه دقت ائدر، اونو آنلاماق ایسترلر؛ داغلاری فتح ائتمک ایسته دیکلری کیمی قرامره ده حاکیم اولماق ایسترلر. بو آچیدان، قرامرین علمین باشقا آنلارنى ایله هئج بیر فرقى یوخدور.

• اما دیل داغلاردان داها چوخ، انسان اولاراق گۆردویوموز یاقلاشیق (تقریباً) هر بیر شئيله ایلیشکلی دیر. دیلسیز یاشایا بیلیمریک. وارلیغیمیزین دیسلل بویوتونو (بُعدونو) آنلاماق هئج ده دگرسیز بیر باشاری دئییلدیر. قرامر ایسه دیله دوزن (نظم) وئرن تمل قورالدير (قایدادیر).

• قراماتیک یئته نگیمیز (قابلیتیمیز) فوق العاده دیر. بلکه ده صاحب اولدوغوموز یئته نکلرین ان توره-دیجیسی دیر. یازا بیله جکلریمیز ویا دانیشا بیله جکلریمیز سینیرسز دیر (نامحدود)، اما بوتون بو امکانلاری کتترول ائندن قوراللارین ساییسی سینیرلی دیر (محدود). بو نئجه اولاییلر؟

• هر نندسه بعضاً دیلمیز اوزه بیله ده بیزی. آرا سیرا کسین اولمایان، شبهه لی و آنلاشیلماسی چتین اولان یازیلار و دانیشیقلا قارشیلانلار قارشیلانلار. بئله دوروملاردا قرامره باش وورمالی، پروبلمی حل ائتمه لی-بیک. بو ایش اؤزلیکلکه اوشاقلارین، دیل استانداردلارینی چئوره لرینده کی تحصیل آلمیش یئتیشکین انسانلاردان تقلید یولو ایله اۋیرندیکلری زامان، بۋیوک بیر اۋنم داشیماقدادیر.

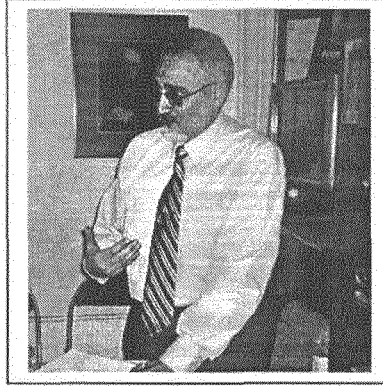
• اینگیلیزجه نین قرامرینی اۋیرنمکله باشقا دیللرین اۋیرنیمی اوچون ده بیر تمل حاضرلامیش اولوروق. اینگیلیزجه نی اۋیرنمکده یارارلی اولان ملزمه نین بۋیوک بیر قیسمی نین عمومیتله ایشه یارار اولدوغو اورتایا چیخماقدادیر. بو قاوراملارین دیگر دیللرده کی فرقلی لیکلری او زامان آیدینلانماق دیر کی، اۋنجه انا دیلمیزه خاص اولانلاری قاوراییب منیمسه میس اولاق.

• قرامری اۋیرندیکدن سونرا دیلمیزین گوجونو، امکانلارینی و چیشیدلی لیگینی داها گۋزل بیر شکیلده آتقیلایا بیلمه لی (درک ائده بیلمه لی) و بئله لیکله اونو یاخشی ایشلمه یه و باشقالارنی نین ایشلمه سینی دگرلندیرمک اوچون داها گوونیلیر بیر موقعه ده دورا بیلریک. دیل یئته نگیمیزین دوغرودان دوغرو یا ایره لیله ییب ایره لیله مه یه جگینی اۋیرنمک چوخ چتین بیر ایش اولماق دیر. دیل بیلگیمیز گلیشمه لیدیر، اما بونو داها ایشه یارار قیلماق اوچون - یعنی داها گۋزل و اتکیلی یازیب دانیشماق اوچون - بعضی اک بئجریلری (یان قابلیتلری) ده الهه ائتمه میز گرکیر. ماشین مکانیکی کورسونو بیتیردیکدن سونرا بئله ماشینیمیزی دقتسیز و پیس بیر شکیلده ایشلده بیلریک.

¹ CRISTAL, David (2004). *The Cambridge Encyclopedia of English Language*, s. 191, Cambridge University Press.

² آنکارا اونیورسیتته سی، چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بؤلومو، یوکسک لیسانس اۋیرنجیسی.

علیرضا صرافى ايله مصاحبه

علیرضا صرافى، *وارلیق* درگیسی نین یازارلار هیأتی نین عضو و *دیماج* درگیسی نین صاحیبی دیر. انشائات مهندسی اولماسینا رغماً آذربایجان ادبیاتی، اؤزللیکله ده فولکلورو، عینی زاماندا بعضی سوسیولوژی موضوعلار حاقیندا بیر چوخ مقاله نین مؤلفی دیر. *دیماج* درگیسی یاینلانماغا باشلادیغی گوندن اعتباراً علیرضا بگله مصاحبه آپارماق ایسته میشدیک، آنجاق بیلیرلی سببلردن دولایی بو مصاحبه گونوموزه قدر مومکون اولمامیشدی. آشایندا علیرضا صرافى ايله کولتورل موضوعلار اوزرینده آپاردینمیز مصاحبه نی دقتینیزه سونوروق،
محملرضا هیئت

۵۵

وارلیق: مصاحبه کلاسیک بیر سوآللا یعنی حیات حکایه نیزله باشلاماق ایسته بیرم. هارادا دونیا یا گۆز آچدینیز؟

صرافى: ۱۳۳۳-جو ایلده اورمیه شهرینده دونیا یا گۆز آچدیم. آتا-آنامین عایله لری اصلینده تبریزلی ایدیلر. اولنلر اورمیه و اطراف کندلرینی ویران قویان و خلقین دیلینده "جیلوولوق و کوردلوق" آدی ايله معروف اولان قورخونج و دهشتلی دۆرون سونوجوندا تبریزدن اورمیه یه کۆچور و اورانین بریاد اقتصادینی یئنیلدن قورماغا چالیشیرلار. آتامین آتاسی "میرزه علی صرافى" تجارتله مشغول ایدی و آتامین آتاسی دا "حاج محمدتقی نقشینه" هم باغ-باغات و کند صاحیبی، هم ده اورمیه ده بیر چوخ آبادلیقلارا و تیکیتی لره باشلایان شخص ایدی. او جومله دن اورمیه نین بیچاقچی بازاری اونون یادگارلارینداندیر.

وارلیق: درس‌لرنیزی هارادا باشا چاتدیردینیز؟

صراقی: آنامین ثابت مشغله‌سی اولمادیغیندان بیز چوخ یئر دگیشمیشیک. میثال اوچون من اون ایکی کلاس ایلک و اورتا مکتب ایللرینده، یئددی دفعه شهر دگیشدیریب و جمعی اون اوچ مدرسه‌ده درس‌لریمی باشا چاتدیرمیشام. ۱۳۵۲-جی ایلده تهراندا "دانشگاه صنعتی" ده، ایندیکی صنعتی شریف اونیورسیتیه سینده انشانات مهندسلیگینی قازاندیم، اونیورسیتیه گیردیکدن سونرا درس‌لرین یانی سیرا، جیذی کولتورل و سیاسی فعالیتلره باشلادیم. بو فعالیتلرین بیر بؤلومونو نئجه آی اؤنجه اینترنت سایتلاریندا یایینلانان "حرکت دانشجویان آذربایجانی در دهه‌ی پنجاه" ادلی کیتایمدا یازمیشام.

وارلیق: هارالاردا ایشله‌دینیز، نه زمان عایله قوردونوز؟

صراقی: اونیورسیتهدن ماذون اولونجا ایشه باشلادیم. غربی آذربایجانین پلدشت شهرینده (اسکی ادی عرب ایدی)، بروجرد، مشهد، تهران، اردبیل، آستارا و تبریز کیمی شهرلرده ایشله‌دیم، عینی حالدا بیر واختلر ایرانین بیر چوخ یئرلرینه او جومله‌دن رشت، سنندج، شیراز، اصفهان، آبادان، خرمشهر، بندرعباس، قشم، کیش، کیمی شهرلرینه ده باش‌وورولایم اولدو. اوشاقلیق ایللرینی یونگول-یونگول و اوینایا-اوینایا قووالارکن سونرا بیردن حیاتین آغیر یوکونه قاتلاشدیم، شهریارین دیلی ایله دئسم: "سونرا بیردن قاطار آلتیندا قالیب، اوستومدن/ دییه بیلمم نه قدر سئل کیمی داغلار کئچدی"....

ایگیری ایل اؤنجه، یعنی ۱۳۶۶-جی ایلین آذر آیی نین ۲۱-نده حیات یولدائیم و جیهه فکورا اورتاق حیاتا باشلادیق. آرال و آله‌ارسلان ادلی ایکی اوغلووم وار.

۵۶

وارلیق: سیز اساس پتشمه اولراق انشانات مهندسی سینیز. دیله، ادبیاتا و کولتورل ساحه‌لره ایلگینیز نئجه و نه زمانندان باشلادی؟ بیریلرینین اتکیسی اولدومو؟

صراقی: ۱۵-۱۶ یاشلاریندا یکن آذربایجانلی و تورک کیملیگیمه بییه دورماغا باشلادیم. اما بو یولدا منی اتکیله‌مین هئچ بیر شخص اولمادی. بلکه اصلینده اجتماعی ضرورتلرین ایستگی و اتکیسی آلتیندا کولتورل فعالیتلره باشلادیم. شخصلره گلدیکه بیر چوخلاری منی بو یولا گئتمکدن چکنیدیرمگه چالیشیردیلار. کیمسه، حتی آتام، آنام و یا یاخین قوهوم-قارداشیم بئله بو یولا گئتمگه منی تشویق ائتمه دیلر. اونون ضرردن باشقا بیر خیری یوخدور دئیردیلر. اوزون مدت اوزومو تک حیس ائدیردیم. بو یولو تک باشینا آددیمالماغا باشلادیم، آنجاق او قدر دایاندیم کی آرخا دورانلار دا تاپیلدی.

۱۳۵۰-جی ایلده اون بیرینجی صنیفدا اوخویورکن آذربایجان‌دان تهرانا کؤچوب، آنامین داییمی رحمتلیک رضا رسولی گیلین قوشولوغوندا (اسکندری خیوانیندا) ائو تودوق. دموکراتلارین تیجارت و اقتصاد وزیر ی اولان رضا رسولی، فیرقه دؤرونون تاریخی و ادبی اثرلرینی تامامیله ائوینده ساخلامیشدی. او زامان تقریباً هئچ کسین بئله بیر شانسی یوخ ایدی، من او ایللرده چیخان کیتابلاری ۱۷-یاشیندا یکن اوخوماغا باشلادیم.

تانیدینیم بیر چوخ شخصیتلرین ایچینده داییلاریمدان (رضا رسولی و دوکتور محمدعلی نقشینهدن) باشقا عبدالله واعضا، دوکتور محمدتقی زهتابی، دوکتور حمید نطقی، دوکتور جواد هئیت و محمدعلی فرزانه‌نین، منده درین اتکیلری اولموشدور.

اونلارین هره‌سیندن بیر پای آماغا چالیشمیشام دا، هئج بیرى نین دیرناغینا بئله چاتمامیشام، ائله علیرضالیغیندا قالمیشام!!

وارلیق: اوخودوغونوز ایلك تورکجه کیتابی خاطرلاییرمی سینیز؟

صراقی: تانیس اولدوغوم ایلك تورکجه کیتاب هله یازیب اوخوما بیلیمه‌دیگیم ایللره، یعنی، ۱۳۳۸-۱۳۳۷- جی ایللره قایدیر. او زامان بیز تهراندا یاشاردیق و هله مکتبه گئتمزدیم، ۵-۴ یاشیم وار ایدی. بیر گون آتام شهریارین حیدربا‌ب‌اسینی آلیب ائوه گتیردی و بویوک بیر ذوق ایله بیزه اوخودو... من ده اونون بیر نچه بندینی ازبرله‌دیم. اوزون مدت حیدربا‌ب‌ادان باشقا بیر کیتاب تانیمازیم. اصلینده بازاردا دا بیر کیتاب اولمازدی. سونرا داها اؤنجه ده دئدیگیم کیمی یئنی‌یئتمه‌لیک ایللرینده جیدى شکیلده مطالعه‌یه گیریشدیم. ۱۳۵۰-جی ایلده صابیرین هوب-هوب نامه‌سی، معجزین دیوانی، میرمه‌دی اعتمادین شانلی آذربایجانى و بیر ده ۱۳۳۳-ده چیخان "شاعیرلر مجلیسی" آدلی شعر کیتاب‌لارینی، ائله‌جه ده "قیزیل صحیفه‌لر" و "شهریورین اون ایکیمی" نی هم اوخویوب، هم ده بعضی بؤلوملرینی اؤز دفتریمه کؤچوردوم. بونلار دئمک منیم ایلك اوخودوغوم تورکجه اثرلر ایدی.

وارلیق: سیزین آدینیزی ایلك دفعه ۵۹ و ۶۰-جی ایلده وارلیق درگیسینده یایینلانان بیر مقاله‌ده گۆرموشدوم. دده قورقود بویلاری حاقیندا بیر سلسله مقاله ایدی. او زامان اونو کئیفله اوخویوب چوخ دا فایدا‌لانیشدیم. آنجاق اوزون بیر مدت سیزدن بیر مقاله‌یه راستلامادیم. سونرا ۷۰-لی ایللرده یئنه مقاله یازماغا و وارلیق درگیسی ایله ایش بیرلیگینه باشلادینیز. آراداکی بو اوزون سس سیزلیگین یا دا یئنین قایتمانیزین سببی نه ایدی؟

صراقی: اصلینده ۱۳۵۳-جو ایلدن اونیورسیتته ده جیدى کولتورل چالیشمالاریم چوخ اولموشدور، بو چالیشمالارین زیروه نوقطه‌سی ایسه ۱۳۵۷-جی ایلین سون آییندا، اسلامی انقلابدان بیر آی سونرا آذربایجانین شعر و موسیقی بایرامی و آذربایجان کونقره‌سی نین اوچ مین نفرین اشتیراکی ایله دوزنلمه‌سی و هم ده ۱۳۵۸-جی ایلده چئلی‌بئل و آذربایجان سسی آدلی درگیلرین یایینا چیخاریلما‌سی ایدی. بیلیرسیز کی ۱۳۵۹-جو ایلده "انقلاب فرهنگى" نتیجه‌سینده بوتون اونیورسیتته‌لر ایکی ایل باغلاندى و اؤلکه‌میزده یارانان آزاد آب و هوا تاماميله دگیشدی. طبیعی اولاراق بو ایللرده منیم ده چالیشمالاریمین خاریجی گۆرونوشو اول بیلیمزدی.

او ایللرده من آز- چوخ عاشیق ادبیاتی و موسیقی ایله مشغول ایدیم و ۱۳۶۴-ه کیمی چالیشمالاریم یازیدان چوخ کاستلره دولوردو. مثلا حبیب ساهیرین افسانه‌وی اولوموندن بیر آی سونرا سحر خانیملا بیرلیکده بیر کاست چیخاردیق. دئمه‌لی اونون شعرلریندن سئچیب، دیکلمه اتئدیک، اوندان اؤنجه ده عاشیق عبدالعلی ایله بیرلیکده ایکی کاستین چیخاریلما‌سیندا اشتراک ائتمیشدیم، بیرى بایاتیلار ایدی، بیزیم بایاتیلاری رحمتلیک شهید سعید سلطانپور فارسجایا چئویرمیشدی، او اؤز ترجمه‌لرینی دیکلمه

اتندی و سونرا باياتيلارين تور كجهسى ديكلمه اولوب نهايت عاشيق عبدالعلی ده اوز قروبو ايله اونلاری بير نئچه عاشيق ماهنيسى ايله چاليب، اوخودولار. بير ده عاشيق حسين جاوان و عاشيق شمشيردن الده اتديگيم شعرلری عاشيق عبدالعلی و عاشيق اشرف-ه يتيرديم و بير گنجه تبريزده عاشيق اشرف گيله گنديب، بير كاست لنته آلاق اونو يايملاديق. ۱۳۶۵-ده باشيما منی محو انده بيلان شعر هاواسی گلدى، او ایلده دئديگيم شعرلرين بعضيلرينی دگرلی دوستوم ناصر مرقاتی، آدینه آدلی هفته ليكده چاپ اتديب و عینی ايله ده اؤز ادبی سيته سينده www.yazi.du قويموشدور.

او کی قالدی دئديگينيز "اوزون سس سيزليک ايللری". بو ايللر اصلينده ۱۳۶۵-جی ايلدن ۱۳۷۰-ه كيميدير. اصلينده ۱۳۶۲-دن بويانا نه اينكى من، بيزيم نسلميزدن اولاتلارين بير چوخو دا بوغوجو بير سكوت ايچينده ياشامشلار. او ايللرده يازيب، ياراتماغا هئج بير الوتريشلی اورتام يوخ ايدى. هم ده منيم شخصى حياتيما بؤيوك دگيشيكليلر اوز وئرن ايللر ايدى او ايللر.

بونا رغماً آرا - سيرا بعضى چالشمالاريم دا اولموشدور. هله سوويتلر دؤنمينده ۱۳۶۹-۱۳۶۸ -جو ايللرده داغليق قاراباغدا باش وئرن آجيناچاقلى حاديشلر منی جيذی آنلامدا اؤز اتكيسى آلتينا آلدی. من ده واختيله اؤنملى بير آراشديرما آپارديم. اونو وارليقدا چاپ اتتمك اوچون دوكتور فرزانه يه وئرديم، آردينجا دا بير-ايكى مقاله داها يازديم، آنجاق اؤزوم تهراندا اولماديگيم اوچون بو يازيلار تاسفله ايتيب، باتدى و چاپ اوزو گؤرمه دى ..

وارليق: او ايللرده هانسی دگيشيكليلر اوز وئردى حياتينيزدا؟

صرافي: ۱۳۶۶-جی ایلده اتولنديم. انشانات ايشلرينده اولدوغوم اوچون چوخلو داغدا-داشدا ايشلهميشم، يئننى قوراجاغيم اورتاق حياتين تمل داشلاريني قويماق ايله مشغول اولموشام. جابر نوروز دئميشكن: من حياتدا هر نه ييمي تك قازانديم / محبتدن قاشيغا تك- تك قازانديم.

۵۸

آنجاق بو ايللرده يازماقدان چوخ كيتاب اوخويوردوم، هم ده بعضى بؤيوكلريميز خصوصيله فرزانه، واعظ و دوكتور نطقى ايله ... تئز- تئز گؤروشلريم اولوردو... من صفدن ديشارى چيخمدان، اولدوغوم ميدانين قيراغيندا اولسا بئله، قالماق مقصدى ايله او ايللر عرضينده هئج بير زامان بؤيوكلريميزله اولان باغلاريمي قيرماديم.

اينديكى اونيورسيته اؤيرنجيلريميزى گؤردوكده اينانيرام كى بو هامى نين گنچيره جگى چوخ عادى و عمومى بير وضعيتدير. طلبه ليك ايللرينده چوخ جيذى فعاليتده بولونان اؤيرنجيلريميز، ايشه باشلايب، اتولنديكدن سونرا بير نئچه ايل تاماميله ميداندا چيخماغا مجبور قاليرلار، يتتر كى بونلار آنجاق اؤز معنوى ايليشكيلرينى اؤز ياخين دوستلارى و اوستادلاريله قيرمايب، مطالعه دن و كيتاب عالميندن اوزاقلاشماسينلار، سونرا باشلارى آييلينجا بير داها كئرى دؤنرلر.

وارليق: دوكتور نطقى دن سؤز اتدiniz. بيلديگيم قدريله رحمتليك اوستاد نطقى ايله ده ياخين ايليشكينيز واردى. بو دوستلوق نه زاماندا باشلادى؟ نئجه گلشدى؟

نطقى نى حبيب ساهير واسيطه سيله تانيديم، شانسيميزدان شهر آرا سمتينده كى اتولرى بيزه چوخ ياخين ايدى و قونشو كيمي ايديك. وارليقدا چاپ اولان دهه قورقود مقاله مى ايلك دفعه دوكتور نطقى يه

اوخوموشدوم. او بگنیب دوکتور هئیتته وئرمیشدی و اولدوغو کیمی ده وارلیقدا یاییلانمیشدی. من نطقی دن چوخ شیئر اؤیرندیم.

وارلیق: اوستاد نطقنی بیر جمله ده نئجه تانیدایلیرسینیز؟

صرافی: محمدرضا بگ، بؤیوک بیر شخصیتین وصفی قیسا بیر جمله نین ایچینده قیسیلا بیلریم؟ دئسم: آذربایجانین دونیا چاییندا یئتیشدیردیگی گؤرکملی بیر شخصیت، یا دا هارادا نه دئییه جگینی بیلن، اونو ان گؤزل شکیلده سؤیله یین ناطیق بیر عالیم. و یا ان قیساسی: جانلی آنسکلویدیمیز.

وارلیق: ایسترسه نیز بیر آز دا الیفبا و یازی قایدالاریمیز حاقیندا دانیشاق. مشروطیت دؤنمیندن بوگونه دیلیمزین گلیشمه پروسه سیننه باخدیغیمیزدا هر مرحله ده الیفبا اوزرینده بعضی دگیشیک لیکلر آپاریلیمیش و دیلیمیزه اویقونلاشدیریلیمیشدیر. مثلاً مشروطیت دؤنمی تورکجه مطبوعاتیندا حتی نقطه، ویرگول کیمی اشاره لر بئله ایشله- دیلمیردی. آهنگ قانونو تام اولاراق یازینا عکس اولونموردو. ساغیر نون بعضا "نک" بعضا ده "ک" ایله و /ک/ سسلری چوخ واخت تک بیر حرفله (ک) گؤستریلیردی. ایلک اؤنملی اصلاحات ۱۳۲۵-۱۳۲۴ ایللرینده گرچکلشدی. انقلابان سونرا دا وارلیق درگیسینده جیئدی و باشاریلی بیر الیفبا رفورمو باشلادیلی و حیاتا گنجیریلدی. آنجاق هله ده حل اولونمامیش بیر چوخ پروبلیم وار. ان اؤنملیسی ده آیلنما کلمه لرین یازیلیشیدیر. ایکینجی اورتوقرافی سمیناری نین اؤنریلری نین یایقینلاشدیرینی و منیمسندیگینی ده سؤیله یه بیلیمریک. سیزجه بوتون شرطلری دقته آلاق اورتا بیر یول تاپا بیله جگیک می؟

۵۹

صرافی: بیزیم اورتوقرافی اصلینده "اورتا" قرافی اولدو!! یعنی دخیل کلمه لرده نه تامامیله اورژینالیغی قورودوق (دوکتور حسین قلی سلیمی نین ایملاسی کیمی)، نه ده تامامیله فوتتیک یازیلیشی توصیه اتتدیک (دوکتور بهزادی نین ایملاس کیمی)!! بو ایکسی نین تام اورتاسیندا اولان بیر نقطه ده اوتورماغا راضیلاشدیق.

ایندی بئش ایل او سمینارلاردان گنجیب، عملاً اونو تطبیق ائتمگه چالیشان یازیچیلاریمیز بعضی کلمه لرین یازیلیشیندا و اوخونوشوندا چتینلیک چکیرلر، او بیر طرفدن اورژینال ایمالین طرفدارلاری دا ایستر-ایسته مز بعضی دخیل کلمه لری فوتتیک یازماغا یؤنلیمیشلر.

منجه دیلیمیزه گنچن دخیل کلمه لره بیرینجی اورتوقرافی سمیناری نین قراری ایله یاناشسایدیق داها یاخشی اولاردی. کلمه کلمه لرین ایچیندن داها چوخ ایشلک اولان، مثلاً: دونیا، فایدا و ... کیمی سؤزلری، بیر صائیتلی سؤزلری (مثلاً: حؤکم، صولج و...) هم ده اصلینده بیر صائیتلی اولوب و دیلیمیزده عموماً ایکی صائیتلی کلمه کیمی ایشلتن سؤزلری (مثلاً: فصیل، عؤمور، نسیل و...)، تامامیله دیلیمیزین فوتتیک قایدالاریله اویقون یازیلماسی ایله شخصاً راضیام،

منه ائله گلیر کی فاعل و فعال وزنینده اولان کلمه لرین ده عموماً ایندیلیکده فاعیل و فیعال کیمی یازیلماسی مقبولیت تاپمیشدیر. مثلاً: عالیم، کیتاب و ... بونلاردان خارج اولان کلمه لرین اکثری اورژینال ایملا ایله یازیلماسی داها الوئریشلی گؤرونور.

هر حالدا معین سبیلره گۆره ایکینجی اورتوقرافی سمیناریندا آلیان قرارلارین بعضیسی ایملاسینا عادت اتدیگیمیز کلمه‌لرین قیافه‌سینی چوخلو دگیشدیریر و اونون اوچون ده هم یازیچی، هم اوخوجو، هم ده تاییبستین ایشینی دوگونه سالیر. بو قرارلار البته هئج بیر زمینه‌سی اولمایان یئنیجه سوادلانماغا باشلایان، هم ده یانیندا فارسجانی اؤیرنمک مجبوریتینده اولمایان اوشاقلارا داها مناسیبیدیر. اما بو فرضیه‌لر واقعیتدن اوزاقدیر. چونکو بیزیم اؤلکه‌نین مکتبلرینده آنا دیلی تدریس اولمور، اما فارسجا اینه-بویونا اؤیردیلیر.

منه ائله گلیر کی کلمه لنتلرده (عرب و فارس منشالی لنتلرده) اصلیل دیلرینده کی گۆزوموز آلیشان کلمه‌لرین ظاهیری فورمونو دگیشدیرمکده افراطا واریلیمشدیر، هر حالدا بو باره‌ده بیر آز سالیب، چیخمالی و نهایت بیر دستورالعمل یازیلماایدیر. گئچن ایلین سونلاریندا دوکتور هئیت جنابلاری منی ائله‌جه ده بیر چوخلارینی بو ایشه مامور ائله‌دیلر، آنجاق ایشلر بلیرلی سبیلره گۆره بیر او قدر ایره‌لی گتتمه‌دی.

نییه‌سینی سورسانیز دا منجه بیر نتجه دلیلین ایچینده بیر ده پسیکولوژیک دلیل وار. بئله کی واختیله قرارا آلینان قایدالاری رسماً پوزماق مسئولیتینی کیمسه بونونا آلامیر. حال بو کی عملده و غیر رسمی حالدا بو ایشی تقریباً هامی (هرکس ده معین درجه‌ده) گۆرور.

منه ائله گلیر کی بو ایش اصلینده بیرینجی و ایکینجی اورتوقرافی سمینارلاری نین باشقانی اولان دوکتور هئیت جنابلاری نین الیندن گله بیلر.

وارلیق: سیزین کولتورل حیاتی‌نین ان پارلاق صحیفه‌لریندن بیری ده شهبه‌سیز دیلماج درگیسینین نشری‌دیر. دیلماج ایله ایلگیلی چوخ سوال سوروشایلیرم. آنجاق ان اؤنملی‌لرینی سوروشماق ایسته‌یرم. بیرینجیسی، دیلماج آدینی نییه سئچدینیز؟

۶.

صرافی: بو آدین سئچیلیمه‌سی بیر او قدر ده اؤنم داشیمیر. ارشاد ناظیرلیگینه آپاردیغیم تقاضانامه‌ده نشریه‌میز اوچون بش آد اؤنرمه‌لی ایدیک. طبیعی کی آدلار فارس سۆزلوکلرینده بولونان بیر کلمه اولمالی ایدی.. من ده بیر نتجه آد وئردیم، "ارمغان"، "دیلماج" و ..... اونلار دا دیلماج آدینی قبول اتدیلر.

محمدرضا هئیت: ایکینجیسی، نییه بئله بیر درگی چیخارما احتیاج دویدونوز؟

صرافی: ۱۳۷۷ ایلینده تهراندا باشدا دوکتور حمید نطقی اولماقلا بیر نتجه فیکیرداشلاریمیزلا (ابراهیم رفر، اکبر آزاد، حسن راشدی، مسعود فیوضات، داوود سعیدخانلو، محمدحسین محمدخانی (گونئیلی) و...) بیرلیکده بیر کولتورل موسسه قورماق فیکرینه گلدیک. بو درنگین آدینی نسیمی آدینا کولتور درنگی قویدوق. درنگ ۱۳۷۸-جی ایلده تهراندا ایکی سمپوزیوم و بیر آذربایجان موسیقی گنجه‌سی برنامه‌سی قورماغا نایل اولدو، هم ده تبریزده قورولان دوکتورنطقیه‌یه عاید سمپوزیومون قورولوشوندا جیذی قاتقیلاری اولدو.

درنگین هدفلریندن بیری ده درگی چیخارماق ایدی، بو دا منیم بونوما دوشدو، آنجاق دیلماجین رسمی قبولو او قدر گنجیکدی و حاکیم دایره‌لرین ده نسیمی درنگینه سویوق مناسیبتی و بیر نتجه باشقا سبیلره گۆره درنگ دورقون وضعیتیه گلدی، قوروجولاری ایسه باشقا یئرلرده اؤز چالیشمالارینا داوام اتدیلر.

دورت-بش ایل گنچدی، ۱۳۸۲-جی ایلین آذر آییندا ارشاد ناظیرلیگی طرفیندن دیلماجاً رسماً چاپ و نشر اجازه‌سی وئریلدی. (بو آرادا من ده تهران‌دان تبریزه کؤچموشدوم). اصلینده نسیمی درنگی اولوب، اولماسایدی دا او درنگین هدفلی هامی‌میز اوچون اساس بیر هدف و وظیفه کیمی دوروردو، اونون اوچون ده من درگینی (نسیمی‌چیلرین غیابیندا) بیر چوخ تبریزی دوستلاریمیزین اشتراکی ایله چیخارماغا باشلادیم.

وارلیق: اوچونجوسو، هدفلرینیزه نه قدر یاخینلاشاییلدینیز؟

صرافی: سواکینیزا ائله بئله جواب وئرمک ایسته‌سم دئییه بیلرم کی یاریسینا قدر هدفلریمیزه یاخینلاشا بیلدیک. محمدرضا بگ، دیلماج اصلینده منیم درگیم دئیل، یوزلرجه یازیچی و مینلرله اوخوجونون اورتاق اثری کیمی قیمتله بیلر، دیلماجین نشرینه باشلامدان تبریز آیدینلاری ایله چوخلو اورتاق اجلاسار قوردوق و معین قرارلارا گلدیک. بو قرارلاری دیلماجین عمومی پرنسیپلری کیمی تکراراً دیلماجین هر سایسیندا قید ائتمیشیکه بیز چالیشیردیق علمی-تحقیقی بیر درگی اولاراق، ایران و آذربایجانین اؤنملی مسأله‌لرینه او جومله‌دن میلی مسأله، قادین مسأله‌سی، دموکراسی و سوسیال عدالت، انسان حاقلاری و بو کیمی قونولاری اله آلاق.

بونلارین ایچینده یتنه یتنیب، یتمه‌ینه ده بیر داش آتدیق. میثال چون:

- میلی مسأله و قادین مسأله‌سی و بیر نئجه قونو حاقیندا گؤزه چارپار و اؤنملی آدیملار آتا بیلدیک، آنجاق ایفاده سربستلیگی (آزادی بیان) کیمی اؤنملی بیر مسأله‌یه تأسفله عؤمروموز چاتمادی، یاخود دا اقتصاد مسأله‌لرینه آنجاق بیر اؤزل سایمیز چیخدی ...

۶۱

- باخمایاراق کی دنیا و قونشو اؤلکه‌لری و خالقلاری ایله سایقی ایله یاناشدیق، آنجاق اونلارین حاقیندا اؤنملی بیر آراشدیرمایا یئر آچا بیلمه‌دیک،

- آز چوخ بعضی فرقلی باخیشلارلا فدرالیسم، سنچگیلر و بو کیمی مسأله‌یه یاناشدیقسا آنجاق بیر چوخ ساحه‌لرده بئله اولمادی و باشقا سؤزله دئسم فرقلی دوشونجه‌لره سایقی ایله یاناشدیقسا دا او فرقلی دوشونجه‌لره دیلماجدا لازیمینجه یئر آچا بیلمه‌دیک. بیزیم بازارلاریمیز اکثر حاللاردا عینی دوشونجه طرزلی و ایدئولوژییه صاحب انسانلار ایدیلر.

- باشقا ایران خالقلاری او جومله‌دن عربلر، کوردلر و گیلکلر و ... حاقیندا تقریباً هئچ بیر یازیمیز اولمادی .

بیز ۳۶ سای دیلماجی بئله سینه یئرینه قوبدوق و سونکی ساییلاریمیزدا دا بو یترده قالان هدفلریمیزین چوخونو تدریجاً پلانلاشدیراجاق و یئرینه یئتییره‌جکدیک.

وارلیق: سون زامانلاردا دیلماجین باغلانماسینا دایر چوخ اوزوجو بیر خبر ائشیتدیک. سببی آچیقلانمادی، اما سبب نه اولورسا اولسون، دیلماجین باغلانماسی مطبوعات تاریخیمیزده آجی بیر حادثه کیمی دگرلندیریله‌جکدیر. اومارام ان یاخین زاماندا دیلماج یئنیند نشره باشلار و او دگرلی کولتورل فعالیتلرینیز داوام ائدر. بو ساحه ده بیزه آرتیق بیلگی وئره بیلرسینیزمی؟

صراقی: دیماجین باغلادیلیماسی حاقیندا منیم ده الیمده هئج بیر دوزگون معلومات یوخدوره، بیزه هئج بیر اخطار گلمهدی، هئج بیر خصوصی یا دا عمومی شیکایتچیمیز اولمادی. یعنی هئج بیر مطبوعاتی جرم باش وئرمه میشدی!! بس نتیجه باغلاماق اولاردی اونو؟ کاغیذ سهمیه میز ده سون ایکی ایلده بیزه وئریلمه دی. یئنه ده اوزوموزه سالیب دیماجی چیخارتدیق. هله اونون کیفیتینی ده گونو-گوندن یوکسلتدیک، ائله کی مطبوعاتچیلارین دئدیگینه گۆزه: آز قالا دولت حیمایه سینده کی بنزری فارس مطبوعاتیندان دا اوستون موقع توتا بیلیردی.

تأسفله "هئیت نظارت بر مطبوعات" ین گۆندردیکلری مکتوبدا، هئج بیر سند و دلیلله ایشاره ائتمگه بئله احتیاج دویولمامیشدیر.

وارلیق: سون سوال اولاراق بیلدیگینیز کیمی گئچن ایلاردا بیر-ایکی باشقا مطبوعاتیمیز دا باغلانمیشدیر، بو حاقدان نتیجه دوشونورسوز؟

صراقی: بلی تأسفله اورمیه نین صدای آذربایجان ادلی هفته لیگی دیماج دان بیر ایکی آی اؤنجه باغلانندی، یاریقی دا چیخسایدی، باغلانا بیلردی سانیرام. بعضی نشریه لریمیز ده چوخ چتین شرطلرده حیاتینا داوام ائتمکده دیر.

بئله دوشونورم کی دیلیمیز و کولتوروموز ساحه سینده چالیشان فعاللار همیشه "پان تورکیست"، "نجزیه طلب" و ... بو کیمی یالانچی اتهاملارین تاپداغی ائتیندایرلار، حالبوکی کؤکوندن یئرسیز اولان بو سیاسی اتهاملار بو گونه کیمی حتی رسماً سیاسی فعال اولان آذربایجانلیلارین دا بوینونا قویولا بیللمه میشدیر. بو اتهاملار بعضیلری نین الینده بیر آغاچ اولوب، باش قالدیران کیم ایسه آغینا- بوزونا باخامدان گوپسه ییب گئدیرلر.

۶۲

بو ضربه لر میلیمیزین کولتورل گلیشمه سینی انگلله سه ده باشقا طرفدن بیزی اؤز یولوموزدا داها دا برکیدیر. بیزی اولدورمه یین ضربه، بیزی دیرچلدر.

دوغرودور دیماجین باغلانماسی هامیمیزی کدرلندیردی، آنجاق میدان دارالديسا میدانچیلارین چيخانیمیز یوخدور!

وارلیق: حؤرمتملی علیرضا صراقی، سواللاریمیزی جوابلادیغینیز اوچون سیزه چوخ تشکور ائدیر، سیزه داها وئریملی چالیشمالار و باشاریلار دیله بیریک.

صراقی: محمدرضا هیئت بگ، منی بو مصاحبه یه دعوت ائتدیگینیز اوچون من ده سیزه و باشدا دوکتور جواد هیئت بگ اولماق اوزره بوتون وارلیق امکداشلارینا تشکور ائدیرم. ساغ اولون ♦

تبریز شهر اولین ها

● دکتر صمد سرداری نیا

از جمله عناوینی که شایسته نام نامی شهر تبریز است، شهر پیشگامان و به عبارتی دیگر «شهر اولین ها» می باشد. چرا که در هر زمینه ای که بنگریم، خواهیم دید یکی از اولاد خلف و با عزم این دیار، با درک موقعیت تاریخی و شرایط زمان و مکان، با کوچک شمردن دشواری های بزرگ قدم پیش گذاشته و با گشودن راه نوینی در پیش پای هموطنانش، آنان را با یکی از اصول تمدن جدید آشنا ساخته و با هموار کردن ناهمواری ها، صفحه جدیدی را در تاریخ معاصر این مرز و بوم ورق زده است.

بجا خواهد بود که از فرهنگ و ادب و هنر آغاز کنیم. صنعت چاپ که مادر رسانه ها محسوب می شود، با نصب نخستین ماشین چاپ در تبریز بود که ایرانیان وارد دنیای تبادل گسترده اطلاعات و دانش گردیده و با مظاهر سیاسی، اجتماعی و با حقوق اساسی خود آشنا گشتند.

میرزا زین العابدین تبریزی که به حق عنوان «پدر صنعت چاپ ایران» را به خود اختصاص داده، در سال ۱۲۳۲ هـ ق نخستین ماشین چاپ را که از نوع سربی یا حروفی بود از روسیه وارد تبریز کرد و در محله ویجویه که آن موقع خارج از قلعه شهر قرار داشت، نصب نمود. هشت سال بعد، این صنعت را به تهران برد و شاگردانی را تربیت کرد که با تعمیم این صنعت مادر، آثار علمی، ادبی و فرهنگی به ویژه روزنامه و کتاب را در دیگر شهرهای ایران اشاعه دادند.

ترجمه کتب به زبانهای مختلف نیز اولین بار از تبریز آغاز گردید و از این طریق ایرانیان با فکر، اندیشه و تجارب دیگر ملتها آشنا شدند و به وسیله آن اطلاعات، دانش، تاریخ و مدنیت دیگر ملل را در درون فرهنگ خود هضم و مورد مذاقه قرار دادند.

نخستین بار آثار ترجمه شده از زبان انگلیسی به جامه فارسی درآمدند. میرزا رضا مهندس باشی تبریزی، آثار تاریخی ولتر، یعنی پطر کبیر و شارل دوازدهم را از انگلیسی به فارسی برگرداند.

میرزا عبداللطیف طسوجی تبریزی نیز برای نخستین بار اثر معروف «هزار و یک شب» را از زبان عربی به فارسی برگرداند. نثر فارسی ترجمه با قلم قدرتمند و جا افتاده، در عین حال شیوا و دلنشین آن، تأثیر عمیقی بر نوشتار فارسی بر جای نهاد. همچنین دیگر ترجمه ها نیز در این شهر به مرحله عمل درآمدند.

میرزا عبدالرحیم نجارزاده تبریزی معروف به طالبوف، مهندس انشای جدید نامیده شده است. وی از قلمی شیوا و روان استفاده می کرد. او مطالب پرمحتوای خود را با زبانی ساده و بی تکلف نشر داد و در واقع تحولی در زمینه نویسندگی به وجود آورد. سبک سیال، طبیعی و پخته او الگویی برای دیگر قلم به دستان

گردید. نوشته های او را می توان القباى آزادى نامید و به قول دکتر محمد اسماعیل رضوانى: «نوشته های مرحوم طالبوف تبریزی و حاج زین العابدین مراغه ای در انقلاب ایران، همان اثر را داشته است که نوشته های منتسکیو و ژان ژاک روسو در انقلاب فرانسه.»

طالبوف نخستین نویسنده کودکان ایران هم هست که نوشته هایش برای بچه های از نه تا نود ساله قابل استفاده و مفید بوده است. کتاب احمد یا سفینه طالبی او کتابی است برای کودکان که مانند دیگر آثارش به دور از پیچیدگی های لفظی و به سبکی ساده و روان نوشته شده است.

جبار باغچه بان، نویسنده ای با نوشتن کتاب نمایشنامه، انتشار فصلنامه و سرودن شعر برای بچه ها تداومگر این خدمت نیکخواهانه بود. او با آفرینش آثار گرانشکی، این رشته انسان ساز را به مسیر نوینی رهنمون گردید. این مرد وارسته، اولین مؤلف و ناشر کتاب کودک در ایران است.

این رجل انسان دوست، برای نخستین بار بارقه امید را در دل آن دسته از کودکانی که طبیعت از نعمت شنوایی و گویایی محرومشان کرده دمید و با بنیانگذاری اولین مدرسه کر و لالها در تبریز توانست به این نوباوگان مطرود اجتماع، شخصیت و حیات مجدد ببخشد.

در زمینه شعر کودکان نیز ایرج میرزا شاعر نامدار تبریزی پیشگام است. چرا که تلاش در توجه به تعلیم و تربیت کودکان، ویژگی اساسی خلاقیت این شاعر خلاق است. او در درازنای زندگی خود کوشیده است در کودکان روح میهن دوستی و صداقت و پاکدامنی بدمد و در این راه، آنچه از دستش برآمده، دریغ نداشته است.

فرزند خلف این سه شخصیت پیشگام، نویسنده ای بود که با نوشته های خود تحول شگرفی در این زمینه به وجود آورد. او صمد بهرنگی دوست صمیمی بچه ها و مردمی ترین چهره ادبیات معاصر کودکان و نوجوانان بود که در عمر کوتاه ولی پربار خود با نوشتن داستانهای متعدد، نه تنها شیوه درست زندگی کردن را برای بچه ها آموخت، بلکه با نشان دادن واقعیتهای جامعه کودکان برای مبارزه با ظلم و فساد رهنمون گردید.

سید عباس رسام آرژنگی تبریزی را می توان نخستین نقاش ایرانی دانست که در ایران، داستانهای کودکانه را به تصویر کشیده و این کتابها اولین کتابهای داستانی مصور برای کودکان ایرانی به شمار میروند.

میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۸۷۸-۱۸۱۲ م.) این اندیشمند سترگ آذربایجان نه تنها پدر و استاد نمایشنامه نویسان ایران می باشد، بلکه با نوشتن نخستین رمان ایرانی پیشکسوت نویسندگان این رشته ادبی نیز هست. او اولین رمان ایرانی را تحت عنوان «ستارگان فریب خورده- حکایت یوسف شاه سراج» را در سال ۱۸۵۷ به زبان ترکی آذربایجانی نوشت و به عقیده فریدون آدمیت: «او پیشرو فن نمایشنامه نویسی و داستان پردازی اروپایی است در خطه آسیا... اهمیت میرزا فتحعلی در تقدم او بر دیگر نویسندگان خاورمیانه نیست، در خبرگی او و تکنیک ماهرانه ای است که در نمایشنامه نویسی و داستان پردازی جدید به کار بسته است.»

بر اثر مبارزات تیریزیان بود که روزنامه نگاری ملی، مردمی و انقلابی در ایران آغاز و راه پرفراز و نشیب خود را طی نمود. اولین جرایدی که در دوران حاکمیت سلسه قاجار، نخست در تهران و سپس در تبریز منتشر شدند، همگی درباری و سخنگوی حاکمان بودند. ولی چند تن^۲ از تیریزیان آگاه و مبارز در شهر استانبول، با انتشار روزنامه اختر، به قول استاد زنده یاد دکتر محمد اسماعیل رضوانی، «روزنامه نگاری ملی را بنیان گذاشتند.»

میرزا محمد حسن زنوزی تبریزی متخلص به فانی، از روحانیون عالیقدر آذربایجان اولین دایره المعارف اسلامی در میان ملل اسلام اغلب ممالک مسیحی تحت عنوان «ریاض الجته» را در سال ۱۲۱۸ هـ.ق. در روزگاری به پایان برد که از مدارس، دانشگاهها و کتابخانه های امروزی خبری نبود.

نخستین قرائتخانه و کتابخانه عمومی ایران نیز در سال ۱۳۱۲ هـ.ق. به وسیله مرحوم حاج میرزا حسن خان خازن لشکر با کتابداری میرزا محمدحسین شریعتمدار در تبریز تأسیس شده است.

شعر نو و نقد ادبی در دوران انقلاب مشروطیت، در شهر انقلابی تبریز به وجود آمد و می توان گفت این دو پدیده، محصول شرایط تاریخی بودند که در این شهر تاریخ ساز پدید آمدند. پیشگامان این نهضت ادبی جعفر خامنه ای، شمس کسمایی و تقی رفعت بود.

سینما سوئی، اولین سینما در ایران در زمستان ۱۲۷۹ شمسی یعنی پنج سال پس از ایجاد سینما به دست برادران لومیر در تبریز تأسیس شد. ۲۶ سال بعد، اولین سینمای تهران در سال ۱۳۰۵ به همت یک تبریزی به نام علی وکیلی افتتاح شد و همو بود که نخستین نشریه سینمایی را در سال ۱۳۰۹ شمسی منتشر کرد.

۶۵

میرزا آقا تبریزی با بنیانگذاری ادبیات نمایشی در ایران، در دوران سلطنت ناصرالدین شاه ایرانیان را با هنر نمایشنامه نویسی و تئاتر آشنا ساخت. در این دوران بود که شهر تبریز، اجرای نخستین نمایشنامه ها را تجربه کرد.

فن عکاسی و عکس برداری نیز برای نخستین بار در ایران در شهر تبریز به همت و ابتکار ملک قاسم میرزا (۱۲۷۷-۱۲۲۲ هـ.ق.) فرزند فتحعلی شاه قاجار آغاز گردیده است.

استاد رسام عرب زاده (تبریزی) پدر فرش نوین ایران آرزو داشت که دانشکده فرش در ایران تأسیس شود. در روزهایی که این هنرمند ارزنده چشم از جهان فرو می بست، اولین گروه دانشجویان نخستین دانشکده فرش ایران در دانشگاه هنر تبریز تحصیل در رشته فرش را در بهمن ۱۳۵۷ آغاز کردند. این دانشکده در زادگاه پدر فرش نوین ایران آغاز به کار کرد که صنعت قالیبافی آن شهرت جهانی دارد.

ورزش هنگامی مؤثر و کارساز خواهد بود که همگانی و با روشهای علمی انجام گیرد. میر مهدی خان ورزنده تبریزی پیشگام این حرکت ملی و پدر ورزش نوین ایران است. اولین معلمین ورزش شاگردان او بودند و نخستین نشریه ورزشی را وی در سال ۱۳۰۷ شمسی منتشر کرده است.

در زمینه بسط علم و دانش نوین و تکنولوژی نیز مجاهدتهای نوآورانه تیریزیان، در خور تحسین و قدردانی است. فرزندان سرفراز این خطه طلایه داران پزشکی مدرن هستند. نخستین طبیب و محصل

اعزامی به فرنگ از سوی عباس میرزا نایب السلطنه از تبریز بود. اولین کتابهای پزشکی در تبریز تألیف، ترجمه و چاپ گردید و نخستین آبله کوبی نیز در این شهر انجام شد. همچنین نخستین دانشکده پرستاری و مامایی در تبریز تأسیس گردید و برای اولین بار دندان مصنوعی در این شهر ساخته شد و اولین عمل قلب باز در سال ۱۳۴۱ و نخستین عمل پیوند قلب بر روی سگها در سال ۱۳۴۸ و عمل پیوند کلیه برای اولین بار در سال ۱۳۴۷ به وسیله یک جراح تبریزی به نام دکتر جواد هیئت با موفقیت انجام گرفته است. علاوه بر اینها، نخستین دانشکده های پزشکی، داروسازی، دندانپزشکی ایران و انیستیتوی پاستور به دست یک پزشک تبریزی، دکتر محمدحسین لقمان ادهم تأسیس گردیده و جراحی نوین ایران را پروفیسور یحیی عدل (تبریزی) بنیان گذاشته است. دکتر محمدتقی براهنی نیز پدر روان شناسی ایران می باشد.

احمد حسین عدل (تبریزی) طلایه دار کشاورزی مکانیزه در ایران و مصطفی عدل پدر حقوق و عدلیه ایران می باشد. دکتر حمید نطقی پدر روابط عمومی نوین ایران و کنل محمدتقی خان پسیان سلطان زاده تبریزی نخستین هوانورد ایران می باشد. علی وکیلی تبریزی بانی تجارت نوین ایران و حاج محمد کاظم ملک التجار تبریزی مؤسس نخستین شرکت سهامی عام در ایران بوده است. تبریز محل احداث نخستین کارخانه ها و ایجاد ضرابخانه ماشینری در زمان عباس میرزا نایب السلطنه بوده و در سال ۱۲۸۰ شمسی با همت عده ای از رجال دلسوز و دوراندیش از جمله قاسم خان والی معروف به امیر تومان که چند سال پس از آن به عنوان اولین شهردار تبریز در نخستین بلدیة ایران برگزار شد، دارای نخستین مرکز تلفن در ایران گردید.

۶۶

قاسم خان والی که تحصیل کرده دانشگاه «سن سیر» فرانسه بود، علاوه بر تلفن در همان سال برای نخستین بار در تبریز کارخانه برق احداث نمود و تراموای به راه انداخت. نصرت الله فتحی می نویسد: «قاسم خان امیر تومان معروف به والی، اولین کسی است که قبل از آغاز مشروطه به تبریز چراغ برق آورده و در حوالی مغازه های مجیدالملک نصب کرده بود.»^۱

دکتر رضازاده شفق نیز اضافه می کند: «وقتی که قاسم خان امیر تومان به آذربایجان فابریک چراغ الکتریک آورد، در استانبول چراغها را با نفت روشن می کردند و روسیه تازه طرح راه آهن سبیری را ریخته بود. فابریک را ساختند، چراغهای رنگارنگ الکتریک را در خیابان مجیدی تبریز روشن کردند.»^۲

ایجاد جامعه مدنی که چندی پیش به بحث روز تبدیل گردید، تبریزیان این مهم را در یک سده پیش در دوران انقلاب مشروطیت در آذربایجان با موفقیت به مرحله اجرا درآوردند. این مردمان دوراندیش و مبارز نه تنها مزایای قانونگرایی و حاکمیت قانون را به هموطنانشان شناساندند، بلکه با تأسیس نخستین شوراهای مردمی در آذربایجان، مردم سالاری و قانونمندی را تجربه کردند و با برپایی مؤسسات تمدنی

^۱ نصرت الله فتحی، مجموعه آثار قلمی، تفه الاسلام، ص. ۴۸۸.

^۲ شیخ محمد خیابانی، چاپ برلین، ۱۳۰۴، ص. ۱۶.

جدید از جمله بلدیة، نظمیه، عدلیه و... حاکمیت قانون را جایگزین استبداد فردی نمودند و بدین ترتیب شعور اجتماعی و توسعه یافتگی شخصیت سیاسی خود را نشان دادند.^۱

تبریز این گهواره سنن انقلابی که خاستگاه خیزشهای ضد استعماری و ضد استبدادی بوده، نخستین حرکت قهرآمیز ضد استعماری را در واقعه رژی علیه بریتانیای کبیر و استبداد ناصرالدین شاه آغاز نمود و چنان وحشتی بر امپریالیسم و مزدوران داخلیش تحمیل نمود که کندی وزیر مختار انگلیس خطر را بیخ گوشش احساس کرده، به ناصرالدین شاه گوشزد می کند که چون تبریز به پا خاسته، در نتیجه سلطنتش به خطر افتاده است.^۲

ایجاد ارتش آزادی بخش از جوانان برومند آذربایجان در انقلاب مشروطیت، از جمله ابتکارهای رهبران این دیار بود که در پیروزی انقلاب و سقوط استبداد نقش بس سرنوشت سازی ایفا می کرد.

قیام سلطنت پرافکن مردم تبریز در ۲۹ بهمن ۱۳۵۶ علیه رژیم ستمشاهی پهلوی نیز آغازگر دور نوین مبارزات قهرآمیزی بود که ستون فقرات آن حکومت ننگین را شکست و به سالها اختناق و خودکامگی پهلوی پایان داد. مردم تبریز هنگامی به پا خاستند و کاخهای فرعون را به لرزه درآوردند که سراسر کشور، در یک سکوت مرگبار فرو رفته و دیو استبداد با چنگالهای مرگزای خود، نفس ها در سینه حبس کرده و کسی را یارای جنبیدن نبود. در آن شرایط خفقان زا، خیزش مردم تبریز تبدیل به سیلی توفنده میگردد که شتابان به پیش رفته و به قول مسعود بهبود:

«کم نبودند کسانی که در همین جا دانستند که فاتحه رژیم خوانده شده است و امیدى به نجات آن نیست.»

۶۷

نظر بر این که تعالی انسان و تغییر و تحولش در جهت تکامل، با فراگیری و آموزش او همراه است و جوامع بشری بدون اهمیت دادن به تأسیسات آموزشی خود قادر به عوض کردن خود در مسیر پیشرفت و سرعت دادن به آن نیستند. لذا فرزندان برومند تبریز در برهه ای از زمان، اقدام به تأسیس این مؤسسات نمودند که نیاز مبرم جامعه بود. حاج میرزا حسن رشیدی تبریزی، نخستین مدرسه را به سبک نوین و بر اساس اصول فوتتیک در تبریز بنیان گذاشته و سپس آموزش و پرورش نوین را در سایر نقاط ایران اشاعه کرده است و امروزه از برکت مجاهدت های وی بیش از بیست میلیون دانش آموز و دانشجو در سراسر کشور به تحصیل مشغولند. بنا به نوشته فریدون کوچرلی: «در تمام دنیای اسلام، آذربایجان نخستین خطه ای است که تدریس با اصول صوتی را آغاز کرده است.»^۳

همچنین جبار باغچه بان مدرسه کر و لاله را، حاج میرزا حسن خان خازن لشکر کتابخانه عمومی و مدرسه حرفه ای را و ابوالقاسم فیوضات کودکان را نخست در تبریز تأسیس کردند و سپس به دیگر شهرهای ایران تعمیم دادند.

^۱ برای اطلاع بیشتر در این زمینه مراجعه کنید به کتاب *آذربایجان پیشگام جامعه مدنی*، به همین قلم.

^۲ دولتهای ایران از سید ضیاء تا بختیار.

^۳ *کارالفنون تبریز*، صمد سرداری نیا، ص. ۱۱۰.

گفتنی است که مردم تبریز در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود همواره منشاء این ابتکارات و خلاقیتها بوده اند، لکن در کتاب «تبریز شهر اولین ها» که در ۸۰۰ صفحه و ۴۳ فصل توسط راقم این سطور تألیف گردیده، تنها شرح بخشی از نوآوری های آنان در تاریخ معاصر آمده است.

مراد ثقفی مدیر فصلنامه گفتگو که به علت اهمیت این شهر بیشگام شماره ای از نشریه یاد شده را به «تبریز» اختصاص داده، درباره اهمیت تبریز در مصاحبه با «همشهری ماه» شماره آذر ۱۳۸۰ می گوید:

«تبریز یکی از مهمترین شهرهای این کشور است. شما وقتی تاریخ معاصر ایران را نگاه می کنید، جایگاه تبریز، جایگاه ویژه ای است. حالا علاوه بر این که شهر بسیاری از اولین هاست یا در زمره اولین ها، از نظر روزنامه، چاپخانه و بعد هم دانشگاه، تولید اندیشه، مشارکت این شهر در خود انقلاب مشروطه و الی آخر. امروز هم همین طور است. امروز هم تبریز از نظر فردیت و افراد دائماً در حال تغذیه ایران است. چه از نظر تجارت و چه از نظر علمی، به نظر ما قدمی که باید برای خارج شدن از تهران برداشت، مسلماً باید تبریز باشد.»

بیلدیری

(دوکتور جواد هیئت جایزه سی)

آلینان قرارا گوژه ۱۳۸۷- جی ایلدن اعتباراً هر ایلین ایکینجی یاریسیندا تورک دیلی، ادبیاتی، فولکلورو و تاریخی اوزره یازیلیمیش آن یاخشی اثره «دوکتور جواد هیئت» جایزه سی وئریله جکدیر. تکلیف اولونان اثرلر هر ساحه نین متخصصلری و وارلیق درگیسی نین یازارلار هیئتلی عضولریندن توپلام بئش نفر طرفیندن اینجه لندیکدن سونرا سئچیله جک و اثر صاحبینه بیر مراسیمله جایزه وئریله جکدیر. جایزه نین نوعو و مقداری گله جک ساییمیزدا آچیقلاناجاقدیر.

ایلک یاریشمانین ۱۳۸۷ ایلینده و حکایه ساحه سینده اولماسی قرارلاشدیریلیمیشدیر. تورکجه حکایه یازارلاریندان اثرلرینی ان گنج خرداد ۱۳۸۷ تاریخینه قدر آشاغیداکلی آدرسه گؤندرملری رجا اولونور. یاریشما بیرینجیسی عینی زاماندا میلتلر آراسی حکایه یاریشمالارینا قاتیلما حاقی قازاناجاقدیر.

«دوکتور جواد هیئت» جایزه سی دوزنلمه کمیته سی

mrheyet@yahoo.com

من بیر طرفده یاننام، پروانه بیر طرفده
 جان قالدی بیر طرفده، جانانه بیر طرفده
 بلشیمدا بو خومارلیق، متی سیز یالاندی وارلیق
 پیمانه بیر طرفده، خُمخانه بیر طرفده
 زنجیر زولفون آچدین، عاشیقلمره ساتاشدین
 عشاق بیر طرفده، دیوانه بیر طرفده
 اود سالدی او باخیشلار، کۆنلوم ائوین ناخیشلار
 آتشدی بیر طرفده، کاشانه بیر طرفده
 مست ائیله بیر او گۆزلر، سوسوز دوداقدی گۆزلر
 فتانه بر طرفده، مستانه بیر طرفده
 دونیا یالاندی ساقی، کۆنلوم تالاندی ساقی
 افسانه بیر طرفده، فرزانه بیر طرفده
 کتقلی خیوانلی دیر، باغری یامان قانلی دیر
 قالدی او بیر طرفده، میخانه بیر طرفده.

خدنگ غمزه

با خدنگ غمزه قصد دین و ایمان میکنی
دل ربایی از کف و رخسار پنهان میکنی
تا که بینی هر طرف شیدا دلی رسوای خویش
همچو چشمت مست و چون زلفت پریشان میکنی
تا کمندی افکنی و دل گرفتارت شود
زلف پر پیچ و خمت بر شانه افشان میکنی
عاشقی را بال و پر خواهد تو با گل خنده ات
پای عاشق بسته در چاه زنخدان میکنی
تا دلی صید بلایت شد به صد فن و فریب
عشوه عاشق کشت را خود دو چندان میکنی
هر که مهمان تو شد همچون خیابانی زار
بی دل سرگشته را سر خیل رندان میکنی

Gölge

Hasretinen pırangallar eskittim yâr, yetmez mi ?
Seninle hep yaşıyorken kalbim atar, yetmez mi ?
Sevdâ dedim, çile çektim o da ömür çürüttü
Hayâtı ölmedn bana ettin mezâr, yetmez mi ?
Acı, tatlı hâtıralar hep aklımı kurcalar
Aklım başımda değildir, sana kaçır, yetmez mi ?
Kalbi göğsümden çıkarttım, elim de bıçakladım
Ne yapayım bundan başka, kalbim kanar, yetmez mi
Cânım fedâ olsun sana, gülüm, bana gel kıyma
Ya kıydırsan sorun değil, bu can yanar, yetmez mi?
Hâlâ geçen günlerimi anar isem yaşarım
Göz yaşlarım anılarla oldu pınâr, yetmez mi?
Hep ardından gölge gibi sürünmüşüm yıllardır
Ayak bastın gölgeme hep gözü kara, yetmez mi?
Hiyavanlı gönül vermiş, vaz geçer mi sanırsın
Cânın verir aşk uğruna, sözün tutar, yetmez mi?

• Ali Rıza Hıyabanî

جواد هیئت

یارالاری یاران ایشیق،

بلالاری یوزان ایشیق.

گۆرن کیمی تانیمیشیق،

باخیشلاردا دونان حیرت-

جواد هیئت، جواد هیئت.

گاه ایراندا، گاه توراندا،

ادی داستان با جهاندا

«امداد» دئییب چاغیراندا،

حاتم سخالی محبت-

جواد هیئت، جواد هیئت.

چوخ ائلرین قوناغی دیر،

چوخ اللرین چیراغی دیر،

گونئی، قوزئی گؤیلرینده

آذربایجان بایراغی دیر،

بیلکلرده تیره، قوت-

جواد هیئت، جواد هیئت.

بیچاغیندا نور یاشاییر،

قانلی آراز، کور یاشاییر،

نتجه مینه یشنی فرصت-

جواد هیئت، جواد هیئت.

بو دونیانی چوخ دولاشدی،

چوخ دولاشدی، چوخ یول آچدی،

بو دونیادا چوخ طبیب وار،

جمع لقمانلارا باشدی،

آذربایجان ادلی غیرت-

جواد هیئت - جواد هیئت!

آذربایجانین بؤیوک صنعتچیسى لطفیار ایمانوف وفات ائتدی

آذربایجان موسیقی مدنیتینه آغیر ایتکی اوز وئرمیشدیر. گؤرکملی اوپرا صنعتچیسى، س.س.ری خلق آرتیستی، آذربایجان جمهور باشقانی نین فردی تقاعدچوسو لطفیار ایمانوف ۲۰۰۸-جی ایل ژانویه نین ۲۲-ده عؤمرونون ۸۰-جی ایلینده وفات ائتمیشدیر. لطفیار ایمانوف ۱۹۲۸-جی ایل آوریلین ۱۷-ده صابیر آباددا آنادان اولموشدور. او، ۱۹۵۲-۱۹۵۴ ایللرینده آصف زیناللی آدینا باکی موسیقی مکتبی نین ووکال شعبه سینده، ۱۹۶۸-۱۹۶۲-جی ایللرده آذربایجان مدنیت و اینجه صنعت اونورسیتیه سی نین تئاتر فاکولته سینده تحصیل ائتمیشدیر. لطفیار ایمانوف ۱۹۶۵-جی ایلده س.س.ری بؤیوک تئاتریندا و ۱۹۷۵-جی ایلده ایتالیدا لا اسکالا (La Scala) تئاتریندا تجربه گنجیمیشدیر.

۷۳

لطفیار ایمانوف امک فعالیتینه هله گنج یاشلاریندا ایکن، ۱۹۴۳-جو ایلده صابیرآباد شهر دؤلت درام تئاتری نین اکتورو کیمی باشلامیشدیر. او، ۱۹۴۸-جی ایلدن صابیر آباد شهر مدنیت ائوینده بدیعی رهبر ایشله میشدیر. لطفیار ایمانوف ۱۹۵۶-۱۹۵۴-جی ایللرده آذربایجان تلویزیونو و رادیوسو کورونون، ۱۹۵۷-۱۹۵۶-جی ایللرده دؤلت استرادا اورکستری نین سولیستی اولموش، ۱۹۵۹-۱۹۵۶-جی ایللرده آذربایجان دؤلت موسیقی کومدی تئاتریندا چالیشمیشدیر. او، ۱۹۵۸-جی ایلدن عؤمرونون سونونا قدر آذربایجان خادیملى اتفافی نین صدری و وظیفه سینده ایشله میشدیر.

معاصر آذربایجان مدنیتی نین گؤرکملی نماینده سی لطفیار ایمانوف میلى موسیقی نین انکشافیندا مستئن خیدمتلری اولان صنعتکارلاریمیزداندیر. اونون کلاسیک اوپرا صنعتی و خلق موسیقیسی نین وحدتیندن بهره لئن یوکسک ایفاچی لیق مهارتی آذربایجان ووکال صنعتی تاریخینده یئنی بیر مرحله تشکیل ائدیر.

عؤمرونون یاریم عصره یاخین بیر دؤرونو اوپرا ایفاجیلیغینا حصر ائدن لطفیار ایمانوف موسیقی مدنیتیمیزده دايم اؤز دست-خطی ایله سنجیلن بیر مدنیت خادیمی اولموشدور. تانینمیش صنعتکارین یوکسک صحنه مدنیتی، اکتورلوق مهارتی و گوجلوسسی اونا گئنیش رپر تووارلا چیخیش ائتمگه امکان وئرمیشدیر. اونون آذربایجان و دنیا کلاسیکلری نین شاه اثرلرینده ایفا ائتدیگی پارچالار، یاراتدیغی اوپرازلار اؤز دولقونلوغو، کامیلیگی و طبیعی لیگی ایله سجه لئتمیشدیر. صنعت فعالیتی بویو تقدیره لایق اوغورلار الده ائدن لطفیار ایمانوف میلى و دنیا کلاسیک اوپرا نمونه لرى ایله یاناشی، مختلف کونسرت پروقراملاریندا کامرا-

ووکال اثرلری، رومانسلاری و خلق ماھنیلارینی ذۇق و اۇستالیقلا اوخوموشدور. ایفاچیسی اولدوغو اثرلرین اوسلوب خصوصیتلرینی دریندن دویمأ و اونلاری اۇزونه مخصوص طرزده مھارتله چاتدیرما قابیلیتی لطفیار ایمانوف موسیقی سئورلرین رغبت و محبتینی قازاندیرمیشدیر.

لطفیار ایمانوف میلی موسیقی نین داھا دا زنگین لشمه سی آدینا صداقتله چالیشاراق، درین تاریخی کؤکلره مالیک آذربایجان ایفاچیلیق مکتبی نین انکشافی یولوندا استعداد و باجاریغینی اسیرگه مه میشدیر. یارادیجیلیغی نین باشلیجا غایه سی خلق معنویاتینا خیدمتدن عبارت اولان لطفیار ایمانوف آذربایجانین حدودلاریندان چوخ اوزاقلاردا، دونیانین آیری- آیری گوشه لرینده معتبر کونسرت سالونلارینداکی چوخ ساییلی چیخیشلاری ایله آذربایجان مدنیتینی دایم لایقینجه تمثیل اتمیش و اونا شهرت گتیرمیشدیر.

لطفیار ایمانوفون زنگین یارادیجیلیغی یئنی صنعتکارلار نسلی اوچون اصل اۇرنکدیر. او اوزون ایللر عرضینده پداقوژی فعالیتله مشغول اولاراق، اوپرا مغنیلری نین یئتیشدیریلمه سی ایشینده دقته لایق خیدمتلر گؤستریمیش، ایفاچیلیق صنعتی تاریخینده توپلانمیش زنگین تجربه نین گنج موسیقی چیلر نسلینه چاتدیریلماسی اوچون بۇیوک امک صرف اتمیشدیر.

اجتماعی خادیم کیمی ده لطفیار ایمانوفون گؤستریدیگی فعالیت تقدیره لایقدیر. او، آذربایجان جمهوریتی عالی شوراسی نین نماینده سی و آذربایجان تئاتر خادیملری اتفاقی نین صدری کیمی آذربایجان مدنیتی نین ترقیسینه لایقلى تۇحفه لر وئریمیشدیر.

چوخ شاخه لی فعالیتی بوتونلوكده صنعته سونسوز باغلیلیق نمونه سی اولان لطفیار ایمانوف میلی موسیقی مدنیتی نین انکشافی ساحه سینده اۇنملی نایلیتلرینه گؤره آذربایجان جمهوریتی نین ان عالی مکافاتى «استقلال نشانی» ایله تلطیف ائدیلمیشدیر.

گؤرکملی صنعتکار، گؤزل پداقوق و تواضعکار انسان لطفیار ایمانوفون عزیز خاطره سی اونو تانیانلارین قلبینده همیشه یاشایاجاقدیر.

آلاه رحمت ائله سین.

<http://www.xalqqazeti.com/index.php?lngs=aze&cats=14&ids=15720>

وارلیق

مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: محمدرضا هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

چاپ سازنگ: خ. وصال، شماره ۲۷، تلفن: ۶۶۴۸۰۷۷۰

آدرس اول

تهران، فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹۶۳۱۹

آدرس دوم

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳

تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۳۶۶

Varlıq-Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Editor: M. Rıza HEYET

Adress 1: 151 Felestin Ave., Tehran, Iran

Adress 2: 3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb

Tel: +98-21-66466366

ISSN 1023-7186

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

قیمت: ۱۰۰۰ تومان